

Кб1 пр.
4 (с) К
Т-92

Qasim tinistanov

Qirgız tili

Q.TINISTANOP

QIRGIZ TİLİNİN MORFOLOGİYASI

5- cana 6- cıl üçün til sabaqtarı

QASSR Ađartuu kemisarı ruqsat qıldı

Урматтуу окурмандар!

Сиздердин колунуздагы китептерди кыргыз тил илимине, улуттук жазуу системасына негиз салган, алгачкы эне тил окуу китептерин, жазма тилдин терминологиясын жана орфографиясын иштеп чыккан, Кыргыз мамлекетинде биринчи болуп профессор наамын алган Касым Тыныстанов жазган.

Ал кишинин жаркын өмүрү каардуу репрессия жылдарында кыркылып, анын илимий эмгектерине тыюу салынып, акыры коомчулукка белгисиз болуп кеткен эле. Өлкөбүз өз саясатын өзү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алган бүгүнкү күнү өткөндүн кемтигин толтуруп, улуттук мурасыбызды элге тартууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Таланттуу илимпоздун эне тилибизге тиешелүү эмгектери ар тараптан терең изилденүүгө татыктуу. Бирок алды менен анын китептерин жаңыдан басып чыгарып, окурман, изилдөөчүлөрдүн колуна жеткирүү улуу агабыздын урпактарынын парзы болуп турат.

Бул тилектин алгачкы кадамын ишке ашырууда менин өтүнүчүмдү утурлап, баа жеткис көмөк көрсөтүп, ушул китептерди басмадан чыгарып берген түрк агайындарыбызга терең ыраазычылыгымды билдирем.

Кыргыз Республикасынын
Президенти
А.АКАЕВ

A handwritten signature in black ink, appearing to be the name 'A. Akayev' in a stylized cursive script.

4 (cl) K
T 92

FONETİKA

§ 1. Tıbıştar

Süylögönübüzdö sözdün ayırım tıbıştardan quralğandığın bayqaybiz. Ayırım tıbıştın cazuudağı sürötün tamğa deybiz.

Bir sözdü süylögöndö tıbış çığaruucu müçölörübüz (kekirtek, til, tiş, erin) ar türkün qıymılğa kelet. Demek, ar türkün tıbış ayılğanda tıbış çığaruucu müçölörübüzdü ar türkün qıymılğa keltiret. Maselen: A menen E tıbışın aytqanıbizda kekirteğibiz keñ açılıp turat. I menen İ tıbışın aytqanda kekirteğibizden keñ çığıp kelgen celdi eerdibizdin bir az qısqandığın köröbüz.

§ 2. Tıbıştardın ayılış cağınan bölünüştürü

A, I, İ, E tıbıştarı tamaqtan (kekirtekten) celdi keñiri çığarat, oşonduqtan bular açıq ündüülör dep atalat.

O, U, Ö, Ü tıbıştarı kekirtekten celdi keñiri çığarışsa da, celdi tışqa çığararda eki eerdibiz biraz qısat, oşonduqtan bul tıbıştardı erin ündüülör deybiz.

P, M, B, F, V erindin cardamı menen ayıtlat, oşonduqtan bulardı erincilder deybiz.

C, T, S, Ş, Z, R, L, N, D tildin uçunun cardamı menen ayılışat, oşonduqtan bulardı uççuldar deybiz.

Y, Ń, C tildin ortosunun cardamı menen ayılışat, oşonduqtan bulardı ortoçuldar deybiz.

K, Q, G, Ğ, X tildin túbünün cardamı menen ayılışat, oşonduqtan bulardı törçüldör deybiz. H kekirtek menen ayıtlat, oşonduqtan munu kekirtekçil deybiz.

§ 3. Gramatike zakonu cağınan tıbıştardın bölünüştürü

Qırğızdın adabiy tilindegi 31 tıbış ündüü cana ünsüz bolup ekige bölünöt.

Ündüülör

A, O, U, I tıbıştarı coon ayıtlat, oşonduqtan bular coon ündüülör dep atalışat.

E, Ö, Ü, İ tıbıştarı içke ayıtlat, oşonduqtan bular içke ündüülör dep atalışat.

K. Tinistanovdun bul dört kitebin basmağa dayardağan Qırğız Respublikasının Uluttuq ilimler akademiyasının akademigi Bübüyna Oruzbayeva.

Komputerde tergenler: P. Cl.

Rahim Süzen menen Saliya İbrayimova.

Kitepterdı basmadan çığarğan:

Sebat Qırğız-Türk Litseylerinin Başkı Müdürlüğü

Sтамбул, 1998

653741

I menen *I* tıbıştarı biyik sozulbay bir qalıpta aytilat, oşonduqтан bular qocogov ündüülör dep atalışat.

A, O, U, E, Ö, Ü tıbıştarı qay bir sözdördö ötö sozulup aytilişat, oşonduqтан bular sozulma ündüülör dep atalışat. Bul tıbıştar sozulup aytilğan uçurda eki tamğa qatar cazılat. Maselen:

<i>AA</i>	<i>OO</i>	<i>UU</i>	<i>EE</i>	<i>ÖÖ</i>	<i>ÜÜ</i>
aarı	oor	uul	eer	öön	küü
qaarı	ooru	uuru	een	öönö	küülö
taarı	qoroo	quur	eerçit	öönö	ürdüü
caa	tooru	tuur	keer	köölö	tıldüü
saa	sooru	suur	kekeer	köböö	sürdüü
taan	sooroo	suluu	teeçik	çöö	ündüü
caan	boor	quruu	meeley	cöö	meylüün
caat	coor	uruu	teelen	cöölök	serüün
qaat	çoor	quunaq	meele	möönöt	kerüü
coop	cuurat	eende	döölöt	key	üü

Ünsüzdör

B, C, Ç, D, L, M, N, P, R, S, T, Z, J, V, X, F, H söz içinde, ündüülördü eerçip, birde coon, birde içke aytila beret, oşonduqтан bular tetik ünsüzdör dep atalışat.

Q menen *Ç* ilğiy coon, *K* menen *G* ilğiy içke aytilişat da, muun içinde ündüülör menen tandap ayqalışat, oşonduqтан bular kerbezder dep atalışat. Biroq bulardın içinen *K* tıbışı *A* menen muun içinde ayqalışa beret. Maselen : *ak, tak*.

C, P, S, Ş, T, Q, K, X, F, H söz ayağına tüşköndö özü menen canaşa turğan ünsüz tıbıştın qaybirin özgörtüp, özdörünün türküminö aylantıp ciberet, oşonduqтан bular qatqalañ ünsüzdör dep atalışat.

R, Z, L, M, N, Ñ, Ç, J tıbıştarı cumşaq ünsüzdör dep atalışat, antkeni - bular söz ayağına kelse, özü menen turğan ünsüz tıbıştın qay birin özgörtüp, özdörünün türküminö *ce* özdörünö caqın türkümgö aylantıp ciberet, cumşaqtarın içinen *R, L, M, N, Ñ, J* bir muun içinde qatqalañdar menen qatar turup uruşa beret, oşonduqтан muunçuldar dep atalışat.

B, D, Ç, G, V tıbıştarı sözdün ayağına tüşpöyt, oşonduqтан bular törçül ünsüzdör dep atalışat.

§ 4. Muun

Bayqasaq, süylöp turğanıbizda qay bir ayırım sözdör biler bilmeksən bolso da, bir neçege bölünö alat. Mınday bölünö qalış, qaybir ayırım sözdördü sozup cay aytqanıbizda, açıq bilinip turat. Ayırım sözdördün aytqanda bölünö qalğan ayırığın muun deybiz.

Bir sözdö qançalıq ündüü tıbış bolso, anda oşonçoluoq muun bolot. Maselen: *At* degen söz bir muun, *Ata* degen söz eki muun, *Atama* degen söz üç muun.

Muundarının sanına qaray sözdör bir muunduu, eki muunduu, üç muunduu, tört muunduu cana dağı oşondoy bolup aytilat.

§ 5. Muundardın türlörü

Tıbıştarın sanına cana uyuşqan ıraatına qaray muun toğuz türgö bölünöt. Muundun ar bir türün ayırıqça tamğalar menen belgilep körsötüügö bolot.

1. Muun calğız ğana ündüü tıbıştan quralat.

Maselen: *OO, UU, EE, A-ta, E-ne, İ-ni*. Buğa oqşoğon calğız ğana ündüü tıbıştan qurulğan muundu *A* tamğası menen belgileybiz. *A* tamğası bütkül ündüülördü körsötöt.

2. Muun bir ündüü tıbıştan cana bir ünsüz tıbıştan da qurulat.

Maselen: *At, Ot, Ur, Et, Oor, Eer c.b.* Buğa oqşoğon muundardı *AP* tamğaları menen belgileybiz. Mında *P* tamğası ünsüz tıbıştarın barın körsötöt.

3. Muun bir ündüüdön , bir muunçul ünsüzdön cana bir qatqalañ ünsüzdön da qurulat.

Maselen: *Art, Ant, Ört, Ayt, Alq c.b.* Buğa oqşoğon muundardı *ALP* tamğaları menen belgileybiz. Mında *L* tamğası bütkül muunçul ünsüzdördün barın teñ körsötöt.

4. Muun bir ünsüzdön cana bir ündüüdön da kurulat.

Maselen: *Ce, Me, De, Caa, Saa, Duu, Qoo c.b.* Mınday muundardı *PA* tamğaları menen belgileybiz.

5. Muun bir ünsüzdön, bir ündüüdön cana bir ünsüzdön da qurulat.

Maselen: *Dan, Tor, Tün, Çoñ, but, Cuq, Suur, Çoor c.b.* Mınday muundardı **PAP** tamğaları menen belgileybiz.

6. Muun bir ünsüzdön, bir ündüüdön, bir muunçuldan cana bir qatqalañdan* da qurulat.

Maselen: *Dart, Dañq, Tart, Qant, Qayt, Qalq, Temp c.b.* Mınday muundardı **PALP** tamğaları menen belgileybiz.

7. Muun qoş ünsüzdön cana bir ündüüdön da qurulat.

Maselen: *Sta-lin, Pro-letariat c.b.* Mınday muundardı **PPA** tamğaları menen belgileybiz.

8. Muun qoş ünsüzdön, bir ündüüdön cana bir ünsüzdön qurulat.

Maselen: *Troy-ka, Frun-ze, Krup-skaya c.b.* Mınday muundardı **PPAP** tamğaları menen belgileybiz.

9. Muun qoş ünsüzdön, bir ündüüdön, bir muunçuldan cana bir qatqalañdan (keede cumşaqtardın qay birinen) da qurulat.

Maselen: *Sport, Tran-Sport c.b.* Mınday muundardı **PPALP** tamğaları menen belgileybiz.

SÜYLÖM

§ 6. Süylöm cönündö calpı tüşünük

Bütökön ayırım bir oydu bildirgen söz ce sözdördün tizmegi süylöm dep atalat.

Süylöm calpı sözdön, ce bir neçe sözdön qurulat.

Maselen: *Tün. Biz coldo. Boroon soğup turat. Attar, çyrtıgıp arañ kelet.*

Birinçi süylöm bir sözdön, ekinçi süylöm eki sözdön , üçünçü süylöm üç sözdön, törtünçü süylöm tört sözdön qurulğan.

Süylöp turğanda, süylömdün bütököndüğü ayqın bilinip turat. Süylöm aytilip bütököndö, süylöçü bir az ayañday qalat, munu **tınış** deybiz. Tınıştı cazuuda **çekitter** menen belgileybiz.

Sözdör süylöm içinde birine biri, aytiluuçu oydu mazmununa qaray tizmekteşet. Sözdör tizmekteşkende, oydu mazmununa caraşa, ayaqtarın ulandılar menen özgörtüü cana süylöm içinde belgilüü orundu eelö colu menen birine biri baylanışat. Maselen: *Arabani at caqşı tartat* degen süylömdöğü qatışqan ulandılardı alıp taştasaq, qalğan sözdör bizdin aytalı degen oyubuzdu tüşündüröt. (*Araba at caqşı tart* -dep aytpaybiz.) Sözdördün ayağın tuş keldi ulandılar menen özgörtö bersek da, atayı samağan, murunqu oyubuz buzulat. (*Arabani at caqşı tartamın* dep da aytpaybiz).

Süylömdün içindegi qay bir sözdü öz ordunan qotorup cibersek da, murunqu samağan oyubuz buzulat. (*Arabani caqşı at tartat* -desek da *caqşı arabani at tartat* desek da , murunqu samağan oyubuzdu berbeyt).

§ 7. Aytılış çağınan süylömdördün bölünüştürü

Aytılışına qaray, süylömdör üçkö bölünöt:

1. Qaybir süylömdö, süylöçü bir nerseni bayandayt. Mınday süylömdün ayağında ün melüün barıp toqtoyt. Buğan oqşoğon süylömdü **caş süylöm** deyt. Mınday süylömdün bütököndüğü qatta cönököy ğana **çekit** menen belgilenet.

Maselen : *Men üygö keldim. Bat ele keç kirdi. Uqtap qaldım.*

2. Qay bir süylömdö bir nerse tuuraluu suralat. Mınday süylömdü **surooluu süylöm** deyt. Surooluu süylömdün ayağına **suroo belgisi** qoyulat.

Surooluu süylömdörgö köp uçurda **bi ulandı ce kim, emne (emine dep da aytilat)** ,**qaysı, qanday, qança, eçe, qaçan, qayda** sıyaqtuu sözdör qatışat. Maselen :

Emgek qılbağan adam qalqozçu bolo alabı? - Ariyne bolo albayt.

Piyener degen kim? - Piyener degen proletariattın ulu işine qol qabiş qılıuu üçün dayardanıp catqan emgekçi caştar.

Kamsomoldordun orun basarları

Kamunis Partiyası degen emne? - Kamunis Partiyası degen cumuşçulardın cana emgekçilerdın col başçısı.

Qırğızstan aptanomiyaluu respublika bolup qaysı cılı uyuştı? 1927-cılı uyuştı.

Qanday adam qızıl asker bolo alat? - Emgekçinin çınığı ğana balası bolo alat.

Birinçi beş cıldıqtı eçe cılda büttük? - 4 cılda büttük.

Silerdin mektepte qança bala oquyt? - Bizdin mektepte altımışça bala oquyt.

Muğalim qaladan qaçan keldi? - Keçee keldi.

Kelgin quştar küzdö qayda ketişet? - Cıluu caqqa ketişet.

3. Qay bir süylömdö qubançıbizdi , ce ökünüçübüzdü aytabız, ce biröögö çaqırıq qılabız. Minday süylömdü - ileptüü süylöm deyt. İleptüü süylömdün ayağına ilep belgisi qoyulat.

Maselen: *Bah, bugün sabaq ötü sonun öttü! Tök, keçee sabaqqa keç barğanım ay! Tokto Macit, sabaqqa birge baralı!*

§ 8. EE menen Bayandooç

Süylöm içindegi sözdördün tizmeklerin uyuşturuş turğan eki başqı söz bar. Bul başqı sözdün biri **EE** dep, ekinçisi **Bayandooç** dep atalat. **EE** menen **Bayandooç** süylömdün başqı müçölörü dep atalat.

1. Süylöm içinde oyubuzdun çordonun eelep turğan sözdü **EE** deybiz. Süylömdöğü EE **kim, emne** degen suroolorĝo coop beret. Uñĝu cana qurama türdö turğan bütkül atooç türkümndörü, daĝı taandıq ulandılar menen ulanışp turğan atooçtor süylömdö Eenin mildeetin atqarışat.

Maselen: *Uy möörödü. Emne möörödü?* - *uy.* (uy- EE)

Üstöl sindi. Emne sindi? - *üstöl.* (üstöl-EE)

Bala çıqırdı. Kim çıqırdı? - *bala.* (bala-EE)

Men süylödüm. Kim süylödü? - *men.* (men-EE)

Ekiden üç köp. Emne köp? - *üç.* (üç - EE)

Sarı bat oñot. Emne bat oñot? - *sarı* (sarı - EE)

2. Süylömdöğü Eenin qıymılın cana anın al-cayın bayanday turğan sözdü **Bayandooç** deybiz.

Bayandooçtun mildetin köbünçö etişter atqarışat.

Maselen: *Men oqudum. Men emne qıldım?* - *oqudum.* (oqudum - Bayandooç)

Bayandooçtun mildetin sın atooçtor da atqarışat.

Maselen: *Tün qısqa. Tün qanday?* - *qısqa.* (qısqa - Bayandooç)
Bayandooçtun mildetin san atooçtor da atqarışat.

Maselen: *Bar bolĝon aqçam-eki cüz.* (eki cüz-Bayandooç)
Bayandooçtun mildetin at atooçtor da atqarışat.

Maselen: *Kitepti oquĝan kim?* - Kitepti oquĝan - *men.* (men-Bayandooç)

Bayandooçtun mildetin zat atooçtor da (uñĝu türündö da, qurama türündö da) atqarışat.

Maselen: *Qolumdaĝı cabdıq-balqa.* (balqa - Bayandooç)

Çoor tartıp turĝan - qoyçu. (qoyçu-Bayandooç)

Bayandooçtun mildetin taandıq, cik, suroo, catış cana küdük ulandılar menen ulanışp turğan atooçtor da atqarışat.

Maselen: *Üstöldö catqan - menin kitebim.* (kitebim-Bayandooç)

Men ali - balamın. (balamın - Bayandooç)

Üstöldö catqan qarındaşpı? - (qarındaşpı-Bayandooç)

Üstöldö catqan - qarındaştır. (qarındaştır-Bayandooç)

Atam atta. (atta - Bayandooç)

§ 9. EE menen Bayandooçtu cazuu ereceleri

1. Ir emes, qara sözdö **EE** murun cazılıp, andan kiyin **Bayandooç** tüzöt. Munu minday belgi menen körsötüügö bolot.

E - B Maselen : *At kişinedi. Bala cügürdü.*

2. Bayandooçtun mildetin atqarıp turğan sözdör san, at, cana zat atooçtor bolso, EE menen Bayandooçtun ortosuna sızıqça qoyulup cazılat. Bayandooçtun mildetin atqarĝan atooçtor catış ulandıda tursa sızıqçasız cazılat.

§ 10. Ayqındooç sözdör

Süylöm içinde EE cana Bayandooçton başqa sözdör da uçurayt. Minday sözdördü ayqındooç sözdör deyt. Ayqındooçtor süylömdö baş müçö emes, candama müçö bolup atalat. Ayqındooçtor Eeni da, Bayandooçtu da candaşat.

Maselen: *Tarpañ at cügürdü.* Mında *cügürdü* - bayandooç
at - ee

tarpañ - ayqındooç

(qanday at cügürdü? - tarpañ at) **Tarpañ** eege ayqındooç.

At tarpañ cügürdü. Mında *tarpañ* bayandooçtu ayqındayt.

§ 11. Eenin ayqındooçtoru

1. Sın atooçtor eege ayqındooç bolot. Maselen : *Semiz at cügürdü.*
2. San atooçtor ayqındooç bolot. Maselen : *Eki at cügürdü.*
3. At atooçtor ayqındooç bolot. Maselen : *Menin atım cügürdü.*
4. Zat atooçtor ayqındooç bolot. Maselen : *Temir col salındı.*
Cıgaç ayaq sındı.
5. İlik ulandıda turğan atooçtor bolo alat.: *Qarındaştın uçu sındı.*

§ 12. Bayandooçtun ayqındooçtoru

1. Sın atooçtor bayandooçqo ayqındooç bolot. Maselen: *At qatuu cügürdü. Ayrıplan tez uçat.*
2. San atooçtor ayqındooç bolot. Maselen : *Men beş keldim. Sen eki keldiñ.*
3. At atooçtor ayqındooç bolot. Maselen: *Muğalim meni izdeptir. Muğalim senden suraptır.*
4. Zat atooçtor ayqındooç bolot. Maselen: *Men qağaz aldım. Satar kitep aldı.*
5. Tabış ulandıda turğan atooçtor ayqındooç bolot. Maselen: *Men kitepti okudum.*
6. Catış ulandıda turğan atooçtor bolot. Maselen: *Bilim okuuda catat.*
7. Çığış ulandıda turğan atooçtor ayqındooç bolot. Maselen: *Bilim kitepten tabılat. Cırğal emgekten tabılat.*
8. Bariş ulandıda turğan atooçtor ayqındooç bolot. Maselen: *Küç ilimge berilsin.*
9. Ayağına “**ıp**” cana “**ä**” ulandıları ulanğan etişter ayqındooç bolot. Maselen: *Satar cazıp oturdu. Abdı oqup oturdu. Sen ala otur. Tigi qaray otursun.*

§ 13. Ayqındooluu EE

Ayqındooçu bolboso da, qaybir süylömdö ee özünön özü ayqındalıp turat. Mınday uçurda ee bolup turğan söz uñgu bolboston, taandıq ulandılardıñ biri menen ulanışıp turat.. Mınday eelerdi ayağında ulanıp turğan taandıq ulandılar a yqındap qoyot. Maselen: *Qarındaştım sındı. Qalemiñ çoğoldu. Kitebi çoğolbosun.*

Birinçi süylömdö *menin*, ekinçide *senin*, üçünçüdö *anın* degen sözdör aytilbasa da, *qarındaş*, *qalem*, *kitep* degen eeler ayağındağı ulandılar menen ele ayqındalıp turuşat.

§ 14. Sıñar bayandooç

Qaybir süylömdö bayandooç ğana bolup, süylömdün eesi caq bolot. Mınday süylömdögü bayandooçtun ayağında taandıq ulandılardıñ biri turat.

Maselen: *Sabaqqa keçigip bardım. Mağa açuuşlanıştı. Bayqabay qaldıñ.*

Birinçi süylömdögü *men*, ekinçide *alar*, üçünçüdö *sen* degen coq bolso da, bayandooçtordoğu taandıq ulandılar süylömdün eelerin körsötö berişet.

§ 15. Ayqındooçtordun süylömdögü orundarı

1. **Eeni ayqındooçular.** Eeni sın atooç, ce san atooç, ce uñgu at atooç menen uñgu zat atooç ayqındasa, al ayqındooçtor ar qaçan eenin aldına cazılat. Maselen: *Külük at cügürdü. Qança at cügürdü? - Eki at cügürdü. Qaysı araba sındı? - Temir araba sındı.* Eeni ilik cöndömödö (ulandıda) turğan atooçtordun biri ayqındasa, al ayqındooçtor da ır emes, cönököy sözdördö eenin aldına cazılat. Maselen: *Bilimdin bulağı açıldı. Satarın sabağı büttü.*

2. **Bayandooçtuu ayqındooçular.** Bayandooçtu uñgu türdö turğan atooçtor ayqındasa, al ayqındooçtor ır emes, cönököy sözdördö bayandooçtun aldına cazılat. Maselen: *At ıqcam cügürdü. Men eki keldim. Sen kitep okuduñ.*

Eger ayqındooç tört cöndömönün birinde tursa, cönököy sözdördö bayandooçtun aldına da cazıla beret. Mınday türdögü ayqındooçtor eenin aldında tursa da, bayandooçtu ayqındaşat. Maselen: *Muğalim kitepti berdi. Kitepti muğalim berdi. Men mektepte oturdum. Mekteptemen oturdum. Men mektepten keldim. Mektepten men keldim. Asan mağa keldi. Mağa Asan keldi.*

“**ıp**” cana “**ä**” ulandıları menen ulanışıp turğan etiş sözdör ayqındooç bolso, alar dağı bayandooçtun aldına da, eenin aldına da, cazıla beret. Eenin aldında turğanına qarabaстан, mınday ayqındooçtor bayandooçtu ğana ayqındaşat. Maselen : *Asan cazıp*

oturdu. **Cazıp** Asan oturdu. *Asan süylöy oturdu. Süylöy Asan oturdu.*

Cönököy söz emes, ırda bayandooçço taandıq ayqındooçtor bayandooçtun arqasınan da cazılat.

§ 16. Cönököy süylöm menen cayılma süylöm

Qay bir süylöm ilğıy ğana baş müçölördön (ee menen ğana bayandooçton) qurulat. Maselen: *Men okudum. Sen cazdıñ. Sıdıq ırdadı. İlğıy ğana baş müçölördön qurulğan süylömdü - cönököy süylöm deybiz.*

Qay bir süylömdöbaş müçölördön başqa ayqındooç müçölör da bolot. **Mınday süylömdü - cayılma süylöm deybiz.** Maselen: *Men kitep okudum. Sen qat cazdıñ. Sıdıq internatsanaldı ırdadı.*

§ 17. Toluq süylöm menen kemtik süylöm

Bir top süylöm biri menen biri baylanışıp ayılğanda, qay bir süylömdün müçösünün biri kemip qalat. **Müçösünün biri kemip qalğan süylömdü kemtik süylöm deyt.** Maselen: *Ayuu çeenge kirdi: cazğa deyre sulq catti.*

Ekinçi süylömdün eesi (ayuu) coq.

- *Qalağa kim ketti?*

- *Muğalim.*

Ekinçi süylömdün bayandooçu (ketti) coq.

Bizge boyoqtun sarısı da, qarası da tiydi. Silerge qarası ğana tiydi.

Ekinçi süylömdün ayqındooçu (boyoktun-degen söz) coq.

Kemtik süylömdün boluşına sebep anın aldındağı süylömdö. Aldınqı ayılğan süylömdögü bir müçönü, ekinçi süylömdö aytपासाq da, oydo tutup turabız.

Kemtik süylömdör köbünçö suroo cana coop arqıluu tüzülgön reçte kezdeşet. Suroo cana coop arqıluu tüzülgön reçte süylömdün baş müçölörü taqır tüşüp qalıp, kemtik süylöm calğız ğana ayqındooçton da quralat. Maselen:

- *Muğalim kettibi?*

- *Ketti. (ee coq)*

- *Muğalimdi candap kim ketti?*

- *Sıdıq. (bayandooç coq)*

- *Bakir calğız qaldıbi?*

- Calğız. (ee da, bayandooç da coq)

Kemtik süylöm menen sıñar bayandooçtu acıratuu kerek. Sıñar bayandooçtor, aldınan süylöm ayılbası da, qoldonula beret. Sıñar bayandooçtordo eeni körsötüp turğan aldınqı ötkön süylömdördün maanisi emes, al sıñar bayandooçtordun ayağında ulanıp turğan ulandılar.

§ 18. Sıñar süylömdör

Reç tizmeginde, köbünçö qooz adabiyatta, kemtik süylömdörgö cana sıñar bayandooçtordun üçünçü caqtı körsötüüçü türünö oqşoğon süylömdör da keziget. Mınday süylömdör sıñar bayandooçço da, kemtik süylömgö da catpayt, antkeni mınday süylömdör üçünçü caqtı körsötüüçü at atooçtor menen (al, bul, oşo, tigi sıyaqtuular menen) da, aldınqı ötkön süylömdün bir müçösü menen da baylanıştuu emes. Maselen: *Tün. Calğız kelem. Coldu tuman basqan. Qarañğı. Belge cettim. Dağı qarañğıladı.*

Birinci süylömdö bayandooç coq, ayaqqı süylömdö ee coq. Bul eki süylömdögü coq ee menen bayandooç canaşa turğan süylömdörgö da üçünçü caqtın suroosuna baylanıştuu emes. **Dağı qarañğıladı** degende emne qarañğılağanı belgisiz. *Tün* degende tündün qıymılı, ce al-cayı qanday ekendigi taqır belgisiz.

Mınday eesi ce bayandooçu taqır belgisiz süylömdördü sıñar süylöm deybiz.

Sıñar süylömdör ekige bölünöt: eesi coğu - **eesiz sıñar** dep, bayandooçu coğu - **bayandooçsuz sıñar** dep atalat.

Çığarmalardın cana mekemelerdin attarı köbünçö uşul bayandooçsuz sınardan tüzülöt.

§ 19. Calañ süylöm menen qoşmo süylöm

Bir neçe süylöm birge qoşulup, maani çağınan bir tutamdaşat. Maselen: *Kün caadı da, cer köğördü.*

Maani çağınan birge tutumdaşıp, qoşulup ketken süylömdü **qoşmo süylöm** deyt.

Qoşmo süylömdün tutumuna kirgen ayırım süylömdördün ar kimisine taandıq eesi cana bayandooçu bolot. Oşonduqtan, qoşmo süylömdün tutumundağı ayırım süylömdördü acıratıp ciberüügö

mümkün. Maselen : *Kün caadı. Cer kögördü.*

Qoşmo süylömdün turumuna kirip turğan süylömgö **calañ süylöm** deybiz. Calañ süylömdü qoşmo süylömgö oqşotup ekige bölüügö bolboyt.

Qoşmo süylömdün tutumundağı ar bir calañ süylöm ütür menen acıratılrat. Maselen : *Kün caadı da, cer kögördü. Camğır caap, çöp caynadı da, mal semirdi.*

Qoşmo süylömdün tutumundağı calañ süylömdör acıratılıp özüñçö caziğanda ortoloruna çekit qoyulrat da, ar bir calañ süylöm baş tamğa menen başlatat. Maselen : *Kün caadı. Cer kögördü. Camğır caadı. Çöp cayqaldı. Mal semirdi.*

§ 20. Baş süylöm menen candama süylöm

Eki calañ süylöm baş qoşup, bir eege bağınat da, süylömdün dağı bir türün uyuşturat. Mınday süylömdö eki bayandooç bolot da, bir ğana ee bolot. Maselen : *Ooruğandığınan, Asan mektepke kelbedi.* Mındağı *ooruğandığınan* cana *kelbedi* degen eki bayandooç *Asan* degen calğız eege bağınıp turat.

Mınday süylömdör çınında qoşmo süylömdün ğana bir türü. Ayırma ğana mında: qoşmo süylömdün tutumundağı calañ süylömdün ar birine taandıq ee cana bayandooç bar. Mında ayırım bayandooçtor bolğonu menen, ayırım eeler coq, bir calañ süylömdün bayandooçu barıp, ekinçi süylömgö taandıq eege bağınat. Maselen : *Asan* degen ee *kelbedi* degen bayandooçqo taandıq. *Ooruğandığınan* degen bayandooç ekinçi süylömdün eesi *Asan* degenge barıp bağıñan. **Mınday qoşmo süylömdögü özüñö taandıq eesi bar cana candama süylömdü özüñö bağındırıp alğan calañ süylömdü baş süylöm deyt.** Baş süylöm menen candama süylömdün ortosu ütür menen bölünöt.

Qoşmo süylömdögü calañ süylömdördü acıratqanday candama süylömdü baş süylömdön acıratıp cazmaqçı bolsoq, baş süylömdögü eeni candama süylömgö da alıp kelüü gerek. Anda süylögön sözübüz suluu bolup acırayt. Maselen : *Asan oorudu. Asan mektepke kelbedi.*

Qoşmo süylömdögü calañ süylömdördü acıratqanday candama süylömdü baş süylömdön acıratıp cazuuğa bolboyt. Eger acıratıp cazmaqçı bolsoq, baş süylömdögü eeni candama süylömgö da alıp kelüü gerek. Anda süylögön sözübüz suluu bolup çıqpayt.

Maselen : *Asan oorudu. Asan mektepke kelbedi.*

§ 21. Qıstırındı süylömdör

Qay bir uçurda, qoşmo süylömdögü ayırım bir calañ süylömdün eesi cana candama süylömdü bağıntıp turğan baş süylömdün eesi başqa süylömdördü attap barıp da tüşöt. Mınday uçurda, calañ süylömdün biri cana candama süylöm ortodo qırçılıp qalat. Maselen: *Çöp köp bolup, mal caqşı semirdi* degenin orduna *-Mal, çöp köp bolup, caqşı semirdi* deybiz. Bul qoşmo süylömdün ekinçi bölümündögü *Mal* degen ee , birinçi süylömdü attap barıp tüştü. *Ooruğandığınan, Asan kelbedi* degenin orduna *Asan , ooruğandığınan, kelbedi* deyviz. Mında baş süylömdögü ee *Asan , candama süylömdü attap barıp tüştü.*

Qoşmo süylömdögü ortodo qırçılıp qalğan calañ süylömdü cana ortodo qırçılıp qalğan candama süylömdü **qıstırındı süylömdör** deybiz. Qıstırındı süylömdör eki cağı teñ ütür menen bölünüşöt.

§ 22. Şarttuu süylöm

Qoşmo süylömdögü calañ süylömdör qay bir uçurda birinen biri acırağıs bolğon maani menen tutumdaşat. Mınday qoşmo süylömdögü calañ süylömdördü acıratıp, ayırım süylöm qılıp ciberüügö mümkün emes.

Acıratıp ciberüügö mümkün bolğon süylömdördü şarttuu süylöm deybiz. Maselen : *Camğır köp caasa, çöp caqşı çığat.*

Baş süylöm menen candama süylömdör şarttuu süylöm bolup tutumdaşat. Maselen: *Oorubasa, Asan mektepke kelet ele.*

Şarttuu süylöm da, qıstırındı süylöm bolup tüşöt. Maselen : *Çöp, camğır köp caasa, caqşı çığat. Asan, oorubasa, mektepke kelet ele.*

Şarttuu süylömdörgö şart ulandılarınan biri ulanıspay qoyboyt.

Şarttuu süylömdördün maanisin küçütüü için **eger** degen sözdü qoldonobuz. Maselen : *Eger camğır köp caasa, çöp caqşı çığat. Çöp, eger camğır köp caasa, caqşı çığat. Eger oorubasa, Asan mektepke kelet ele. Asan, eger oorubasa, mektepke kelet ele.*

§ 23. Birikme süylömdör

Eeleri ar türkün bolso da, bayandooçtoru birdey bolğon ayırım süylömdör, birigişip, bir süylöm uyuşturatur. Maselen : *Asan okuyt. Bakir okuyt. Batty okuyt* degen üç süylömdü biriktirip - *Asan, Bakir, Batty oquyt* - deybiz.

Bayandooçtoru başqa bolso da, eeleri birdey bolğon ayırım süylömdör da, birigip, bir süylöm uyuşturuşat. Maselen : *Bakir oquyt. Bakir cazat* degendin orduna , eki süylömdü biriktirip, bir süylöm qılıp ciberebiz.: *Bakir oquyt, cazat.*

Mınday birigip ketken süylömdördü birikme süylöm deybiz.

Birikme süylömdö canaşa turğan eelerdin ortoloru cana canaşa turğan bayandooçtordun ortoloru ütür menen bölünöt.

Eger eki eelüü birikme süylömdün eelerinin ortosunda **menen, cana** degen baylamtalar tursa, eki eenin ortosuna ütür qoyulbayt.

Köp eelüü süylömdün eñ ayaqqı eki eesin **cana** degen baylamta baylanıştırsa, qalğan eeler ütür menen bölünöt. Maselen : *Bakir, Batty, Asan cana Qasım birge oquştı.*

Eger köp eeni **da** baylamta tutaştırsa, eñ ayaqqı baylamtadan başqa baylamtalar ütür menen bölünöt. Maselen : *Asan da, Batty da, Bakir da qalada oquyt.*

Eger bayndooçtun ortosun **cana** menen **da** tutaştırbasa, **cana** menen **da** tutaştırbağan bayandooçtor ütür menen bölünöt. Maselen : *Asan menen Bakir oquyt cana cazat. Asan menen Bakir oquyt, cazat cana ırdayt. Asan menen Bakir oquyt da cazat. Asan menen Bakir oquyt, cazat da ırdayt.*

Da menen ayırım tutaşqan bayandooçtordun barı teñ ütür menen bölünöt. Maselen : *Asan menen Bakir oquyt da, cazat da, ırdayt da.*

§ 24. Öksük süylöm

Süylöp catqanda qızıuluqtan, ce şaşqandıqtan aytayın degen oyubuz bütpöy qalat. **Mınday süylömdü öksük süylöm deybiz.** Öksük süylömdün ayağına köp çekit qoyulatur. Maselen :

Cayılıp catqan qoyum, dır etip ürkö qaldı. Qaray salsam, qarışqır kelip qalıptır...

- Cedi .. cep ketti... dep coldoşumdu çağırdım.

- Emine?- dedi coldoşum.

- Qarışqır! Cedi... - dedim.

- Qarışqır?...

- Ooba... qarışqır...

Coldoşum kelip qaldı. Qoydu acıratıp aldıq.

- Pay... pay... pay!... Qapırdın türünün suuqtuğun qaraçı!...- dedi coldoşum.

Oquuçunun, ce uğuuçunun pikirin ayılğan ayırım oydu ayılanasına köp qarmap qaluu üçün , süylögöndö uzaq tınış casaybiz, cazğanda köp çekit qoyobuz. Maselen :

Caz mezgili... öz kezegin tün basqan,

Ay on beşte, qat cazğanday nur çaçqan...

Bir tabış coq... calğız ğana car taştan

Aqqan bulaq ömürdükkö ün salğan...

§ 25. Közdömö söz

Süylögönübüzdö, süylömdün eesine, ce bayandooçtun ayqındooçuna köñüldü öto qoyup süylöybüz. Süylömdün köñüldü atayı qoyup ayta turğan müçösün közdöp süylöybüz. **Süylömdögü mınday müçönü közdömö söz deybiz.**

Közdöp aytuuçu sözübüzdü, ır emes, cönököy sözdö dayım bayandooçtun aldına koyobuz. Maselen : *Cumuşçular pulandı atqardı.* Mında közdöp turğan sözübüz bayandooçtun ayqındooçu bolğon - *pulandı* degen söz.

Eger eeni közdöp süylöy turğan bolsoq, *cumuşçular* degen sözdü bayandooçtun aldına qoyobuz. Maselen : *Pulandı cumuşçular atqardı.*

Egerde bayandooçtu ayqındap turğan uñgu söz atooçtordun sın atooçunan başqa türkümünön biri bolso, anda anı közdöp aytarda, uñgu türündö qoyboy, köbüncö tabış cöndömögö salıp aytamız. Maselen : *Cumuşçular pulan atqardı* - degendin orduna;

Cumuşçular pulandı atqardı deybiz.

§ 26. Qaratma söz

Biröögö tike amap süylösök, arnalğan kişinin atın körsötüüçü sözdü ayrıqça bölüp süylöybüz. **Mınday sözdördü qaratma söz deyt.** Qaratma söz süylömdün başında tursa, arqasınan ütür menen bölünöt. Maselen : *Coldoştor, sabaqqa kirgile.*

Eger süylömdün ortosunda tursa, eki çağınan teñ ütür menen bölünöt. Maselen :

Sabaqqa, coldoştor, kirgile.

Qaratma sözdüü süylöm, eger küçtüü sezim menen aytilsa, ayağına ilep belgisi qoyulat. Eger cay ğana suroo menen aytilsa, ayağına suroo belgisi qoyulat. Eger cönököy ğana aytilsa, ayağına çekit qoyulat.

SÖZDÜN QURULUŞU

§ 27. Sözdün uñġusu cana sözdün müçösü

Sözdördün köbü reç tizmeginde, bir qalıpta turbastan, özgörüp turat. Maselen: *Aşım qoy baqtı. Aşım baqqan qoylor qıştan semiz çıqtı. Aşım qoyġo ötö caqşı qarayt.*

Mında qoy degen sözdün eki türkün özgörgöndüğün kördük. Ekinçiden, qoy degen söz, bir neçe özgörsö da, murunqu özünün qalibın çoġotqon coq, ayağına muundar calğanıp ğana qoy degen sözdün ayaq çağın uzarttı.

Özünün murunqu qalibın çoġotposton, ayaq çağın ğana uzartıp özgörgön sözdördü uñġu deybiz. Uñġuğa ulanışıp, anı özgörtüp turğan muundardı söz müçösü deybiz. Uñġu sözdün müçölör arqılıu ar türkün özgörgönün sözdün müçölögönü deybiz.

Söz müçölörü özünçö ceke turğanda, ayırım maanige ee emes.

§ 28. Müçölömö sözdör cana senek sözdör

Reç tizmeginde qay bir söz müçölöp özgörüp cürsö, qay bir söz taqır ele özgörböy, bir qalıpta cüröt. Maselen : *Asan, oqubay, tim ğana cüröt.*

Mındağı tim degen söz, eç ubaqta müçö arqılıu özgörböy, bir ğana qalıpta cüröt. **Tük müçölöböstön, bir ğana qalıpta cürgön sözdördü müçölöböös sözdör , ce senek sözdör deybiz.**

Senek sözdör süylömdün tizmeginen tışqarı ceke turğanda, ayqın bir maanige ee emes.

§ 29. Ündöştük zakünü

Qay bir müçölör türkün uñġu menen ar türkün ayqaşat (ulanışat). Maselen : **çı** müçö, uñġular menen ayqaşqanda, tört türkün bolup özgöröt : *cılqı-cılqıçı, kiyik-kiyikçi, qoy-qoyçu, töö-tööçü.*

Müçölördögü tıbıštardın mınday özgörgön sebebi müçödögü tıbıštardın uñġudağı tıbıštarga baġınıp, al tıbıštardı eerçigendigi.

Uñġudağı cana müçödögü tıbıštardın belgilüü col menen eerçişkendigin ündöştük zakünü deybiz.

Müçölör ündöştük zakünü menen özgörgöndö uñġu sözdün ayaqqı muunundağı ündüügö cana uñġunun eñ ayağındağı ünsüzgö qarap eerçiyt.

§ 30. Ündüülördün eerçişkeni

Uñġu menen müçö ayqaşqanda müçödögü ündüü tıbış uñġunun ayaqqı muunundağı ündüü tıbıştı eerçiyt.

Müçödö eki muun bolso, anın ayaqqı muunu özünün aldındağı turğan muundu eerçiyt.

Ündöştükkö baġınuuçu müçölördün barının teñ (**uu,luu cana çu** müçölördön başqası) birinçi muundarı **a** menen, ce **ı** menen başlatat.

Birinçi muundarı **a** menen baştalğan müçölör da, birinçi muundarı **ı** menen baştalğan müçölör da uñġu sözdün ayaqqı muunun ce **a** boyunca qalat, ce **e** ge ötöt, ce **o** ġo, **ö** gō ötöt. Muunu **ı** dan quralğan müçölördön ce **ı** boyunca qalat, ce **i** ge ötöt, ce **u** ġa, ce **ü** gō ötöt. Munun coldoru tömönkü tablitsağa qaray bolot.

Uñġunun ayaqqı muunu bolso	Maselen	Muunu a dan quralğan çı sıyaqtuu müçölör özgöröt	Maselen
a , ce ı	At, qış	ı	<i>Atçı, qışçı</i>
e , ce i	Et, kil	i	<i>Etçi, kilitçi</i>
o , ce u	Qoy, uy	u	<i>Qoyçu, uyçu</i>
ö , ce ü	Kürök, ötük	ü	<i>Kürökçü, ötükçü</i>

Uñgunun ayaqqı muunu bolso	Maselen	Muunu a dan quralğan çan sıyaqtuu müçölör özgöröt	Maselen
a, ce ı, ce u	Nayza, mıltıq bombu	a	Nayzaçan, mıltıqçan, bombuçan
e, ce i	Eer, terdik	e	Eerçen, terdikçen
o	Ton	o	Tonçon
ü, ce ü	Köynök, ötük	ö	Köynökçön, ötükçön

Eki muunduu müçönün ayaqqı muunundağı ündüü tıbış özünün aldında turğan muundağı müçönü eerçiyt. Maselen : Cılıq-cılıqçılıq, At- atçılıq, Qoy-qoyçuluq, Uy- uyçuluq, Kişi- kişiçilik, Et- etçilik, Ötük- ötükçülük, Künü- künüçülük.

Muununda sozulma **uu** tıbışı bar **luu** müçö ündüü tıbışın eki ğana türkün özgörtöt : eger sözdün ayaqqı muunu içke ündüülördön qurulsu, **luu**ndağı ündüü tıbış özgörböyt. Uñgunun ayaqqı muunu içke ündüülördön bolso, **uu** tıbışı **üü**gö aylanat. Maselen : Qala-qalaluu, Ağındı-ağındıluu, Coşo-coşoluu, Coru-coruluu, Bede-bedelüü, Teriterilüü, Çömölö-çömölölüü, Börü-börülüü; **çu** müçö da taq uşunday özgöröt.

§ 31. Sıylığışuu zakünü

Qay bir uñgu menen kee bir müçölör ayqaşqanda, bir muun çoğolup qalat. Ayqaşqanda bir muun kemip qalğan uñgu menen müçönü qarasaq, uñgunun ayağı ündüü menen bütkönün, müçönün ündüü menen baştalğanın köröbüz. Maselen : **Çaqır** degen eki muunduu uñgunu **ıq** degen müçö menen ayqaştırısaq, üç muunduu **çaqırıtq** degen söz boldu. Mında uñgunun ayağı ünsüz menen bütköndüktön muun kemip qalbadı. Eger oşol **ıq** müçönün ayağı ündüü menen bütkön **Sana** degen söz menen ayqaştırısaq, **Sanaq** booldu da, bir muun kemip qaldı. Başqaça aytqanda müçönün başındağı **ı** tıbışı tüşüp qaldı.

Uñgudağı ündüü tıbış menen canaşa kelgende müçönün başında turğan ündüü tıbışın cutulup ketişin - sıylığışuu zakünü deybiz.

Calğız ğana sozulup aytiluuçu uudan casalğan müçö, uñgudağı ündüü menen ayqaşqanda, özün saqtap qalıp, uñgudağı ündüünü cutuldurat. Maselen : **Taam-taanuu**. Mında uñgunun ayağındağı **ı** cutuldu. **Solu-soluu**, mında uñgudağı **u** cutuldu, **Kübü-kübüü** mında uñgudağı **ü** cutuldu. Teli-telüü, mında uñgudağı **i** cutuldu.

Uñgunun ayağında **a** menen **o** bolso, uu müçö **a** nı da **o** nu da cutat, biroq özü **oo** ğo aylanıp ketet. Maselen : **Sana-sanoo**, mında **a** cutuldu, **uu** müçö **oo** ğo aylandı. **Boyo-boyoo** mında **o** cutuldu, biroq **uu** müçö **oo** ğo aylandı.

Uñgunun ayağı **e** menen **ö** bolso da, **uu** müçö alardı cutuldurat, biroq özü **öö** gö aylanat. Maselen : **Çene-çenöö**, **Teñe-teñöö**, **Bölö-bölöö**, **Küçtö-küçtöö**.

Ündöştük zakünü menen eerçişkende, **uu** müçö eki türkün ğana özgöröt : uñgunun ayaqqı muunu coon ündüülördön qurulsu, **uu** boydon qalat. Maselen : **Al-aluu**, **Qıl-qıluu**, **Or-oruu**, **Ur-uruu**.

Uñgunun ayaqqı muunu içke ündüülördön tüzülsö, **uu** müçö **üü** gö aylanat. Maselen : **Kel-keliüü**, **Bil-bilüü**, **Kör-körüü**, **Tür-türüü**, sıylığışuu zakünü menen özgörgöndö, eki muunduu müçönün ayaqqı muunu uñgunun ayaqqı muunun eerçiyt.

§ 32. Ünsüzdördün eerçişkeni

Uñgunun ayağına qarap, müçölördöğü ünsüz tıbıştar da eerçišet. Müçödöğü ünsüz tıbış eerçiğende, müçönün başında turğan ğana qay bir ünsüz tıbış eerçiyt.

Müçönün başında kelgende **n, l, d, b, ğ** tıbışтары ğana eerçišet.

L. N tıbışının eerçişkeni. Uñgunun ayağı ündüü menen tügönsö, **n** tıbışı özgörböyt. Maselen : **Bala-balanın**, **Ene-enenin**, **İni-ininin**, **Bölö-bölönün**, **Topu-topunun**, **Ükü-ükünün**, **Bodo-bodonun**, **Suluu-suluunun**.

Uñgunun ayağı cumşaq ünsüzdör menen tügönsö, **n** tıbışı **d** ğa aylanat. Maselen : **Mal-maldın**, **Qaz-qazdın**, **Cay-caydın**, **Sansandın**, **Tam-tamdın**, **Car-cardın.c.b**.

Uñgunun ayağı qatqalañ ünsüzdör menen tügönsö, **n** tıbışı **t** ğa aylanat. Maselen : **At-attın**, **Çot-çottun**, **Quş-quştun.c.b**.

2. L nin eerçişkeni. Uñgunun ayağı ündüü menen tügönsö, ee cumşaqardan **y** bolso, **ı** tıbışı özgörböyt. Maselen : **Bala-balaıq**, **Quru-quruluq**, **Çeki-çekilik**, **Qoy-qoyluq**, **Cay-caylıq**.

Uñğunun ayağı **y** dan başqa cumşaqtar menen tügönsö, **l** tıbışı **d** ğa aylanat. Maselen : *Mal- maldıq, can- candıq, Qom- qomduq, Qaz- qazdıq, Çoñ- çoñduq. c.b.*

Uñğunun ayağı qatqalañdar menen tügönsö, **l** tıbışı **t** ğa aylanat. Maselen : *At- attıq, Quş- quştuq, Küç- küçtüq. c.b.*

Köptüktü körsötüüçü **lar** degen müçö biraz başqaça eerçişet. Uñğunun ayayğı **l** menen tügönsö da, **lar** özgörböy qalat. Maselen : *Qır- qırlar, sır- sırlar, Bor- borlor.*

3. D.B. Ğ tıbıştarını eerçişkeni. Uñğunun ayağı ündüü menen, ce cumşaq ünsüz menen tügönsö, **d, b, ğ** tıbıştarı özgörböy qalışat. Maselen : *Bala- balada, Mal- malda, Qoroo- qoroodo. Qoy- qoydo c.b.*

Sana- sanabas, Al- albas, Ölçö- ölçöbös, Kör- körbös, Tono- tonobos, Táy- taybas c.b.

Sana- sanağış, Bar- barğış, Boyo- boyoğuş, Orol- orolğuş, Soy- soyğuş c.b.

Uñğunun ayağı qatqalañ menen bütsö, **d t** ğa, **b p** ğa, **ğ q** ğa aylanat. Maselen : *At- atta, Aç- açqıç, Qaç- qaçpas, Şaş- şaşqıç, Baş- başta, Çap- çappas, As- aşqıç c.b.*

Sözdün ayaqqı muunu içke ündüüdön bolso, **q-g** ge, **q-k** ge aylanat. Maselen : *Çene- çenegile, Ter- terğış, Süz- süzgüç, Töp- tepkiç, Tök- tökküç c.b.*

Ünsüzdördün eerçişkenin tablitsa menen körsötüügö bolot. Uñğunun ayağında turğan ündüülördü **Y** tamğası menen, cumşaqtardı **C** tamğası menen, qatqalañdardı **Q** tamğası menen belgilesek, tablitsada minday bolmoqçu.

L
Y+J = l
C- J = d
Q= t

Lar
Y+J+R=l
C- J- R=d
Q=t

N
Y = n
C = d
Q = t

D B Ğ.

Y+C=d, b, ğ (g)

Q=t, p, q (k)

§ 33. Ünsüzdördün tetiri eerçişkeni

Uñğu menen müçö ayqaşqanda, uñğunun ayağında turğan **N, Ç** cana **Z** tıbıştarı müçönün başında turğan qay bir ünsüzdün aldında başqa ünsüzgö aylanıp ketet. **Mınday zaküdü ünsüzdördün tetiri eerçişkeni deybiz.**

N tıbışı tüpçüldördün aldında **ñ** tıbışına aylanat. Maselen : *Can- canğış, Sñ- sñğış, Ten- teñğış.*

N tıbışı erinçilderdin aldında **M** tıbışına aylanat. Maselen : *Can- cambas, Tan- tamba, Can- cambaq.*

Ç tıbışı , **t, s, ç,** aldında **ş** ğa aylanat. Maselen : *Aç- aştı, Qaç- qaştı, Aç- aşçı.*

Z tıbışı s aldında s ğa aylanat. Maselen : *Az- assı, Qaz- qassımál*
Ünsüzdördün tetiri eerçişkeni cazuuda berilbeyt. Maselen :

Aytlılat

Qan- qañqor
Can- canğış
Çen- çeñge
Tan- tamba
Can- cambas
Çaç- çaşçı
Qaç- qaştı
Aç- aşçı
Qaz- qassımál
Az- assıra

Cazılat

Qanqor
Canğış
Çenge
Tanba
Canbas
Çaççı
Qaçtı
Aççı
Qazsımál
Azsıra

§ 34. Ünsüzdördün almaşqanı

Müçö menen uñğu ayqaşqanda, uñğunun ayağında ündüüdön soñ turğan **Q, K** cana **P** tıbıştarı birinçi tıbışı ündüüdön baştalğan müçönün (*ılda* degen müçödön başqalarının) aldında özünö caqın tıbıştarğa ötüp ketet. Maselen : **Q, Ğ** ğa, **K G** ge . **P B** ğa ötot. Maselen : *Aq-ağındı, Ek- egin, Tap- tabılğa, Qaq-qağıl, Ek-egil, Tap- tabıl.*

§ 35. Söz müçölörünün türllörü

Tıbıştarının ündöstük zakününö bağınuu cana bağınbağandığına qarap calpı müçölör Tetik cana Kerbez dep ekige bölünüşöt.

Ündöstük zakünü boyunça özgörö turğan müçölördü Tetik müçölör dep, ündöstük zakününö bağınbağan, özgörböstön bir qalıpta turğandarın Kerbez müçölör dep ataybız.

Kerbez müçölör öz ara üçkö bölünüşöt.

1. *Turuqtuu müçölör*. Uñgu menen ayqaşqanda, ündüü tıbıştarı eerçişüü zakününö könüp, ünsüz tıbıştarı eerçişüü zakününö könbögön müçölördü - **туруqtuu** deybiz. Maselen : *At- atçı, Qoy- qoyçu, Ötük- ötükcü, Kilem- kilemçi*. Mında ündüü tıbıştar ğana eerçiyt.

2. *Ooşmo müçölör*. Ündüü tıbıştarı da, ünsüz tıbıştarı da eerçişüü zakünü menen özgörgön müçölördü - **ooşmo müçölör** deybiz. Maselen: *Mal- malda, Qoy- qoydo, Eçki- eçkide, Töö- töödö, At-atta, Qoş-qoşto, Köç- köçtö*. Mında *da* degen müçönün ündüü tıbışı da, ünsüz tıbışı da eerçişti. Ooşmo müçölördün başı **L, N, D, B, Ğ** menen başlatat.

3. *Sıylığışma müçölör*. Uñgu menen ayqaşqanda özünün başqı tıbışın, ce uñgunun ayağındağı ündüü tıbıştarı cutuldurğan müçölördü **sıylığışma müçölör** deybiz.

Sıylığışma müçölördün birinçi tıbışı ündüü menen başlatat. Maselen : *Al- alıq* degendegi **ıq** müçösünün ayağı ündüü menen tügöngön *Sana* - degen söz menen ayqaştırısaq, sanaq bolup, **ı** tıbışı sıylığıp ketti. Ayağı ündüü menen tügöngön *Taanı*- degen sözdü **uu** müçösü menen ayqaştırısaq, Taanuu degen söz tuuldu, mında uñgunun ayağındağı **ı** cutuldu. (sıylıqtı)

§ 36. Müçölördün cazılışı

1. Müçölördün baarı teñ uñgu menen qoşulup bir cazılat.

2. Müçödöğü bolğon tıbış özgörüştörünün, ünsüzdördün tetiri eerçişkeninen başqa özgörüştörü, büt berilet.

3. Kerbez müçölör (*ek, eke, tay, sımal, çalış, söroy, qor, qer, ger, keç, mat, ke, key*) özgörböstön bir qalıpta ğana cazılat. Maselen: *Qoyon- qoyonek, Qırğıy- qırğıyek, Ağa- ağatay, İni- initay, At- atısmal, Eçki- eçkisımal, Uy- uysımal, Töö- töösımal, At- atçalış, İt- itçalış, At- atsöröy, İt- itsöröy, Bozo-bozoqor, Cem- cemqor, Mülüş- mülüşker, Cumuş- cumuşker, Sooda- soodager, Araba- arabaker. c.b.*

Uñgu sözdün ayağı ündüü menen bütsö, calğız ğana *eke* müçönün başqa tıbışı sıylığışuu zakünü menen tüşüp qalat. Maselen: *Ağa- ağake, Ene- eneke, Ece- eceke*. Uñgunun ayağı ünsüz bolso, *eke* özgörböyt. Maselen : *Tay- tayeke*.

§ 37. Söz müçölörünün türkümdörü

Qay bir müçölör, bir söz menen ayqaşqanda, al sözdün maanisin başqa maanige köçürüp ciberişet. Maselen : *Qoy* degen söz maldın maanisine ee bolup turat. Eger uşu sözgöçı degen müçönü ayqaştırısaq, *Qoyçu* degen söz tuulat. *Qoyçu* degen söz azır maldı emes, adamdı körsötüp qaldı. **Mınday bir sözdün maanisin ekinçi maanige ötkörüp ciberüücü müçölördü Qurandı müçölör deybiz.**

Qay bir müçölör, söz menen ayqaşqanda, al sözdün maanisin başqa maanige bütündöy köçürböstön, süylöm içindegi müçölör menen al sözdün mamilesin ğana baylanıştırırat, ce al sözdün maanisin çekteyt. Maselen : *At* degen sözgö **ım** degen müçönü ayqaştırısaq, anda *Atım* degen söz tuulat, biroq, *At* degen sözdün murunqu maanisi özgörbödü, *At* degen sözdü *Menin* degen söz menen ğana baylanıştırırdı: *Menin atım*.

At degen sözdü **ın** degen müçö menen ayqaştırısaq, *Atın* degen söz tuulat. Mında *At* degen söz *Senin* degen sözgö baylanıştı : *Senin atın c.b.* **Mınday sözdördün mamilesin baylanıştırırganın cana sözdördün maanisin çektegen müçöldrü Ulandılar deybiz.**

§ 38. Qurandılardı türllörü

Atqarğan mildetterine caraşa Qurandılar ekige bölünüşöt. Qaybirqurandılar bir atooç sözdön ekinçi atooç söz tuuğuzat. Maselen : Cılıq (atooç) - cılıqçı (dağı atooç). **Mınday qurandılardı Söz tüzüücü qurandılar deybiz.**

Qay bir qurandılar atooçtu etişke qotorot, ce etişti atooçqo qotorot. Maselen : *Qamçı* degen atooçqo **la** degen qurandını ayqaştırısaq, *Qamçıla* degen etiş söz tuuldu, başqaça aytqanda - atooç etişke qotoruldu. *Bas* degen etişke **ma** degen qurandını ayqaştırısaq, *Basma* degen atooç söz tuuldu. Mında etiş söz atooçqo qotoruldu. **Atooçtu etişke, etişti atooçqo qotorğan qurandılardı Söz qotoruuçu qurandılar deybiz.**

§ 39. Söz türkümdörü

Sözdör ekige bölünöt.

Zatti, buyumdu, buyumdun cana zattın belgilerin, Zat menen buyumdun sandarın cana attarın körsötüüçü sözdördü - Atoçoqtor deybiz. Atoçoqtor *kim, emne, qanday, qança, qaysı, qaçan* degen suroolorgo coop berişet.

Atoçoqtor dun qıymılın, qıymıldın çağın cana atoçoqtor dun emne bolup catqandıqın körsötkön sözdördü - Etişter deybiz.

Etişter *qanday et, qanday etet, emne qıl, emine qılat* degen suroolorgo coop berişet.

Süylöm içinde atoçoqtor **ee** bolup da, **bayandooç** bolup da, **ayqındooç** bolup da mildet atqarışat.

Etişter süylöm içinde urğun bayandooç bolup ğana mildet atqarışat **"ip"** cana **"a"** ulandıları menen ulanışıp turğanda ğana ee **qay** bir uçurda bayandooçtor du ayqındaşat. Maselen : *Çöp soludu.* Mında *çöp -ee.* *At çöp cedi.* Mında *çöp- ayqındooç.* *Attın cegen tamağı çöp.* Mında *çöp - bayandooç.*

Egey süylödü. Mında *süylödü* degen etiş - **bayandooç.** *Egey süylöp oturdu.* Mında *süylöp* degen etiş - **bayandooçtun ayqındooç.** *Egey aldı.* Mında *aldı* degen etiş - **bayandooç.** *Egey ala oturdu.* Mında *ala* degen etiş - **bayandooçtun ayqındooç.**

§ 40. Atoçoqtor dun türlörü

Tüzülüş çağınan qarağanda, atoçoqtor üç türgö bölünüşöt.

1. **Söz müçölörü menen ayqaşpay turğan türün - uñğu atoçoqtor deybiz.** Maselen : *Kitep, taqta.*

2. **Söz tüzüüçü qurandılar menen cana etişti atoçoq qotoruuçu qurandılar menen ayqaşıp turğan türün - qurama atoçoqtor deybiz.**

Maselen : *Qoy* (uñğu atoçoç) - *Qoyçu* (qurama atoçoç). *Bas*(etiş)- *Basqıç* (qurama atoçoç)

3. **Ulandılar menen ayqaşıp turğan türün - ulama atoçoqtor deybiz.**

Maselen : *Mal* (uñğu atoçoç) - *Malda* (ulama atoçoç) - *Malçı* (ulama atoçoç) - *Malçıda* (qurama atoçoç).

Atoçoqtor dun ulama, ce qurama ekendigin eñ ayağında turğan müçödön bilebiz. Sözdün eñ ayağında taqır müçö bolbosı, al - uñğu

atoçoç, ayağında söz tüzüüçü, ce etişti qotoruuçu qurandılar tursa - qurama atoçoç, ayağında ulandı tursa - ulama atoçoç.

§ 41. Uñğu atoçoqtor dun türlörü

Uñğu atoçoqtor dört türgö bölünüşöt.

1. **Calğız sözdön tüzülüp, ayqın bir maanini bergen atoçoqtu - calqı uñğu, ce calqı söz deybiz.**

Maselen : *At, Kitep, Qağaz c.b.*

2. **Eki sözdön tüzülüp, bir taq maanini körsötpöy, qoş maanini körsötüüçü sözdördü - Qoş uñğu , ce Qoş söz deybiz.**

Maselen : *Bala- baqıra, Qız- qırqın, Cılt- cult, Tars- turs, Qarala, Toru- ala, Kelim- ketim, Barış- kelış c.b.*

3. **Eki sözdön qurulsa da, taq bir maanini bergen sözdördü - Qoşmoq uñğu, ce Qoşmoq söz deybiz.** Maselen : *Colbaşçı* (*col* cana *başçı* degen sözdördön qurulğan). *Belboo* (*bel* cana *boo* degen sözdördön qurulğan).

4. **Bir neçe sözdön qıs qarıp, bir ğana bolup aytiluuçu sözdördü - Qıs qarğan uñğu, ce Qıs qarğan söz deybiz.** Maselen : *BAK* (Borbordıq Atqaruu kemitet - üç söz). *Obkom* (Oblustuq kemitet-eki söz). *EKK* (El Kemisarlarının Keñeşi-üç söz). *QırASSR* (Qırğızdın Aptanomiyaluu Satsialistik Savet Respublikası - beş söz).

Mınday qıs qarğan uñğular bizdin tilbizge revolütsiyadan soñ kirdi.

Qay bir sözdör orus tilinde qıs qarılğan türündö da qoldonulat. Maselen : *Narkompros* (El ağırtuu Kemisariyatı). *Narkomfin* (Aqça Kemisariyatı). *Qalqoz. Sapqoz* degen sözdör da bizdin tilge orus tilinde qıs qarılğan türündö kirgen.

§ 42. Etişterdin türlörü

Tüzülüş çağınan etişter da üçkö bölünöt.

1. **Ulandılar menen cana atoçoqtu qotoruuçu qurandılar menen ayqaşpay turğan etişterdi - Uñğu etiş deybiz.** Maselen : *Caz. Qaç. Ket. Cat. C.b.*

2. **Atoçoqtu qotoruuçu qurandıdan turğan, atoçoqtor dun etişke ötkön türün - Qurama etiş deybiz.** Maselen : *Qamçı* (atoçoç) - *Qamçıla* (qurama etiş) . *Tamçı*

(atooç) - *Tamçıla* (qurama etiş) c.b.

3. **Ulandılar menen ulanısp turğan uñgu etiş menen qurama etişti - Ulama etiş deybiz.** Maselen : Asan qat *cazdı*. (*cazdı* - ulama etiş). Suu *tamçıladı* (*tamçıladı* - ulama etiş) c.b.

Ulama etiş menen qurama etişti da, ayağında turğan müçögö qarap acıratabız.

§ 43. Etişterdin uñgusu

1. **Calqı etiş.** Maselen : *Caz. Kel. Ket.* Mında etişke ayqaşqan söz müçölörü coq.

2. **Qurama etiş.** Maselen : *Qamçıla. Tamçıla.* Mında sözdün uñgusu - atooç.

3. **Cat buyruq etiş.** Maselen : *Caz - cazın. As - asın. Qamçıla - qamçılan.* Mında sözdün uñgusu - calqı etiş menen qurama etiş.

4. **Qoş buyruq etiş.** Maselen : *Caz - cazğıç. Qamçı - qamçılaş.* Mında sözdün uñgusu - calqı etiş menen qurama etiş.

5. **Tuyuq buyruq etiş.** Maselen : *Caz - cazıl. As - asıl. Catta - catta.* *Qatta - qattal.* Mında da sözdün uñgusu - calqı etiş menen qurama etiş.

6. **Qat buyruq etiş.** Maselen : *Caz - cazğız. As - asqız. (ce cazdır, astır, cazdırı, astırıt).* *Qatta - qattağız. Catta - cattağız (ce qattat, catta, qattattır, cattaattır)* Mında da sözdün uñgusu - calqı etiş menen qurama etiş.

7. **Ters buyruq etiş.** Maselen : *Caz - cazba. As - aspa. Qamçıla - qamçılaba. Qatta - qattaba.* Mında da sözdün uñgusu - calqı etiş menen qurama etişter.

Eger etişterdin ceti türün teñ alıp, qurama atooç casoo cağınan qarasaq, ceti türü teñ uñgu. Maselen:

1. Caz	Cazğıç
2. Qamçıla	Qamçılağıç
3. Cazın, Qamçılan	Cazınğıç, Qamçılanğıç
4. Cazış, Qamçılaş	Cazışqıç, Qamçılağıç
5. Cazıl, Qattal	Cazılğıç, Qattalğıç
6. Cazdır, Cattattır	Cazdırğıç, Cattattırğıç
7. Cazba, Qattaba	Cazbağıç, Qattabağıç

Ulama etiş casoo cağınan qarasaq da, ceti türü teñ - uñgu.

Maselen :

1. Caz	Cazdım
2. Qamçıla	Qamçıladım
3. Cazın, Qamçılan	Cazındım, Qamçılandım
4. Cazış, Qamçılaş	Cazıştım, Qamçılaştım
5. Cazıl, Qattal	Cazıldım, Qattaldım
6. Cazdır, Cattattır	Cazdırdım, Cattattırdım
7. Cazba, Qattaba	Cazbadım, Qattabadım

Etişterdin ceti türün teñ, tüzülüş cağınan qarasaq, üç ğana türkümögö bölüngöndüğün köi öbüz.

1. Söz müçösü menen ayqaşpay, calqı turğan etiş.

2. Atoooçton tuulğan etiş.

3. Uñguları calqı etişten, cana qurama etişten bolup, ayağında ilqıy sıñar buyruq (ekinçi caqtı qana körsötüücü buyruq ulandılar) ulandıları turğan etişter.

Tüzülüş cağınan etişterdi üç ğana uñguğa bölöbüz:

1. Calqı turğan türün - Calqı etiş deybiz.

2. Qurama türdö turğan türün - Qurama etiş deybiz.

3. Ilqıy sıñar buyruqtar menen turğan türölörün - Sıñar etişter deybiz.

Qurama türdö turğan etiş, Sıñar buyruqtardın biri menen ayqaşqan türögö ötsö, al da sıñar etişke aylanat.

§ 44. Atoooçordun türkümdörü

1. Zat atooç. **Zattın, buyumdun atın körsötkön atooç sözdördü - zat atooç deybiz.** Maselen : *Qağaz. Qarındaş. Taqta. Cilqı. Uy. Qoy. Çöp. Kişi* c.b.

2. Sın atooç. **Zattardın sının, belgisin, öñün, sapatın körsötüücü atooç sözdördü - sın atooç deybiz.** Maselen : *Caqı bala. Caman bala. Caşıl çöp. Çoñ kitep. Kişine kitep* c.b.

3. San atooç. **Zattardın sanın, tartibin körsötüücü atooç sözdördü - san atooç deybiz.** Maselen : *Bir kitep. Eki qalem. On taqta. Altınçı kün. Cetinçi ay* c.b.

4. At atooç. **Zat atooçtordun, sın atooçtor cana san atooçtordun orduna qoldonuluuçu cana al atooçtordu suramcılap anıqtoocu sözdörgö at atooç deybiz.**

Maselen : *süylööçü*, özünün ençilüü atın aytuunun orduna, - *Men dep, uğuuçunun* atın aytuunun orduna - *Sen dep, sözgö alınıp catqan zattın* atının orduna - *Bul dep* qoldonot. Süylööçü kişinin atın anıqtağanda, - *kim dep*, kişiden başqa zattın atın anıqtağanda - *emne dep*, sın atooçtu anıqtağanda - qanday dep, san atooçtu taqtağanda - *eçe dep* qoldonot.

At atooçqo mına bul sözdör taandıq: *Men, Sen, Biz, Siz, Bu* (*Bul dep* da aytilat), *A* (*al dep* da aytilat), *Uşu* (*uşul dep* da aytilat), *Oşo* (*oşol dep* da aytilat), *Tigi* (*tigil dep* da aytilat), *Kim, Emne* (*emine dep* da, *ne dep* da aytilat), *Qanday, qaysı* (*qaysıl dep* da aytilat), *Qança, eçe* (*neçe dep* da aytilat), *Qaçan* (*qaçanqı dep* da aytilat). *Qayda*.

§ 45. At atooçtordun türkümdörü

1. *Men, Sen, Biz, Siz, Bu, A, Uşu, Oşo, Tigi* - **caqtama atooçtor** deybiz.

Biz, Siz degender **sılıq caqtama**, qalğandarı **odono caqtama** dep atalat.

2. *Kim, Emne, Qanday, Qaysı, Eçe, Qança, Qaçan, Qayda* - **surama atooçtor** deybiz.

3. Caqtama atooçtor ekige bölünöt. *Men, Sen* cana *Biz, Siz* - **betteme caq**, qalğandarı - **şilteme caq**.

Betteme atooçtor - süylösüp turğan eki caqqa, **Şilteme atooçtor** - söz bolup catqan üçünçü caqqa taandıq.

Şilteme atooçtordon *Bu, Uşu* - süylööçügö, caqın turğan zatqa, *A, Oşo, Tigi* - oqçun turğan zatqa taandıq.

4. Surama atooçtordon *Kim* - adam tuuraluu, *Emne* - adamdan başqa zattar tuuraluu qoldonulat. Maselen : Kitepti oqup catqan *kim?* - Kitepti oqup catqan - *Taşım*. *Taşım emne* oqup catat? - *Kitep* oqup catat.

Qaysı - bir zattan bir zattı anıqtağanda qoldonulat. Maselen : *Sen qaysı* kitepti çoğottuñ? - *Til kitebin* çoğottum.

Qanday - bir zattı ayqındağanda qoldonulat. Maselen : *Sen qanday* boyoq aldıñ? - *Qızıl* boyoq aldım.

Eçe - zattın sanın taqtağanda, *Qança* - zattın sanın, ce qaraanın bolçoğondo qoldonulat. Maselen : - *Eçe* qalem aldıñ? - *Üç* qalem aldım.

-*Qança* cıl oquduñ? - *Üç-tört* cıl oqudum.

-*Qança* kitebiñ bar? - *On çaqtı* kitebim bar.

Qaçan - mezgil taqtağanda qoldonulat. Maselen : *Oquğa qaçan* kirdiñ? - *Bıltır* kirdim.

Qayda - bağıt cana dayın acıratqanda qoldonulat. Maselen : - *Sen qayda* barasıñ? - *Mektepke* baram. - *Asan bugün qayda?* - *Asan bugün toodo*.

§ 46. Sözdördün cazılış ereceleri

1. Süylöm içinde müçölömö sözdör da müçölöbö (*Senek*) sözdör da ayırım cazılat. Maselen : *Qulun menen tay kişinedi. Qozular maaradı. Muzoolor ğana tınç cattı. Qorooğo qarışqır tiygen eken, biroq maldan eç çığım bolbodu. c.b.*

2. Sanat sözdör (san atooçtor) ayırım cazılat. Maselen : *Bir, eki, üç, on bir, on eki, qırq beş, bir cüz seksen ceti c.b.*

3. Qoş sözdördün ortosu sızıqça menen cazılat. Maselen : *Bala-baqıra, Qız- qırqın. Qılt-sılt etti. Qara- ala. Sarı- ala c.b.*

4. Qoşmoq sözdör qoşulup cazılat. Maselen : *Colbaşçı, qolbaşçı, celboo, belboo, Alatoo c.b.*

5. Maanisi bir, biroq ayılışı eki türkün bolğon ayırım sözdördün eki türü teñ qoldonulat. Maselen : *Bu - bul, A - al, Oşo- oşol, Uşu - uşul, An etip - antip, Mun etip - muntip c.b.*

6. Kişinin bir neçe sözdön quralğan ençilüü attarı birge cana qanday aytilsa, oşondoy cazılat. Maselen : *Satbaldı* (*Satıp aldı emes*), *Taabaldı* (*Taap aldı emes*), *Botaalı* (*Boto aalı emes*), *Qañgeldi* (*Qan keldi emes*), *Arstambek* (*Arstan bek emes*) c.b.

7. Süylöm içinde canaşa turğan eki sözdün birinçisinin ayaqqı tıbışı ekinçi sözdün başqı tıbışına süylögönübüzdö taasis qılat. Ce ekinçi sözdün başqı tıbışı birinçi sözdün ayaqqı tıbışına taasis qılıp, anı özgörtöt. Mınday özgörüştör cazuuda berilbeyt, bir ayırım söz ceke turğanda qanday aytilsa, cazuuda oşondoy cazılat.

Maselen :

Aytulat	Cazilat
Qaz geldi	Qaz keldi
Qas tüştü	Qaz tüştü
Tor ala	Toru-ala
Ağ iymek	Aq iymek
Ağ edil	Aq edil
Taap per	Taap ber
At ta kişenedi	At da kişenedi
İt te ürdü	İt da ürdü
Boş qana geldim	Boş ğana keldim
Ürgön it qo	Ürgön it ğo

QURAMA ATOOÇTOR

§ 47. Calpı maalimat

Qurandılardan cardamı menen calpı atooçtordon, ce qurandılardan cardamı menen calpı uñġu etişterdeen (calpı etişten, qurama etişten cana sıñar etişten) tuulğan sözdördü **Qurama atooçtor** deybiz. Maselen : *Qoy- qoyçu. Qoy- qoyluu. Kör- körgüç. Kör- körörmön.*

Qurama atooçtor qurandılardan cardamı menen ekinçi ret da, üçüncü ret da qurama atooç tuuġuzuşat. Maselen : *Basqıç* degen qurama atooç **luu** qurandı arqılıu *Basqıçtuu* degen daġı bir qurama atooç tuuġuzdu. *Basqıçtuu* degen qurama atooç **lıq** qurandı menen quralışıp, üçüncü ret *Basqıçtuuluq* degen daġı qurama atooç tuuġuzdu.

Qurama atooçtor süylömdö *ee* bolup, *a y q ı n d o o ç* bolup da, *b a y a n d o o ç* bolup da mildet atqarışat.

Qurandılardan içinde atooçtordon türkümdörün tandap quralışa turğan qurandılar bar. Minday qurandılardı - *özçül qurandılar* deybiz. Tandabastan, atooçtordon bardıq türkümünö teñ quralışa turğan qurandılar bar. Minday qurandılardı - *köpçül qurandılar* deybiz.

§ 48. Zat atooçton tuulat

Özçül qurandılardan :

Çi kesipti, iştegen iştin türün körsötöt. Maselen : *Cılqı-cılqıçı. Traqtır-traqtırçı. Maşine- maşineçi. Qoy-qoyçu. Uy- uyçu. Kölük-*

kölükçü. Ötük-ötükçü.

Çan bir zattaġı ayrıqça belgini körsötöt. Maselen : *Qalpaq - qalpaqçan. Multıq-multıqçan. Ton - tonçon. Ötük - ötüğön. Köynök - köynökçön.*

Ça bir zattın araketinin (qıymılının) bir zattın araketine oqşoştuġun, ce bir zattın araketine oqşoştuġun, ce bir zattın tulqusunun kiçineligin körsötöt. Maselen : *Malça* ottodu. *Qırġızça* süylödü. *Oruşça* süylödü. *Qoyço* keşedi. *Mamıça. Kitepçe. Depterçe.*

Luu bardıqtı körsötöt. Maselen : *Balaluu* kişi. *Kiteptüü* bala. *Egindüü* qampa. *Bilimdüü* azamat.

Laş birgelikti körsötöt. Maselen : Ara- *aralaş. Qaraan- qaraandaş. Sabaq- sabaqtaş. Qoñşu- qoñşulaş. Col- coldoş. Muñ- muñdaş. İrege- iregeleş.*

Ek, Eke, Tay erkeletkendikti körsötöt. Maselen : *Qoyon - qoyonek, Qırġıy - qırġıyek. Ata - atake. Ene - eneke. Ağa - aġatay. Aba - abatay.*

Qor, Ker, Ger, Keç kesipti körsötöt. Maselen : *Ant - antqor. Sooda - soodager. Talap - talapker. Araba - arabakeç. Para - paraqor.*

Çar kiçinelikti körsötöt. Maselen : *Buqa - buqaçar. Tana - tanaçar. Teke - tekeçer. Qulca - qulcaçar.*

Köpçül qurandılardan :

Çıl şıqtı, cöndömdü körsötöt. Maselen : *Tuuğan - tuuğançıl. Cala - calaçıl. Ulut - ulutçul. Bay - bayçıl. Tap - tapçıl. Kedey - kedeyçil.*

Sız coqtuqtı körsötöt. Maselen : *Bala - balasız. Aqça - aqçasız. Kitep - kitepsiz. Küç - küçsüz. Öñ - öñsüz.*

Çılıq kesipti, kesipke taandıq zattu körsötöt. Maselen : *Dıyqan - dıyqançılıq. Egin - eginçilik. Caş - caşçılıq. Azamat - azamatçılıq.*

Lıq bir zattın bir zatqa taandıq ekendigin , ce zattın bir belgige taandıq ekendigin körsötöt. Maselen : *Bala - balalıq. Qala - qalalıq. Cat - cattıq. Caqın - caqındıq. Caş - caştıq. Qas - qastıq. Lar* köptüktü körsötöt. Maselen : *Alma - almalar. Qağaz - qağazdar. Kitep- kitepter. Qoy - qoylor. Mal - maldar. Caş - caştar. Lar* qurandı menen *Bala* degen söz tetiri quralışat. Maselen : *Bala - balalar emes,- baldar.*

Day bir zattın qıymılının, ce sininin bir zattın qıymılına, ce sinina oqşoştuġun körsötöt. Maselen : *Baladay* ıyladı. *Baladay* essiz. *Qağazday* ülbüröyt. *Qağazday* cuqa.

Dağı süylömdöğü eenin qoş ayqındoocu bar ekendigin, ce eenin ayqındoocu ekendigin qısqartıp körsötöt. Maselen : *Oqup cürğön bala, ce oquuda cürğön bala* degendin orduna *oquudağı bala* deybiz. *Üydö oturğan kişi - Asan* degendin orduna *Üydöğü - Asan* deybiz.

Dağı qurandıdan tuulğan qurama atooçtor *Qaydağı, Kimdegi, Emnedegi* degen suroolorgo coop qaytarışat.

Nıqı ilik ulandı menen ayqındalıp turğan eeni, ce bayandoocu qısqartat. Maselen : *Asanın kitebi barı? - Asandıqı bar.* - Bul kiep *kimdik?* - Bul kitep - *Asandıqı.* (bul kitep - *Asanın kitebi* degendin orduna)

Nıqı menen tuulğan qurama sözdör *Kimdiki, emneniki, qaysınıqı* degen suroolorgo coop qaytarışat.

Sımaq, çaltış bir zattın belgisi cana sın bir zattın belgisine cana sınına oqşoy cazdağanın, ce bir zatqa oqşooğö dimaq qilğandıgın körsötöt. Maselen : *Adamsımaq* maymıl. *Adamçaltış* maymıl. *Kömürsımaq taş. Kömürçaltış taş.*

Sımaq qurandı **Sımal** bolup da aytilat. Maselen : *Adamsımal* maymıl. *Börüsımal* it. *Kömürsımal* taş.

Söröy da *sımaq* cana *çalıştın* maanisin beret. Biroq, *söröy* şıldıñ qatarında qoldonulat. Maselen : *Cılqısöröy* (cılqı emes , *cılqısöröy* deybiz). *Atsöröy* (at emes, *atsöröy* deybiz).

§ 49. Sın atooçton tuulat

Özçüldön :

Iraaq eki zattın sınındağı ayırmanı körsötöt. Maselen : Bul - *caman*, bul - *camanıraaq*. Bul - *caqşı*, bul - *caqşıraaq*. Bul - *semiz*, bul - *arığıraaq*. Bul - *odono*, bul - *sılığıraaq*.

Sın atooçtordun özdördünö taandıq (özçül) qurandıları calğızğana uşul iraaq. Sın atooçtorgo taandıq, qurandısımıl da müçölör bar. Bul müçölör birinçiden - sın atooçtordun aldınan barıp quralışat. Ekinçiden - bular turuqsuz müçölör ; Maselen : *Qara - qapqara*. *Qızıl-qıpqızıl*. *Sarı - sapsarı*. *Semiz - sepsemiz*. *Caqşı - capcaqşı*. *Ayqın - apayqın*.

Bul turuqsuz müçölör sın atooçtor menen quralışqanda, sın atooçton başqı muunundağı ündüü tıbıştı, ce başındağı ünsüz tıbıştı menen muunundağı ündüü tıbıştı alıp, ayağına *P* tıbışın qoşup, anan quralışqandıgın köröbüz. Sın atooçtordun içinen *Aq* degen sözdün

aldına eki *P* tüşöt. Maselen : *Appaq* (*apaq* emes).

Köpçül qurandılardan :

Lıq. *Caqşı - caqşılıq.* *Caman - camandıq.* *Semiz - semizdik.* *Tegiz - tegizdik.*

Çıltq. *Semiz - semizçilik.* *Tegiz - tegizçilik.* *Caman - camançılıq.* *Cut - cutçuluq.*

Çıl. *Tegiz - tegizçil.* *Keñiri - keñiriçil.* *Suuq - suuqçul.* *Semiz - semizçil.*

Lar. *Caqşı - caqşılar.* *Az - azdar.* *Köp - köptör.* *Isıq - ısıqtar.* *Naçar - naçarlar.*

Sız. *Tegiz - tegizsiz.* *Kem - kemsiz.* *Suuq - suuqsuz.* *Muzdaq - muzdaqsız.*

Dağı. *Calañ - calañdağı.* *Tegiz - tegizdegi.* *Semiz - semizdegi.* *Suuq - suuqtağı.*

Nıqı. *Caqşı - caqşınıqı.* *Caman - camandıqı.* *Az - azdıqı.* *Çoñ - çoñduqu.* *Kiçine - kiçineniki.*

Sımaq, çaltış. *Tegizsımaq, tegizçalış.* *Semizsımaq, semizçalış.* *Azsımaq, azçalış.*

Söröy. *Semizsöröy.* *Tegizsöröy.* *Multıqsöröy.* *Çeçensöröy.* *Bilgiçsöröy.*

§ 50. San atooçton tuulat

Özçül qurandılardan :

Inçı sandın tartibin körsötöt. Maselen : *Altı - altınçı.* *Qırq - qırqınçı.* *Bir - birinçı.* *Eki - ekinçı.* *Üç - üçünçü.* *Tört - törtünçü.*

Sandın tartibin sıypır menen cazğanda **ınçı** qurandının orduna başqa belgiler qoldonobuz.

Sözdün tizmeginin (süylömdün) başında cana ortosunda sızıqça qoldonulat. Maselen : *1- kitep* oqulup büttü. *Qırğızstandağı emgekçilerdin kötörülüşü 1916-cılı* boldu. *1- bölüm.* *2- sabaq.* *3- Küñ.*

Süylömdün başın püñkitter menen belgilegende çekit menen, ce caryı qaşaa menen belgileybiz, ce bolboso, sızıqçanı da qoyobuz. Maselen : *birinçı püñkit* degendin orduna = *1. ce 1), ce 1- dep* cazabız.

Rim sıypırları cazuuda sandın özün da, anın tartibin da, eç belgi qoyulbastan turup, (**ınçı** qurandını) körsötö beret. Maselen : *1 bölüm.*

II kün. III kvartal. IV cuma. V meldeş. VI çağırırq.

Ça sandın taq sanatın körsötpöstön, bolcolun körsötöt. Maselen: *Qırqça* som aqçam bar. *Altımışça* som aqça qaracattadı.

ÖÖ,OO san atooçtor menen ayqındalıp turğan zattardı (zat atooçtordu) körsötöt. Bul qurandı 7-sağğa çeyin ğana quralışat. Maselen : Bir - *biröö*, Eki - *eköö*, Üç - *üçöö*, Tört - *törtöö*, Beş - *beşöö*, Altı - *altoö*, Ceti - *cetöö*.

Köpçüldördön :

Lıq. Bir - *birdik*. On - *onduq*. Altı - *altılıq*. Ceti - *cetilik*. Otuz - *otuzduq*. Qırq - *qırqtıq*.

Dağı. *Altıdağı* bala. (*altı caşqa çıqqan bala*, ce *altığa çıqqan bala* degendin orduna). *Ondoğu* bala. *On beştegi* bala. *Qırqtağı* adam. *Seke*ndegi çal.

Nıqt. *Altınıqtı beştikinen* arbin. (*altının sanı beştin sanınan* arbin degendin orduna).

Lar. Bir - *birler*. Eki - *ekiler*. Üç - *üçtör*. Tört - *törttör*. Beş - *beşter*. Altı - *altılar*.

§ 51. At atooçtordon tuulat

At atooçtorĝo taandıq (özçül) qurandılar coq. At atooçtor köpçül qurandılar menen tandap ğana quralışat. Qurandılar menen quralışqanda, şilteme atooçtor cana betteme atooçtordon *Men* özdörünün murunqu qalıptarınan azıp ketişet.

Lıq. *Men - mendik*. *Sen - sendik*. *Biz - bizdik*. *Bu(l) - munduq* (*buluq*, ce *bulduq* degendin orduna). *A(l) - andıq* (*alıq*, ce *aldıq* degendin orduna). *Uşu(l) - uşundıq* (*uşuluq*, ce *uşulduq* degendin orduna). *Oşo(l) - oşonduq* (*oşoluq*, ce *oşolduq* degendin orduna). *Tigi(l) - tigindik* (*tigilik*, ce *tigildik* degendin orduna). *Kim? - kimdik?* *Emne? - emnelik?* *Qanday? - qandaylıq?* *Qaysı? - qaysılıq?* *Qança? - qançalıq?* *Eçe? - eçelik?* *Qaçan* cana *Qayda* quralışpayt.

Çıl. *Men - mençil*. *Sen - sençil*. *Biz - bizçil*. *Siz - sizçil*. *A(l) - ançıl* (*açıl* bolup da, *alçıl* bolup da aytilbayt.) *Bu(l) - munçıl* (*buçıl* bolup da, *bulçıl* bolup da aytilbayt.) *Uşu - uşuçıl* (*uşulçıl* dep aytilbayt.) *Oşo - oşoçıl* (*oşolçıl* dep aytilbayt.) *Tigi - tigiçil* (*tigilçil* dep aytilbayt.) *Kim? - kimçil?* *Emne? - emneçil?* *Qanday? - qandayçıl?* *Qança? - qançaçıl?* *Eçe? - eçeçil?* *Qaysı*, *Qaçan*, *Qayda* - quralışpayt.

Sız, *Men - mensiz*. *Sen - sensiz*. *Biz - bizsiz*. *Siz - sizsiz*. *Bu(l) - munsuz* (*busuz* dep da, *bulsuz* dep da aytilbayt). *A(l) - ansız* (*asız* dep da, *alsız* dep da aytilbayt). *Uşu - uşunsuz* (*uşusuz* dep da, *uşulsuz* dep da aytilbayt). *Oşo - oşonsuz* (*oşosuz* dep da, *oşolsuz* dep da aytilbayt). *Tigi - tiginiz* (*tigisiz* dep da, *tigilsiz* dep da aytilbayt). *Kim? - kimsiz?* *Emne? - emnesiz?* *Qanday? Qandaysız?* *Qaysı? - Qaysısız?* *Qança? - qançasız?* *Eçe? - eçesiz?* *Qaçan* menen *Qayda* quralışpayt.

Dağı. *Men - mendegi*. *Sen - sendegi*. *Biz - bizdegi*. *Siz - sizdegi*. *Bu - mındağı* (*mundağı* dep aytilbayt). *Al - andağı* (*adağı* dep da, *aldağı* dep da aytilbayt). *Uşu - uşundağı* (*uşudağı* dep da, *uşuldağı* dep da aytilbayt). *Oşo - oşondağı* (*oşodağı* dep da, *oşoldoğı* dep da aytilbayt). *Tigi - tigindegi* (*tigidegi* dep da, *tigildegi* dep da aytilbayt). *Kim? - kimdegi?* *Emne? - emnedegi?* *Qanday? - qandaydağı?* *Qaysı? - qaysındağı?* (*qaysıdağı* dep aytilbayt). *Qança? - qançadağı?* *Eçe? - eçedeği?* *Qaçan? - qaçanqı?* (*qaçandağı* dep aytilbayt). *Qayda? - qaydağı?* (*qaydadağı* dep aytilbayt).

Nıqt. *Men - meniki* (*menniki* dep aytilabayt). *Sen - seniki* (*senniki* dep aytilbayt). *Biz - bizdiki*. *Siz - sizdiki*. *Bu - munuqu* (*munnuqu* dep aytilbayt). *A - anıqtı* (*annıqtı* dep aytilbayt). *Uşu - uşunuqu*. *Oşo - oşonuqu*. *Tigi - tiginiki*. *Kim? - kimdiki?* *Emne? - emneniki?* *Qanday? - qandaydıqtı?* *Qaysı? - qaysınıqtı?* *Qança? - qançanıqtı?* *Eçe? - eçeniki?* *Qaçan* menen *Qayda* quralışpayt.

Sımaq. *Men - mensımaq*. *Sen - sensımaq*. *Biz - bizsımaq*. *Siz - sizsımaq*. *Uşu - uşusımaq*. *Oşo - oşosımaq*. *Tigi - tigiımaq*. *Kim? - kimsımaq?* *Emne? - emnesımaq?* *Qanday? - qandaysımaq?* At atooçtordun qalğandarı quralışpayt.

Çaltı. *Men - mençalı.* *Sen - sençalı.* *Biz - bizçalı.* *Siz - sizçalı.* *Bu - buçalı.* *Tigi - tigiçalı.* *Kim? - kimçalı?* *Emne? - emneçalı?* *Qanday? - qandayçalı?* *Qaysı? - qaysıçalı?* Başqaları quralışpayt.

Söröy. *Kim? - kimsöröy?* *Emne? - emnesöröy?* *Qanday? - qandaysöröy?* *Men - mensöröy.* *Sen - sensöröy.* *Tigi - tigiöröy.* *Bu - busöröy.* Başqaları quralışpayt.

Çılıq. *Kim? - kimçilik?* *Emne? - emneçilik?* *Qanday? - qandayçılıq?* Başqaları quralışpayt.

Day. *Men - mendey*. *Sen - sendey*. *Biz - bizdey*. *Siz - sizdey*. *Bu - mınday*. *A - anday*. *Uşu - uşunday*. *Oşo - oşondoy*. *Tigi - tigindey*.

Kim? - kimdey? Emne? - emnede? Qaysı? - qaysınday? Qalğandı quralışpayt.

Lar. Biz - bizder. Siz - sizder. Sen - siler (sender dep aytilbayt). Bu - bular. A - alar. Uşu - uşular. Oşo - oşolor. Tigi - tigiler. Kim? - kimder? Emne? - emneler? Qanday? - qandaylar? Qaysı? - qaysılar? Qança? - qançalar? Eçe? - eçeler? Men. Qaçan, Qayda quralışpayt. Zat, Sin cana San atooçtordun qay biri quralışat. Maselen :

Çi. Emne? - emneçi? Emne? - emneçen? Emne? - emneçe? Kim? - kimçe? Emne? - emnelüü? Emne? - emneleş?

Iraaq. Qanday? - qandayıraaq?

Inçi. Eçe? - eçençi? Qança? - qançançı?

OO,ÖÖ. Eçe? - eçöö? Qança? - qanço?

§ 52. Etişterden tuulat

Etişterdin ayırım türlörünö arnalğan qurandılar coq. Biroq, qurandılardın barı teñ etiştin qaysı türü bolso ele quralışa berbeyt.

Etiştin atooç tuuğuzuququrandılar öto köp. Bulardın içinen köp uçurooçuları tömönkülör:

Ma. Caz - cazma. Bas - hasma. As - asma. Tamçıla - tamçılama. Bastır - bastırma. Köptür - köptürmö.

Maq. Caz - cazmaq. Cazdır - cazdırmaq. Cazış - cazışmaq. Cazıl - cazılmaq. Tamçıla - tamçılamaq.

Mış. Caz - cazmış. Tur - turmuş. Bol - bolmuş.

Mal. Taşı - taşımал. Açı - açımал. Oqu - oqumал.

May. Al - almay. Bar - barmay. Qamçıla - qamçılamay.

Ğiç. Al - alğiç. Car - carğiç. Bas - basqıç. Tep - tepkiç. Qarma - qarmağiç.

Ği. Al - alği. Ber - bergi. Kel - kelgi. Bas - basqı. Baspa - baspağı. Qamçıla - qamçılağı.

Ğan. Al - alğan. Bar - barğan. Qap - qapqan.

Ğır. Al - alğır. Öt - ötkür. Kes - keskir.

Ğıs. Al - alğıs. Bar - barğıs. Qamçıla - qamçılağıs.

Ğin. Çal - çalğın. Kel - kelgin. Qaç - qaçqın. Boz - bozğın. Ket - ketkin. Öt - ötkün.

Ğaq. Al - alğaq. Car - carğaq. Çap - çapqaq.

Ğınçıq. Al - alğınçıq. Tart - tarqınçıq.

Qalañ. Şaş - şaşqalañ. Tart - tartqalañ. Qat - qatqalañ.

Bas. Al - albas. Ber - berbes. Kör - körbö.

Çaq. Tartın - tartınçaq. Qağın - qağınçaq.

Iş. Al - alış. Tap - tabış. Ut - utuş.

Iq. Sal - salıq. Caz - cazıq. Qayı - qayıq.

Im. Car - carım. Al - alım. Bar - barım.

It. Sal - salıt. Cay - cayıt. Toy - toyut. Sıy - sıyıt.

İñqı. Al - alıñqı. Sal - salıñqı. Bas - basıñqı.

Imış. Al - alımış bol. Süylö - süylömüş bol.

Indi. Car - carındı. Aq - ağındı. Kübü - kübündü. Çök - çögündü. Tök - tögündü.

İğa. Tap - tabılğa. Casa - casalğa.

Imsaq. Al - alımsaq. Kel - kelimsek. Ber - berimsek.

Ar. Al - alar. Tab - tabar. Kör - körör.

Açaq. Al - alaçaq. Kör - köröçök. Bil - bileçek.

Ağan. Al - alağan. Kör - körögön. Bil - bilegen.

Anaq. Al - alanaq. Kör - körönök. Bil - bilenek.

Ağaç. Al - alağaç. Kör - körögöç. Bil - bilegeç.

Arman. Al - alarman. Kör - körörman. Bil - bilerman.

UU. Al - aluu. Caz - cazuu. Sız - sızuu. Qara - qaroo. Çene - çenöö.

Ooç. Ata - atooç. Bayanda - bayandooç. Ayqında - ayqındooç. Taqta - taqtooç.

Akey. Cum - cumakey. Aç - açakey. Qatta - qattakey.

ULAMA ATOOÇTOR

§ 53. Calpı maalımat

Ulandılardın cardamı menen uñğu atooçtordon cana qurama atooçtordon tuulğan sözdördü - **Ulama atooçtor** deybiz. Ulama atooçtor, köbünçö, süylömdö ayqındooç bolup cana bayandooç bolup mildet atqarışat.

§ 54. Cık atooçtor

Süylömdün içinde eelik mildet atqarıp turğan Men, Sen, Biz, Siz degen at atooçtorgo bayandooç bolup turğan atooçtor, özdörünö ee bolup turğan atooçtordu eerçişip, köp uçurda özdörünün ayaqtarın özgörtüp ciberişet. **Mınday türdö turğan ulama atooçtordu - cık atooçtor deybiz.**

Silteme atooçtor ayağın özgörtüşpöyt. Bayandooç boluuçu atooçtordun ayağına, birinçi caqtı eerçigende, **Min** sılıq bolğondo **Biz** ulandıları ulanıшат. Maselen : *Men - caqşı* degendin orduna *Men - caqşımın* dep süylöybüz. *Biz - caqşı*, *ce Bizder - caqşı* degendin orduna *Biz - caqşımız*, *Bizder - caqşımız* deybiz.

Ekinçi caqtı eerçigende, bayandooç boluuçu atooçtun ayağına **sıñ**, sılıq bolğondo **sız**, köptük bolğondo **sıñar**, *ce* sılıq köptük bolso **sızdar** ulandıları ulanıшат. Maselen : *Sen - caqşısın*. *Siz - caqşısız*.

Siler-caqşısınar. *Sizder - caqşısızdar*.

Cik atooçtorğo *Qandaymın*, *Qandaysız*, *Qandaybız*, *Qandaysız*, *Kimsin*, *Emnesin*, *Kimsiz*, *Emnesiz* degen suroolor berilet.

§ 55. Taandıq atooçtor

Ceke turğan atooçtor da (maselen : *Qarındaş*), ayqındooçu bar atooçtor da (maselen : *Kök qarındaş*), köp uçurda üç caqtın bir cağına taandıq (tiyeşelüü) bolup süylönöt. Maselen : *Qarındaş* sindi. *Kök qarındaş* sindi. Mında ceke turğan atooç *Qarındaş* da, ayqındooçu bar atooç *Kök qarındaş* da eç kimge taandıq emes. Menin *qarındaşım* sindi. Menin *kök qarındaşım* sindi. Mında ayqındooçsuz *qarındaş* da, ayqındooçtuu *kök qarındaş* da birinçi caqqa (*Men* degenge) taandıq.

Senin *qarındaşın* sindi. Senin *kök qarındaşın* sindi. Mında *qarındaş* cana *kök qarındaş* ekinçi caqqa (*Sen* degenge) taandıq.

Tiginin *qarındaşı* sindi. Tiginin *kök qarındaşın* sindi. Mında *qarındaş* da, *kök qarındaş* da üçünçü caqqa (Tigi degenge, maselen : *Asanğa*, *ce Batıyğa*, *ce başqağa*) taandıq.

Üç caqtın birine tiyeşelüü bolup ayılğan atooçtor **Taandıq atooçtor** deybiz. Caqtın birine taandıq bolup turğan atooçtun da, atooçtu özünö taandıq qılıp turğan caqtın da, (caq bolup turğan atooçtun) ayaqtarı ulandılar menen eerçişet. Özünö taandıq qılıp turğan üç caqtın teñ ayağına ilik ulandı nın ulanat. Üç caqtın birinçi cağına (*Menin* degenge) taandıq bolup turğan atooçtun ayağına **ım**, ekinçi cağına (*Senin* degenge) taandıq bolup turğan atooçtun ayağına **ın**, üçünçü cağına (Tiginin degenge) taandıq bolup turğan atooçtun ayağına **ı** (atooçtun ayağı ündüü bolso *sız*) ulanat.

Maselen :

	I caq	II caq	III caq
Ceke atooç	Menin	Senin	Tiginin
Qağaz	Qağazım	Qağazın	Qağazı
Qalem	Qalemim	Qalemin	Qalemi
Sıya	Sıyam	Sıyañ	Sıyası

	I caq	II caq	III caq
Ayqındooçtuu atooç	Menin	Senin	Tiginin
Aq qağaz	Aq qağazım	Aq qağazın	Aq qağazı
Bolot qalem	Bolot qalemim	Bolot qalemin	Bolot qalemi
Kök sıya	Kök sıyam	Kök sıyañ	Kök sıyası

Birinçi caq sılıq (*biz*) ayılğanda **ıbiz**, ekinçi caq sılıq (*siz*) ayılğanda **ınız** ulandıları ulanıшат. Üçünçü caq sılıq ayılbayt.

Maselen :

	I caq	II caq	III caq
Ceke atooç	Bızdın	Sızdın	Tiginin
Qağaz	Qağazımız	Qağazınız	Qağazı
Qalem	Qalemibiz	Qalemibiz	Qalemi
Sıya	Sıyabız	Sıyañız	Sıyası

	I caq	II caq	III caq
Ayqındooçtuu atooç	Bızdın	Sızdın	Tiginin
Aq qağaz	Aq qağazımız	Aq qağazınız	Aq qağazı
Bolot qalem	Bolot qalemibiz	Bolot qaleminiz	Bolot qalemi
Kök sıya	Kök sıyabız	Kök sıyañız	Kök sıyası

Köptük menen ayılğanda I caq menen II caq özgörböyt. Maselen: *Bizderdin qağazımız*. *Tigilerdin qağazı*.

II caqtın odono türü köptük menen ayılğanda **ınar**, sılıq türü köptük menen ayılğanda **ınızdar** bolup ulanıшат.

Maselen :

Odono	Sılıq
Silerdin	Sizderdin
Qağaziñar	Qağaziñızdar
Qalemiñer	Qalemiñizder
Sıyañar	Sıyañızdar

Taandıq atooçtor süylömdö ee bolot, ce bayandooç bolot. Atoočtu özünö taandıq qılıp turğan çaqtar (atooçtor) ayqındooç bolot. Maselen : *Qalemdin uçu* sındı.

Mındağı ee- *uçu* (uç), ayqındooç - *qalemdin* (qalem). Sınğan - *qalemdin uçu*. Mında bayandooç - *uçu* (uç), bayandooçtun ayqındooçu- *qalemdin* (qalem).

Taandıq atooçtor eki ayqındooçtuu da, üç ayqındooçtuu da bolot. Maselen: *Asandın qaleminin uçu* sındı. Mında ee bolup turğan *uçu* (uç) degen atooçto eki ayqındooç turat. *Asandın qaleminin uçunun cartısı* sındı. Mında ee bolup turğan atooç - *cartısı* (cartı), bayandooç- *sındı*, qalğan üç söz eenin (*cartısı* degendin) ayqındooçtoru.

Taandıq atooçtu ayqındap turğan (özdörünö taandıq qılıp turğan) qoş atooçtor öz ara birine biri taandıq bolup turuşat. Maselen : *Asandın qalemi(nin) uçu* sındı - degende *qalem* Asanğa taandıq (*Asandın qalemi*). *Asandın qalemi(nin) uçu(nun) cartısı* sındı degende *uç* qalemge (*qaleminin uçu*), *qalem* Asanğa taandıq (*Asandın qalemi*).

Taandıq atooçtoru ayqınday turğan caqtama atooçtor (köbünçö bettemeler) köp uçurda aytilbay da qalat. Maselen : *Qalemim* sındı (*menin* tüşüp qaldı), *Qalemiñ* sındı (*senin* tüşüp qaldı), *Qalemi* sındı (*Tigi*, ce *Asan* tüşüp qaldı).

Qay bir uçurda ayqındooçtun ayağındağı ilik ulandı tüşüp qalat. Maselen : *Balanın* kitebi tüşürüldü - degendin orduna - *Bala* kitebi tüşürüldü-deybiz.

Ayqındooçtuu atooçtor (maselen : *Bolot qalem*) bir caqqa taandıq bolup aytilğanda, anın ayqındooçu (maselen : *Bolot*) özgörböyt. Maselen : *Menin bolot* qalemim. *Senin bolot* qalemiñ. Anın *bolot* qalemi. *Menin bolot* qalemim sındı. (*Menin bolotum* qalemim sındı dep da, *menin bolotumdun* qalemi dep da aytilbayt). *Asandın bolot* qaleminin uçu sındı (*Asandın bolotu qaleminin* uçu sındı - dep da, *Asandın bolotunun* qaleminin uçu sındı- dep da aytilbayt).

§ 56. Tetiri özgörgön taandıq atooçtor

Qay bir *Qarin*, *Murun*, *Erin*, sıyaqtuu atooçtor, taandıq bolup özgörördö, ayaqtarındağı *N* tibiştarın *D* tibiştarına almaştırıp, ayaqqı muunundağı, ündүүлörün tüşürüp özgörüşöt cana *Erin* başqı tibişin sozulmağa aylandırat. Maselen: *Qarin* - *qardm*, *qardmbız*, *qardmñ*, *qardıñar*, *qardı*. *Murun* - *murdm*, *murduñ*, *murdu*, *murdubuz*, *murduñar*. *Erin* - *eerdm*, *eerdıñ*, *eerdi*, *eerdibiz*, *eerdıñer*.

Qay bir *Qayın*, *Dayın*, *Kiyim* sıyaqtuu (ayaqqı muundun başqı tibişı *y* bolgon) atooçtor ayaqqı muundarındağı ündүүлörün tüşürüp da, tüşürböy da özgörüşöt. Maselen : *Qayım* - *Qayınım*, *Qaymıñ* - *Qayımñ*, *Qaynı* - *Qayını*. *Dayım* - *Dayımım*, *Daymıñ* - *Dayımñ*, *Daynı* - *Dayını*. *Kiyimim* - *Kiyimim*, *Kiyimıñ* - *Kiyimıñ*, *Kiyimi* - *Kiyimi*.

Qarin, *Murun*, *Erin* degen sözdör taandıq turgö qanday tetiri ötüşsö, oşondoy qoldonulat.

Qayın, *Dayın*, *Kiyim* degen sözdördün taandıq atooçqo ötköndögü eki türü teñ qoldonulat.

§ 57. Cöndömö atooçtor

Bayandooç etişke ayqındooç boluuçu, atooçtu caqtın birine taandıq qıluuçu cana Bayandooç boluuçu ulama atooçtoru - cöndömö atooçtor deybiz. Cöndömölördün beş türü bar.

1. *Kimdi? Emneni?* degen suroolorğo coop qaytaruuçu cöndömö atooçtu -

T a b ı ş a t o o ç deybiz. Tabış atooçtun ulandısı - *nt*, munu *t a b ı ş u l a n d ı* deybiz. *Nıqı* qurandının birinçi muunu uşul tabış ulandı *nt*.

2. *Kimdin? Emnenin?* degen suroolorğo coop qaytaruuçu cöndömö atooçtu - *İ l i k a t o o ç* deybiz. İlik atooçtun ulandısı - *nın*, munu *i l i k u l a n d ı* deybiz.

3. *Kimde? Emnede? Qayda?* degen suroolorğo coop qaytaruuçu cöndömö atooçtu - *C a t ı ş a t o o ç* deybiz. Munun ulandısı *da* - *c a t ı ş u l a n d ı* dep atalat. *Dağı* degen qurandının birinçi muunu uşul catış ulandı *da*.

4. *Kimden? Emneden? Qaydan* degen suroolorĝo coop qaytaruuçu cöndömö atooçtu - Ç i ğ i ş a t o o ç deybiz. Munun ulandısı *dan* - ç i ğ i ş u l a n d ı dep atalat.

5. *Kimge? Emnege? Qayda* degen suroolorĝo coop qaytaruuçu cöndömö atooçtu - B a r ı ş a t o o ç deybiz. Munun ulandısı *ĝa* - b a r ı ş u l a n d ı dep atalat.

Süylömdö İ l i k a t o o ç eeni, ce bayandooç bolĝon atooçtu (bayandooç atooçtu) ayqındayt. Qalĝan cöndömölör bayandooç etiştı ayqındaşat. Buların içinen c a t ı ş a t o o ç bayandooçtuq mildetti da atqarat.

§ 58. Zat atooçtordun cöndölüşü

Ulandılar	Cöndömö		Atoooçtor		
	<i>Bala</i>	<i>Ayrı</i>	Talaa	Sıya	
Tabış	<i>nı</i>	<i>Balanı</i>	<i>Ayrıını</i>	Talaanı	Sıyanı
İlik	<i>nın</i>	<i>Balanın</i>	<i>Ayrıının</i>	Talaanın	Sıyanın
Catış	<i>da</i>	<i>Balada</i>	<i>Ayrııda</i>	Talaada	Sıyada
Çıĝış	<i>dan</i>	<i>Baladan</i>	<i>Ayrıdan</i>	Talaadan	Sıyadan
Barış	<i>ĝa</i>	<i>Balaĝa</i>	<i>Ayrıĝa</i>	Talaaĝa	Sıyaĝa

ULANDILARDAĞI ÜNDÜÜLÖRDÜN EERÇİŞKENİ

I Türküm

Uñĝuların ayaqqı muundarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı ü n d ü ü l ö r				
Qala	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
Ayrı	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
Uy		<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>	

II Türküm

Uñĝuların ayaqqı muundarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı ü n d ü ü l ö r				
Eçe	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
İni	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>de</i>	<i>den</i>	<i>ge</i>
Çenem	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>de</i>	<i>den</i>	<i>ge</i>
Bilim	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>de</i>	<i>den</i>	<i>ge</i>

III Türküm

Uñĝuların ayaqqı muundarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı ü n d ü ü l ö r				
Cooluq	<i>tu</i>	<i>tun</i>	-	-	-
Qoyon	<i>du</i>	<i>dun</i>	<i>do</i>	<i>don</i>	<i>ĝo</i>
Boyoq	<i>tu</i>	<i>tun</i>	<i>to</i>	<i>ton</i>	<i>qo</i>
Sooluq	<i>tu</i>	<i>tun</i>	-	-	-

IV Türküm

Uñĝuların ayaqqı muundarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı ü n d ü ü l ö r				
Köl	<i>dü</i>	<i>dün</i>	<i>dö</i>	<i>dön</i>	<i>gö</i>
Kül	<i>dü</i>	<i>dün</i>	<i>dö</i>	<i>dön</i>	<i>gö</i>
Ükü	<i>nü</i>	<i>nün</i>	<i>dö</i>	<i>dön</i>	<i>gö</i>
Cürök	<i>tü</i>	<i>tün</i>	<i>tö</i>	<i>tön</i>	<i>kö</i>
Kölük	<i>tü</i>	<i>tün</i>	<i>tö</i>	<i>tön</i>	<i>kö</i>

ULANDILARDAĞI ÜNSÜZDÖRDÜN EERÇİŞKENİ

I Türküm

Uñĝuların ayaqqı muundarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı 1-tıbıstar tıbıstarı				
Bala	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
Qarı	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
Suluu	<i>nu</i>	<i>nun</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ĝa</i>
Qolo	<i>nu</i>	<i>nun</i>	<i>do</i>	<i>don</i>	<i>ĝo</i>
Ükü	<i>nü</i>	<i>nün</i>	<i>dö</i>	<i>dön</i>	<i>gö</i>
Ögöo	<i>nü</i>	<i>nün</i>	<i>dö</i>	<i>dön</i>	<i>gö</i>
Eçe	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>de</i>	<i>den</i>	<i>ge</i>
İni	<i>nı</i>	<i>nın</i>	<i>de</i>	<i>den</i>	<i>ge</i>

II Türküm

Uñğuların ayaqqı tıbıştarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı 1 - tıbıştar				
	<i>ni</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
May	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Qar	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Bal	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Saz	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Tañ	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
San	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Şam	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Tirac	<i>dı</i>	<i>dın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>

III Türküm

Uñğuların ayaqqı tıbıştarı	U l a n d ı l a r d a ğ ı 1 - tıbıştar				
	<i>ni</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Mart	<i>tı</i>	<i>tn</i>	<i>ta</i>	<i>tan</i>	<i>qa</i>
Çaç	<i>tı</i>	<i>tn</i>	<i>ta</i>	<i>tan</i>	<i>qa</i>
Caş	<i>tı</i>	<i>tn</i>	<i>ta</i>	<i>tan</i>	<i>qa</i>
Iras	<i>tı</i>	<i>tn</i>	<i>ta</i>	<i>tan</i>	<i>qa</i>
Şaq	<i>tı</i>	<i>tn</i>	<i>ta</i>	<i>tan</i>	<i>qa</i>
Temp	<i>ti</i>	<i>tin</i>	<i>te</i>	<i>ten</i>	<i>ke</i>
Udamik	<i>ti</i>	<i>tin</i>	<i>te</i>	<i>ten</i>	<i>ke</i>

§ 59. Sın atooçtordun cöndölüşü

Ulandılar	A t o o ç t o r			
	<i>Caman</i>	<i>Semiz</i>	<i>Arıq</i>	
<i>ni</i>	<i>Caqşını</i>	<i>Camandı</i>	<i>Semizdi</i>	<i>Arıqtı</i>
<i>nın</i>	<i>Caqşının</i>	<i>Camandıñ</i>	<i>Semizdin</i>	<i>Arıqtın</i>
<i>da</i>	<i>Caqşıda</i>	<i>Camanda</i>	<i>Semizde</i>	<i>Arıqta</i>
<i>dan</i>	<i>Caqşıdan</i>	<i>Camandan</i>	<i>Semizden</i>	<i>Arıqtan</i>
<i>ğa</i>	<i>Caqşığa</i>	<i>Camanğa</i>	<i>Semizge</i>	<i>Arıqqa</i>

§ 60. San atooçtordun cöndölüşü

U l a n d ı l a r	A t o o ç t o r			
	<i>Bir</i>	<i>Eki</i>	<i>On</i>	<i>Q ı r q</i>
<i>ni</i>	<i>Birdi</i>	<i>Ekini</i>	<i>Ondu</i>	<i>Q ı r q t ı</i>
<i>nın</i>	<i>Birdin</i>	<i>Ekinin</i>	<i>Ondun</i>	<i>Q ı r q t ı n</i>
<i>da</i>	<i>Birde</i>	<i>Ekide</i>	<i>Ondo</i>	<i>Q ı r q t a</i>
<i>dan</i>	<i>Birden</i>	<i>Ekiden</i>	<i>Ondon</i>	<i>Q ı r q t a n</i>
<i>ğa</i>	<i>Birge</i>	<i>Ekige</i>	<i>Ondon</i>	<i>Qırqqa</i>

§ 61. At atooçtordun cöndölüşü

At atooçtordun qay biri taqır cöndölböyt, qay biri tandap cöndölöt cana köpçülüğü cöndölgöndö murunqu uñğu türünön azıp ketişet. At atooçtordu bul özgöçölüktörü cazuuda büt boydon saqталıp qalat.

At atooçtor	U l a n d ı l a r				
	<i>ni</i>	<i>nın</i>	<i>da</i>	<i>dan</i>	<i>ğa</i>
Men	<i>Meni</i>	<i>Menin</i>	<i>Mende</i>	<i>Menden</i>	<i>Mağa, Maa</i>
Sen	<i>Seni</i>	<i>Senin</i>	<i>Sende</i>	<i>Senden</i>	<i>Sağa, Saa</i>
Biz	<i>Bizdi</i>	<i>Bizdin</i>	<i>Bizde</i>	<i>Bizden</i>	<i>Bizge</i>
Siz	<i>Sizdi</i>	<i>Sizdin</i>	<i>Sizde</i>	<i>Sizden</i>	<i>Sizge</i>
Bu(l)	<i>Munu</i>	<i>Munun</i>	<i>Mında</i>	<i>Mından</i>	<i>Buğa</i>
A(l)	<i>Anı</i>	<i>Anın</i>	<i>Anda</i>	<i>Andan</i>	<i>Ağa</i>
Uşu(l)	<i>Uşunu</i>	<i>Uşunun</i>	<i>Uşunda</i>	<i>Uşundan</i>	<i>Uşuğa</i>
Oşo(l)	<i>Oşonu</i>	<i>Oşonun</i>	<i>Oşonda</i>	<i>Oşondan</i>	<i>Oşoğa</i>
Tigi(l)	<i>Tigini</i>	<i>Tiginin</i>	<i>Tiginde</i>	<i>Tiginden</i>	<i>Tigige</i>
Kim	<i>Kimdi</i>	<i>Kimdin</i>	<i>Kimde</i>	<i>Kimden</i>	<i>Kimge</i>
Emne	<i>Emneni</i>	<i>Emnenin</i>	<i>Emnede</i>	<i>Emneden</i>	<i>Emnege</i>
Qaysı(l)	<i>Qaysını</i>	<i>Qaysının</i>	<i>Qaysıda</i>	<i>Qaysıdan</i>	<i>Qaysığa</i>
Qanday	<i>Qandaydı</i>	<i>Qandaydın</i>	<i>Qandayda</i>	<i>Qandaydan</i>	<i>Qandayğa</i>
Eçe	<i>Eçeni</i>	<i>Eçenin</i>	<i>Eçede</i>	<i>Eçeden</i>	<i>Eçege</i>
Qança	<i>Qançanı</i>	<i>Qançanın</i>	<i>Qançada</i>	<i>Qançadan</i>	<i>Qançağa</i>
Qaçan	-	-	<i>Qaçanda</i>	<i>Qaçandan</i>	<i>Qaçanğa</i>
Qaçanqı	<i>Qaçanqını</i>	<i>Qaçanqının</i>	<i>Qaçanqıda</i>	<i>Qaçanqıdan</i>	<i>Qaçanqığa</i>
Qayda	-	-	-	-	-

§ 62. Ayqındooçtuu atooçtordun cöndölüşü -

Ayqındalıp turğan atooç ğana cöndölüp, ayqındap turğan atooç, cöndölböstön, murunqu qalıbında ğana tura beret. Maselen :

Ulandılar	A t o o ç t o r		
	<i>Bolot qalem</i>	<i>Aq qağaz</i>	<i>Çoñ taqta</i>
<i>nı</i>	<i>Bolot qalem di</i>	<i>Aq qağazdı</i>	<i>Çoñ taqtanı</i>
<i>nın</i>	<i>Bolot qalem din</i>	<i>Aq qağazdın</i>	<i>Çoñ taqtanın</i>
<i>da</i>	<i>Bolot qalem de</i>	<i>Aq qağazda</i>	<i>Çoñ taqtada</i>
<i>dan</i>	<i>Bolot qalem den</i>	<i>Aq qağazdan</i>	<i>Çoñ taqtadan</i>
<i>ğa</i>	<i>Bolot qalem ge</i>	<i>Aq qağazğa</i>	<i>Çoñ taqtağa</i>

Qatar turğan san atooçtor da ayqındooçtuu atooçtorĝo oqşoş cöndölüşöt. Maselen:

Ulandılar	A t o o ç t o r			
	<i>On bir</i>	<i>Cıyrma beş</i>	<i>Cetimiş altı</i>	<i>Cüz segiz</i>
<i>nı</i>	<i>On birdi</i>	<i>Cıyrma beşti</i>	<i>Cetimiş altını</i>	<i>Cüz segizdi</i>
<i>nın</i>	<i>On birdin</i>	<i>Cıyrma beştin</i>	<i>Cetimiş altının</i>	<i>Cüz segizdin</i>
<i>da</i>	<i>On birde</i>	<i>Cıyrma beşte</i>	<i>Cetimiş altıda</i>	<i>Cüz segizde</i>
<i>dan</i>	<i>On birde</i>	<i>Cıyrma beşten</i>	<i>Cetimiş altıdan</i>	<i>Cüz segizden</i>
<i>ğa</i>	<i>On birge</i>	<i>Cıyrma beşke</i>	<i>Cıyrma altığa</i>	<i>Cüz segizge</i>

§ 63. Qoşmoq sözdördün cöndölüşü

Ayqındooçtuu atooçtor qanday cöndölüşsö, qoşmoq sözdör da oşondoy cöndölüşöt. Maselen :

	<i>Belboo</i>	<i>Törağa</i>
<i>Colbaşçı</i>		
<i>Colbaşçını</i>	<i>Belboonu</i>	<i>Törağanı</i>
<i>Colbaşçının</i>	<i>Belboonun</i>	<i>Törağanın</i>
<i>Colbaşçıda</i>	<i>Belboodo</i>	<i>Törağada</i>
<i>Colbaşçıdan</i>	<i>Belboodon</i>	<i>Törağadan</i>
<i>Colbaşçığa</i>	<i>Belbooĝo</i>	<i>Törağağa</i>
<i>Qantemir</i>	<i>Orunbasar</i>	
<i>Qantemirdi</i>	<i>Orunbasardı</i>	
<i>Qantemirdin</i>	<i>Orunbasardın</i>	
<i>Qantemirde</i>	<i>Orunbasarda</i>	
<i>Qantemirden</i>	<i>Orunbasardan</i>	
<i>Qantemirge</i>	<i>Orunbasarğa</i>	

§ 64. Qoş sözdördün cöndölüşü

Ulandılar	A t o o ç t o r		
	<i>Qızıl - tazıl</i>	<i>Bala - baqıra</i>	<i>Kitep - mitep</i>
<i>nı</i>	<i>Qızıl - tazıldı</i>	<i>Bala - baqıranı</i>	<i>Kitep - mitepti</i>
<i>nın</i>	<i>Qızıl - tazıldın</i>	<i>Bala - baqıranın</i>	<i>Kitep - miteptin</i>
<i>da</i>	<i>Qızıl - tazıl da</i>	<i>Bala - baqırada</i>	<i>Kitep - mitepte</i>
<i>dan</i>	<i>Qızıl - tazıldan</i>	<i>Bala - baqıradan</i>	<i>Kitep - mitepten</i>
<i>ğa</i>	<i>Qızıl - tazılğa</i>	<i>Bala - baqırağa</i>	<i>Kitep - mitepke</i>

§ 65. Qısqağan sözdördün cöndölüşü

Qısqağan sözdör eki türkün cöndölöt. Söz qatarında muundar menen oquluuçı sözdör calqı atooç qatarında cöndölöt. Mınday türkümĝo misaldar : *BAK. Qırmembas*. Ayrım tıbışqa bölünüp oquluuçuları ekinçi türküm cöndölöt. Mınday türkümĝo misaldar : *BK* (oqulat *Bıki*), *OK* (oqulat *Okı*), *RK* (oqula *ırki*), *SSSR* (oqulat *Sısısır*).

I Türküm

Ulandılar	A t o o ç t o r		
	<i>BAK</i>	<i>EKKE</i>	<i>Qırmembas</i>
<i>nı</i>	<i>BAKtı</i>	<i>EKKEni</i>	<i>Qırmembastı</i>
<i>nın</i>	<i>BAKtın</i>	<i>EKKEnin</i>	<i>Qırmembastın</i>
<i>da</i>	<i>BAKta</i>	<i>EKKEde</i>	<i>Qırmembasta</i>
<i>dan</i>	<i>BAKtan</i>	<i>EKKEden</i>	<i>Qırmembastan</i>
<i>ğa</i>	<i>BAKqa</i>	<i>EKKEge</i>	<i>Qırmembasqa</i>

II Türküm

Ulandılar	A t o o ç t o r		
	<i>BK</i>	<i>OK</i>	<i>RK</i>
<i>nı</i>	<i>BKni</i>	<i>OKni</i>	<i>RKni</i>
<i>nın</i>	<i>BKnin</i>	<i>OKnin</i>	<i>RKnin</i>
<i>da</i>	<i>BKde</i>	<i>OKde</i>	<i>RKde</i>
<i>dan</i>	<i>BKden</i>	<i>OKden</i>	<i>RKden</i>
<i>ğa</i>	<i>BKge</i>	<i>OKge</i>	<i>RKge</i>

	SSSR	RSFSR	VKP(b)
<i>nı</i>	SSSR <i>dı</i>	RSFSR <i>dı</i>	VKP(b) <i>nı</i>
<i>nın</i>	SSSR <i>dın</i>	RSFSR <i>dın</i>	VKP(b) <i>nın</i>
<i>da</i>	SSSR <i>da</i>	RSFSR <i>da</i>	VKP(b) <i>da</i>
<i>dan</i>	SSSR <i>dan</i>	RSFSR <i>dan</i>	VKP(b) <i>dan</i>
<i>ğa</i>	SSSR <i>ğa</i>	RSFSR <i>ğa</i>	VKP(b) <i>ğa</i>

Orus tilinde qısqartılğan türdö alınğan sözdör calqı atooç sıyaqtuu ğana cöndölüşöt. Maselen :

Ulandılar	A tooçtor		
	<i>Narkomzem</i>	<i>Narkomfin</i>	<i>Narkomat</i>
<i>nı</i>	<i>Narkomzem<i>di</i></i>	<i>Narkomfindi</i>	<i>Narkomat<i>ti</i></i>
<i>nın</i>	<i>Narkomzemdin</i>	<i>Narkomfindin</i>	<i>Narkomat<i>tin</i></i>
<i>da</i>	<i>Narkomzemde</i>	<i>Narkomfinde</i>	<i>Narkomat<i>ti</i></i>
<i>dan</i>	<i>Narkomzemden</i>	<i>Narkomfinden</i>	<i>Narkomat<i>tan</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Narkomzemge</i>	<i>Narkomfinge</i>	<i>Narkomat<i>qa</i></i>

Ençilüü attar qısqartılbay turğan türdö ayqındooçtuu atooçtor sıyaqtuu cöndölüşöt. Maselen :

	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet</i>
<i>nı</i>	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet<i>ti</i></i>
<i>nın</i>	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet<i>tin</i></i>
<i>da</i>	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet<i>te</i></i>
<i>dan</i>	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet<i>ten</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Borborduq</i>	<i>Atqaruu</i>	<i>Kemitet<i>ke</i></i>

§ 66. Qurama atooçtordun cöndölüşü

Calpı atooçtor qanday cöndölsö, qurama atooçtor da oşondoy cöndölüşöt. Maselen :

Ulandılar	A tooçtor	
	<i>Qoyçu</i>	<i>Qoyçuluq</i>
<i>nı</i>	<i>Qoyçunu</i>	<i>Qoyçuluq<i>tu</i></i>
<i>nın</i>	<i>Qoyçunun</i>	<i>Qoyçuluq<i>tun</i></i>
<i>da</i>	<i>Qoyçuda</i>	<i>Qoyçuluq<i>ta</i></i>
<i>dan</i>	<i>Qoyçudan</i>	<i>Qoyçuluq<i>tan</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Qoyçuğa</i>	<i>Qoyçuluq<i>qa</i></i>

	<i>Caqşıraaq</i>	<i>Qançalıq</i>	<i>Basqıç</i>
<i>nı</i>	<i>Caqşıraaq<i>tı</i></i>	<i>Qançalıq<i>tı</i></i>	<i>Basqıç<i>tı</i></i>
<i>nın</i>	<i>Caqşıraaq<i>tin</i></i>	<i>Qançalıq<i>tin</i></i>	<i>Basqıç<i>tin</i></i>
<i>da</i>	<i>Caqşıraaq<i>ta</i></i>	<i>Qançalıq<i>ta</i></i>	<i>Basqıç<i>ta</i></i>
<i>dan</i>	<i>Caqşıraaq<i>tan</i></i>	<i>Qançalıq<i>tan</i></i>	<i>Basqıç<i>tan</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Caqşıraaq<i>qa</i></i>	<i>Qançalıq<i>qa</i></i>	<i>Basqıç<i>qa</i></i>

Ayqındooçtuu uñġu atooçtor qanday cöndölüşsö, ayqındooçtuu qurama atooçtor da oşondoy cöndölüşöt. Maselen :

	<i>Udarnik cumuşçu</i>	<i>Biyik basqıç</i>
<i>nı</i>	<i>Udarnik cumuşçu<i>nu</i></i>	<i>Biyik basqıç<i>tı</i></i>
<i>nın</i>	<i>Udarnik cumuşçu<i>nun</i></i>	<i>Biyik basqıç<i>tin</i></i>
<i>da</i>	<i>Udarnik cumuşçu<i>da</i></i>	<i>Biyik basqıç<i>ta</i></i>
<i>dan</i>	<i>Udarnik cumuşçu<i>dan</i></i>	<i>Biyik basqıç<i>tan</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Udarnik cumuşçuğa</i>	<i>Biyik basqıç<i>qa</i></i>

	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçu</i>
<i>nı</i>	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçu<i>nu</i></i>
<i>nın</i>	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçu<i>nun</i></i>
<i>da</i>	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçu<i>da</i></i>
<i>dan</i>	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçu<i>dan</i></i>
<i>ğa</i>	<i>Kücürmön</i>	<i>qalqozçuğa</i>

§ 67. Taandıq sözdördün cöndölüşü

Taandıq sözdördün (atooçtordun) sılıq türlerü menen köptük türlerü calpı zat atooçtordoy cöndölüşöt. Odono türlerünün I cağı menen II cağı b a r ı ş u l a n d ı menen özgöçö türdö cöndölöt, III cağı i l i k u l a n d ı menen ğana tuura cöndölüp, qalğan ulandılardıñ barı menen teñ tetiri cöndölöt. I caq menen II caqtın odono türlerü b a r ı ş ul a n d ı menen cöndölgöndö ulandıdağı ğ tamğası (içke bolğondo g) tıbışı taqır tüşüp qalat. Maselen : *menin atım* - *menin atıma* (*atımğa emes*), *senin atıñ* - *senin atıña* (*atıñğa emes*).

III caq ta b ı ş ul a n d ı menen cöndölgöndö ulandıdağı t tüşüp qalat. Maselen : *Asandın atı* - *Asandın atın* (*atını emes*), *Asandın atası* - *Asandın atasın* (*atasını emes*). *Canış* ulandı menen cöndölgöndö ulandının aldına n tıbışı qoşulat. Maselen : *Asandın atı* - *Asandın*

atında (atıda emes), Asandın atası - Asandın atasında (atasıda emes). Çığış ulandı menen cöndölgöndö ulandıdağı **d** tıbışı **n** tıbışına aylanat. Maselen : *Asandın atı* - Asandın atınan (atıdan emes), *Asandın atası* - Asandın atasınan (atasıdan emes). *Barış* ulandı menen cöndölgöndö ulandıdağı **ğ** tıbışı **n** tıbışına aylanat. Maselen: *Asandın atı* - Asandın atına (atığa emes), Asandın *atası*-Asandın atasına (atasığa emes).

I Türküm

Ulandılar O d o n o t a a n d ı q t a r

	<i>Menin atım</i>	<i>Senin atıñ</i>
<i>nı</i>	Menin atımdı	Senin atıñdı
<i>nın</i>	Menin atımdın	Senin atıñdın
<i>da</i>	Menin atımda	Senin atıñda
<i>dan</i>	Menin atımdan	Senin atıñdan
<i>ğa</i>	Menin atıma	Senin atıña

	<i>Anın atı, atası</i>
<i>nı</i>	Anın atın, atasın
<i>nın</i>	Anın atının, atasının
<i>da</i>	Anın atında, atasında
<i>an</i>	Anın atınan, atasınan
<i>ğa</i>	Anın atına, atası

Ulandılar S ı l ı q t a a n d ı q t a r

	<i>Bizdin atıbız</i>	<i>Sizdin atıñız</i>
<i>nı</i>	Bizdin atıbızdı	Sizdin atıñızdı
<i>nın</i>	Bizdin atıbızdın	Sizdin atıñızdın
<i>da</i>	Bizdin atıbızda	Sizdin atıñızda
<i>dan</i>	Bizdin atıbızdan	Sizdin atıñızdan
<i>ğa</i>	Bizdin atıbızğa	Sizdin atıñızğa

III Türküm

Ulandılar K ö p t ü k t a a n d ı q t a r

	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>da</i>	<i>atıbız</i>	<i>atıñızdar</i>	<i>atıñar</i>	<i>atını</i>
	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>dan</i>	<i>atıbızdı</i>	<i>atıñızdardı</i>	<i>atıñardı</i>	<i>atının</i>
	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>da</i>	<i>atıbızdın</i>	<i>atıñızdardın</i>	<i>atıñardın</i>	<i>atının</i>
	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>dan</i>	<i>atıbızda</i>	<i>atıñızdarda</i>	<i>atıñarda</i>	<i>atında</i>
	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>ğa</i>	<i>atıbızdan</i>	<i>atıñızdardan</i>	<i>atıñardan</i>	<i>atınan</i>
	<i>Bizderdin</i>	<i>Sizderdin</i>	<i>Silerdin</i>	<i>Alardın</i>
<i>dan</i>	<i>atıbızğa</i>	<i>atıñızdarğa</i>	<i>atıñarğa</i>	<i>atına</i>

§ 68. Küdük atooçtor

Uñgu atooçtor da, qurama atooçtor da cana taandıq atooçtor da qay bir uçurda küdük oy menen aytilat. Maselen : *Alısta cıltıldağan ot çığar* degenin orduna *Alısta cıltıldağan - ottur* deybiz. Mında *ot* degen sözdü küdük qılıp körsötüp turğan ulandı -*dur*.

Maanisi küdük bolup aytilğan ulama atooçtoru - küdük atooçtor deybiz.

Küdük atooçtor süylömdö ilgyı bayandooç bolup cüröt. Maselen: *Alıstağı dümüröñdögön emne? Alıstağı dümüröñdögön - traqtırdır.* Mında *traqtırdır* degen - bayandooç.

Küdük atooçtu qay bir qoş sözdön acırata bilişke bolot. Maselen: *Caydır - qıştır* oquymyn, *Kündür - tündür* işteymın - degen sözdör küdük atooçtor emes, antkeni bular dayım qoş aytilat, ceke aytilbayt cana mınday sözdördün maanisi ayqın ele bilinip turat : *kündür-tündür işteymın* degende, küdük aytpastan, kündö dağı, tündö dağı işteymın degen taq oydu aytip oturabız. Mında qoş aytilip turğan sözdör süylömdö bayandooçun ayqındooçu bolot.

Küdük atooçtor ciktelip aytilat. Maselen : *Men senden caqşıdırmin, Menden sen camandırsıñ, Al bizden artıqtır.* Küdük atooçtor catış ulandı menen ğana cöndölöt. Maselen : *Asan bugün qaydadır? Asan bugün üydödür.*

Küdük atooçtu köbüncö kemtik süylömdö çığış ulandısı menen cöndölüp turğan türdö da keziktirebiz. Maselen : *Bul süyünüçtüü qabar qaydan kelgendir? - Qaladandır. Munu ayıp kelgen kim boldu eken? - Asandır.*

§ 69. Surooluu atooçtor

Uñġu atooçtoru da, qurama atooçtoru da, taandıq atooçtor menen ciktelgen atooçtoru da qay bir uçurda suroo maanisinde turğandıġın köröbüz. Minday atooçtorun ayaġında dayım *bi* ulandı turat. **Minday atooçtoru Surooluu atooçtor deybiz.**

Surooluu atooçtor süylömdö bayandooç bolup mildet atqarıшат. Maselen : *Satıp catqan qarındaşıpı, sizġıçıpı? (qarındaşıpı, sizġıçıpı - bayandooçtor.) Bul senin kitebiñbi, Menin kitebimbi, ce Asanın kitebibi? (taandıqtalıp turğan kiteptin barı teñ bayandooç). Men cazġıçımınbi, sen cazġıçısınbi, ce Asan cazġıçıpı? (mında ciktelip turğan sözdün barı teñ - bayandooç).*

Suroo ulandısı catış cöndömögö da ulanıшат. Maselen : *Asan mekteptebe, üydöbü?*

Kemtik süylömdördö suroo ulandısı qalğan cöndömölörgö da ulanıшат. Maselen:

- Kitepti bütürdüñbü?
- Birinçi kiteptibi? (mında suroo tabış cöndömödö)
- Ooba.
- Bütürö elekmin.
- Onunçu sabaqtın büt barın oquduñbu?
- Keçe künkü sabaqtanbi? (suroo ilik cöndömödö)
- Ooba.
- Barın oqudum.
- Sabaqtan erte boşoyduñbu?
- Bügünkü sabaqtanbi? (suroo çığış cöndömödö)
- Ooba.

- Coq.
- Keçinde birge barabızbi?
- Oyunġabi?(suroo barış cöndömödö).
- Oyunġa.
- Birge baralı.

QURAMA ETİŞTER

§ 70. Calpı maalımat

Calpı uñġu atooçtor da, qurama atooçtor da söz qotoruuçu qurandılardıñ cardamı menen etiş türünö ötöt.

Qurandılar arqıluu etiş türünö ötkön atooçtoru - Qurama etişter deybiz.

Ulama atooçtor ğana etiş türünö ötpöyt.

Qurama etişter etişti atooçqo qotoruuçu qurandılar menen qayta atooçqo da ötöt, başqaça aytqanda - qaytadan quama atooç tuuġuzat. Maselen : *Tamçı (atooç) - tamçıla (qurama etiş) - tamçılaġıç (qurama etiş).*

Qurama etişter sıñar etişterdi da tuuġuzat. Maselen : *Qamçıla - qamçılan, qamçılaş, qamçılar, qamçılaba, qamçılaġıç.*

Atooçtoru etiške ötkörüüçü negizgi üç qurandı bar : *La, sı, stra* .

La at atooçton başqa atooç türkumdörünün barına teñ quralat. At atooçtoron *Emne, Qanday, Qança, Eçe* degenderge ğana quralat. Maselen: *cılqı - cılqıla, qoy-qoylo , bazar-bazarda.*

Caqşı - *caqşıla, caman - camanda, qara - qarala, aq - aqta, kök - köktö, arıq - arıqta.*

Eki - *ekile, altı - altıla, ceti - cetile, on - ondo.*

Emne - *emnele, qanday - qandayla, qança - qançala, eçe - eçele.*

Basqıç - *basqıçta, tepkiç - tepkiçte, ötükcü - ötükcülö, maşıyneçi - maşıyneçile.*

Etişterden cana *ñıqtı* qurandıdan tuulğan qurama atooçtor etiške ötürdö *la* qurandıdaġı *Ltıbışı* ġa aylanat. Maselen : *Salıñqı - salıñqıra (salıñqıla debeybiz), barıñqı - barıñqıra (barıñqıla debeybiz), ketiñki - ketiñkire (ketiñkile debeybiz), Çeçiñki - çeçiñkire (çeçiñkile debeybiz).*

Sı san atooçon başqa atooç türkümdörünö quralat. Maselen : adam - *adamsı*, kişi - *kişisi*, mıqtı - *mıqtısı*, caqın - *caqınsı*, biz - *bizsi*, kim - *kimsi*, qanday - *qandaysı*, emne - *emnesi*.

At atooçtordon *Qança*, *Eçe*, *Qaçan*, *Qayda* degender menen quralıspayt.

Sıra san atooçtordon başqa türkümdörgö qurlaat. Maselen : Et - *etsire*, qan - *qansıra*, caqın - *caqınsıra*, cumuş - *cumuşsura*, biz - *bizsire*, men - *mensire*.

At atooçtordon *Qaysı*, *Qança*, *Eçe*, *Qaçan*, *Qayda* degender menen quralıspayt.

Qay bir qurama atooçtor etişke ötpöy da qoyot. Köptük qurandidan qurulğan qurama atooçtor etişke ötpöyt. Maselen : *qamçıla* dep aytabız, *qamçılarla* dep aytpaybız.

Atooçtordun barı teñ etişke ötü berbeyt. Qay bir atooç sözdör *ırqa* cana *ay* degen, seyrek qoldonula turğan, qurandılar menen etişke ötüşöt. Maselen : Cat - *catırqa*, (*catta* debeybiz), çoñ - *çoñoy* (*çoñdo* debeybiz). *Ay* degen qurandı qay bir sözdördö *ar* bolup da aytilat. Maselen : aq - *ağar*, qara - *qarar*.

Atooç sözdördün qay biri etişke ötürdö murunqu süröttörünön azıp da ketişet. Maselen : *söz* - *süylö* (*sözdö* dep aytilbayt). *Uyqu* - *uqta* (*uyqula* dep aytilbayt). *Çooçun* - *çooçurqa* (*çooçunurqa* dep aytilbayt). *Qızıl* - *qızar* (*qızılar* dep aytilbayt).

Ra iñqi qurandı menen bütök qurama atooçtorğö quralat. Maselen : *alıñqı* - *alıñqıra*, *barıñqı* - *barıñqıra* c.b.

ULAMA ETİŞTER

§ 71. Calpı maalımat

Uñğu etişter (calpı etiş, qurama etiş, sıñar etiş), ulandılar menen ayqtarın özgörtüşüp, qıymıldın bolğonun, ce bolorun, ce bolup catqandığın cana al qıymıldardın kimge, ce emnege (üç caqtın birine) taandıq ekendigin körsötöt. Mınday etişterdi - **Ulama etişter** deybiz.

Ulama etişter caqtı körsötköndö, caqtın cekeligin, cek köptüğün, ce caqtın odono aytilğandığın, ce sılıq aytilğandığın ayırıp körsötüşöt.

§ 72. Ötkön çaq

Ayaqtalğan qıymıldı, araketti - ötkön çaq deybiz. Maselen : *Men bugün mektepke bardım. Bardım* degen etiş menin qıymılımdın ayaqtalğandığın körsötütü. *Sen bugün qalağa bardıñ. Bardıñ* degen etiş ekinçi caqtın qıymılının ayaqtalğandığın körsötütü. *Asan bugün üydö iştedi. İştedi* degn etiş üçünçü caqtın qıymılının ayaqtalğann körsötütü.

Ötkön çaq üçkö bölünöt

1. Berki çaq. Qıymıl cañı ğana ayaqtalsa, ce murun ayaqtalsa da, oyubuzda cañı ayaqtalğanhdıy tursa, al caqtı - *b e r k i ç a q* deybiz.

2. Bayırqı çaq. Qıymıldın ayaqtalğanına köp bolso, ce ayaqtalğan qıymıl oyubuzda köp zamanda ayaqtalğanday bolup tursa, al caqtı - *b a y ı r q ı ç a q* deybiz.

3. Küdük çaq. Ayaqtalğan qıymıl özübüzgö ayqın emes, büdömük bolso, al qıymıldı küdüktönüp süylöybüz. Mınday caqtı - *k ü d ü k ç a q* deybiz.

§ 73. Berki çaq

I Berki ayqın çaq. Berki caqtın özübüzgö dayın bolup ayaqtalğan qıymılın - Berki ayqın çaq deybiz. Berki ayqın çaq odono, sılıq cana cekelik, köptük bolup aytilat.

Odono türü *cekelik aytilğanda* I caqqa *dim* ulandı, II caqqa *dñ* ulandı, III caqqa *dı* ulandı ulanat. Odono türü *köprük aytilğanda* II caqqa *dñnar*, III caqqa *ıstı* ulandıları ulanıшат.

Cekelik türdö *sılıq aytilğanda* I caqqa *dıq*, II caqqa *dñız* ulandıları ulanıшат. Köptük türü *sılıq aytilğanda* I caqqa *dıq*, II caqqa *dñızdar* ulandıları ulanıшат.

1. Cekelik odono türü

U ñ ğ u l a r	Ç a q t a r		
	<i>Men</i>	<i>Sen</i>	<i>Bul</i>
Aqta	<i>Aqtadım</i>	<i>Aqtadıñ</i>	<i>Aqtadı</i>
Cıl	<i>Cıldım</i>	<i>Cıldıñ</i>	<i>Cıldı</i>
Tur	<i>Turdım</i>	<i>Turduñ</i>	<i>Turdu</i>

Or	<i>Ordum</i>	<i>Orduñ</i>	<i>Ordu</i>
Çene	<i>Çenedim</i>	<i>Çenediñ</i>	<i>Çenedi</i>
Ceri	<i>Ceridim</i>	<i>Ceridiñ</i>	<i>Ceridi</i>
Bölö	<i>Bölödüm</i>	<i>Bölödüñ</i>	<i>Bölödü</i>
Kübü	<i>Kübüdüm</i>	<i>Kübüdü</i>	<i>Kübüdü</i>
Cat	<i>Cattım</i>	<i>Catıñ</i>	<i>Catı</i>
Cırt	<i>Cırtım</i>	<i>Cırtıñ</i>	<i>Cırtı</i>
Ut	<i>Uttım</i>	<i>Utuñ</i>	<i>Uttu</i>
Qoş	<i>Qoştım</i>	<i>Qoştıñ</i>	<i>Qoştı</i>
Cet	<i>Cettim</i>	<i>Cettiñ</i>	<i>Cetti</i>
İç	<i>İçtim</i>	<i>İçtiñ</i>	<i>İçti</i>
Tök	<i>Töktüm</i>	<i>Töktüñ</i>	<i>Töktü</i>
Büt	<i>Bütüm</i>	<i>Bütüñ</i>	<i>Bütü</i>

2. Köptük odono türü

U ñ ğ u l a r	Ç a q t a r	Siler	Bular
Aqtan	<i>aqtandıñar</i>	<i>aqtanıştı</i>	
Cıl	<i>cıldıñar</i>	<i>cılıştı</i>	
Tur	<i>turduñar</i>	<i>turuştı</i>	
Or	<i>orduñar</i>	<i>oruştı</i>	
Çene	<i>çenediñer</i>	<i>çeneşti</i>	
Ceri	<i>ceridiñer</i>	<i>ceriştı</i>	
Bölö	<i>bölödüñör</i>	<i>bölöştü</i>	
Kübü	<i>kübüdüñör</i>	<i>kübüştü</i>	
Cat	<i>cattıñar</i>	<i>catıştı</i>	
Cırt	<i>cırtıñar</i>	<i>cırtıştı</i>	
Ut	<i>uttıñar</i>	<i>uttıştı</i>	
Qoş	<i>qoştıñar</i>	<i>qoştıştı</i>	
Cet	<i>cettiñer</i>	<i>cetiştı</i>	
İç	<i>içtiñer</i>	<i>içiştı</i>	

Tök	<i>töktüñör</i>	<i>tögüştü</i>
Büt	<i>bütüñör</i>	<i>bütüştü</i>

Üçünçü caqtın atooçu (süylömdöğü ee) köptük türdö aytılğanda bayandooç bolup turğan çaq köptük türdö emes, cekelik türdö da aytıla beret. Maselen : Bular aqtanıştı degendin orduna - Bular aqtandı dep da aytıla berilet.

3. Cekelik sılıq türü

U ñ ğ u l a r	Ç a q t a r	Siz
	<i>Biz</i>	
Aqta	<i>aqtadıq</i>	<i>aqtadıñız</i>
Cıl	<i>cıldıq</i>	<i>cıldıñız</i>
Tur	<i>turduq</i>	<i>turduñuz</i>
Or	<i>orduq</i>	<i>orduñuz</i>
Çene	<i>çenedik</i>	<i>çenediñiz</i>
Ceri	<i>ceridik</i>	<i>ceridiñiz</i>
Bölö	<i>bölödük</i>	<i>bölödüñüz</i>
Kübü	<i>kübüdük</i>	<i>kübüdüñüz</i>
Cat	<i>cattıq</i>	<i>cattıñız</i>
Cırt	<i>cırtıq</i>	<i>cırtıñız</i>
Ut	<i>uttuq</i>	<i>uttuñuz</i>
Qoş	<i>qoştuq</i>	<i>qoştıñız</i>
Cet	<i>cettik</i>	<i>cettiñiz</i>
İç	<i>içtik</i>	<i>içtiñiz</i>
Tök	<i>töktük</i>	<i>töktüñüz</i>
Büt	<i>bütük</i>	<i>bütüñüz</i>

4. Köptük sılıq türü

U ñ ğ u l a r	Ç a q t a r	Siz
	<i>Biz</i>	
Aqta	<i>aqtadıq</i>	<i>aqtadıñızdar</i>
Cıl	<i>cıldıq</i>	<i>cıldıñızdar</i>

Tur	turduq	turduñuzdar
Or	orduq	orduñuzdar
Çene	çenedik	çenediñizder
Ceri	ceridik	ceridiñizder
Bölö	bölödük	bölödüñüzdör
Kübü	kübüdük	kübüdüñüzdör
Cat	cattıq	cattiñuzdar
Cırt	cırtıq	cırtıñuzdar
Ut	uttuq	uttuñuzdar
Qoş	qoştıq	qoştıñuzdar
Cet	cettik	cettiñizder
İç	içtik	içtiñizder
Tök	töktük	töktiñüzdör
Büt	bütük	bütüñüzdör

Berki ayqın çaqtın bardıq türündö *ele* degen cardamçı söz qoşulup da aytilat, biroq *elenin* ayağı özgörböyt. Maselen: Men aldım *ele*. Sen aldın *ele*. Bul aldı *ele*. Biz aldık *ele*. Siz aldınız *ele*. Siler aldınar *ele*. Bular alıştı *ele*. Bizder aldık *ele*. Sizder aldınızdar *ele*.

II. **Berki qapısqa çaq.** İştelgen arakettin natıycası özübüz kütpögön cerden kelip da çıgat. Maselen : Men düköndön bir top kitep satıp aldım, biroq qança somgo kitep algandığımı bayqas qılbadı. Üygö kelgende esepetdim. Kitepke beş som cumşağandığım üygö kelgende maalım boldu. Qılğan soodamdın natıycası emi ğana bilindi. Mınday, özümö qapıstan bilingen natıycanı men mintip aytam: "Men beş somduq kitep alıptırmin", ce bolboso "Men beş somduq kitep alıpmin" deymın. **Eger mınday qapıstan bilingen natıycı berki çaq menen baylanıştuu bolso, anı - Berki qapısqa çaq deybiz.**

Berki qapısqa çaqtın cekelik odono türünün I çağına *ıpmın* (*ıptırmin* dep da aytilat), II çağına *ıpsıñ* (*ıptırsıñ* dep da aytilat), III çağına *ıptır* ulandıları ulanıшат.

Cekelik sılıq türünün I çağına *ıppız* (*ıptırbız* dep da aytilat), II çağına *ıpsız* (*ıptırsız* dep da aytilat) ulandıları ulanıшат.

Köptük odono türünün II çağına *ıpsıñar* (*ıptırsıñar*), III çağına *ıpsıtır* ulanıшат.

Köptük sılıq türünün I çağına *ıppız* (*ce ıptırbız*), II çaqın *ıpsızdar* (*ce ıptırsızdar*) ulanıшат.

1. Cekelik odono türü*

Uñğular	Caqtar		
	Men	Sen	Bul
Aqtan	aqtanıpmın	aqtanıpsıñ	aqtanıptır
Cıl	cılıpmın	cılıpsıñ	cılıptır
Tur	turupmun	turupsuñ	turuptur
Or	orupmun	orupsuñ	oruptur
Çene	çenepmin	çenepsıñ	çeneptir
Ceri	ceripmin	ceripsıñ	ceriptir
Bölö	bölöpmün	bölöpsüñ	bölöptür
Kübü	kübüpmün	kübüpsüñ	kübüptür
Tire	tirepmin	tirepsıñ	tireptir

2. Köptük odono türü

Uñğular	Caqtar	
	Siler	Bular
Aqtan	aqtanıpsıñar	aqtanışıptır
Cıl	cılıpsıñar	cılışıptır
Tur	turupsuñar	turuşıptur
Or	orupsuñar	oruşıptur
Çene	çenepsıñer	çeneşıptir
Ceri	ceripsıñer	cerişıptir
Bölö	bölöpsüñör	bölöşıptür
Kübü	kübüpsüñör	kübüşüptür
Tire	tirepsıñer	tireşıptir

* Uñğunun ayağı *p* bolso, müçödögü *ıp* muun tüşüp qalat da, uñğudağı ündüü sozulup ketet. Maselen: *çap - çaptır, tap - taaptır* uñğunun ayağı *m* bolso, müçödögü *t* tüşüp qalat, uñğudağı ündüü sozulup ketet. Maselen : *tam - taamptır*.

Köptük odono türdöğü III çağ *ışıptır* degendin orduna cekelik türdögüdöy *ıptır* bolup da aytila beret. Maselen : Bular aqtanışıptır degendin orduna - Bular aqtanıptır dep da aytila beret.

3. Cekelik sılıq türü

Uñğular	Çaqtar	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Aqta	aqtanıppız	aqtanıpsız
Cıl	cılıppız	cılıpsız
Tur	turuppuz	turupsuz
Or	oruppuz	orupsuz
Çene	çeneppız	çenepsız
Ceri	cerippız	ceripsız
Bölö	bölöppüz	bölöpsüz
Kübü	kübüppüz	kübüpsüz

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	Çaqtar	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Aqta	aqtanıppız	aqtanıpsızdar
Cıl	cılıppız	cılıpsızdar
Tur	turuppuz	turupsızdar
Or	oruppuz	orupsızdar
Çene	çeneppız	çenepsızdar
Ceri	cerippız	ceripsızdar
Bölö	bölöppüz	bölöpsüzdör
Kübü	kübüppüz	kübüpsüzdör

Berki qapısıqı çaqtın bardıq türünün II cana III çağtarına da *ele* degen cardamçı söz ulanıшат. Maselen : Sen alıpsıñ *ele*. Bul alıptır *ele*. Siler alıpsıñar *ele*. Bular alışıptır *ele*. Sizder alıpsızdar *ele*.

§ 74. Bayırqı çağ

I Bayırqı ayqın çağ. Cekelik odono türünün I çağına *ğanmın*, II çağına *ğansıñ*, III çağına *ğan* ulandıları ulanıшат.

Köptük odono türünün II çağına *ğansıñar*, III çağına *ısqan* ulanıшат.

Cekelik sılıq türünün I çağına *ğanbız*, II çağına *ğansız* ulanıшат. Köptük sılıq türünün I çağına *ğanbız*, II çağına *ğansızdar* ulanıшат.

1. Cekelik odono türü

Uñğular	Çaqtar		
	<i>Men</i>	<i>Sen</i>	<i>Bul</i>
Al	alğanmın	alğansıñ	alğan
Cıl	cılğanmın	cılğansıñ	cılğan
Tur	turğanmın	turğansıñ	turğan
Or	orğanmun	orğonsuñ	orğan
Çene	çenegeñmın	çenegeñsıñ	çenegeñ
Bölö	bölögönmün	bölögönsuñ	bölögön
Kübü	kübügönmün	kübügönsuñ	kübügön
Qoş	qoşqonmun	qoşqonsuñ	qoşqon
Büt	bütköñmün	bütköñsuñ	bütköñ

2. Köptük odono türü

Uñğular	Çaqtar	
	<i>Siler</i>	<i>Bular</i>
Al	alğansıñar	alısqan
Cıl	cılğansıñar	cılısqan
Tur	turğansıñar	uruşqan
Or	orğonsuñar	oruşqan
Çene	çenegeñsıñar	çeneşken
Bölö	bölögönsuñör	bölöşköñ
Kübü	kübügönsuñör	kübüşköñ
Qoş	qoşqonsuñar	qoşuşqan
Büt	bütköñsuñör	bütüşköñ

Köptük odono türdün III çağına cekelik türdün ulandıısı ulanıp da aytila beret. Maselen : Bular uruşqan - degendin orduna- Bular turğan dep da aytilat.

3. Cekelik sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğanbız	alğansız
Cıl	cılğanbız	cılğansız
Tur	turğanbız	turğansız
Or	orğonbuz	orğonsuz
Çene	çenegenbız	çenegensiz
Bölö	bölögönbüz	bölögönsüz
Kübü	kübügönbüz	kübügönsüz
Qoş	qoşqonbuz	qoşqonsuz
Büt	bütkönbüz	bütkönsüz

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğanbız	alğansızdar
Cıl	cılğanbız	cılğansızdar
Tur	turğanbız	turğansızdar
Or	orğonbuz	orğonsuzdar
Çene	çenegenbız	çenegensizder
Bölö	bölögönbüz	bölögönsüzdör
Kübü	kübügönbüz	kübügönsüzdör
Qoş	qoşqonbuz	qoşqonsuzdar
Büt	bütkönbüz	bütkönsüzdör

II Bayırqı qapıs çaq. Munun ayrıqça ulandıları coq. Uñğuğa *ğan* ulandı ulanıшат da, *eken* degen cardamçı söz menen ulandıları ulanıшат.

1. Cekelik odono türü

Uñğular	C a q t a r		
	<i>Men</i>	<i>Sen</i>	<i>Bul</i>
Al	alğan ekenmin	alğan ekensiñ	alğan eken
Cıl	cılğan ekenmin	cılğan ekensiñ	cılğan eken
Tur	turğan ekenmin	turğan ekensiñ	turğan eken

Or	orğon ekenmin	orğon ekensiñ	orğon eken
Çene	çenegen ekenmin	çenegen ekensiñ	çenegen eken
Bölö	bölögön ekenmin	bölögön ekensiñ	bölögön eken
Kübü	kübügön ekenmn	kübügön ekensiñ	kübügön eken
Qoş	qoşqon ekenmin	qoşqon ekensiñ	qoşqon eken
Büt	bütköñ ekenmin	bütköñ ekensiñ	bütköñ eken

2. Köptük odono türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Siler</i>	<i>Bular</i>
Al	alğan ekensiñer	alışqan eken
Cıl	cılğan ekensiñer	cılışqan eken
Tur	turğan ekensiñer	turuşqan eken
Or	orğon ekensiñer	oruşqan eken
Çene	çenegen ekensiñer	çeneşken eken
Bölö	bölögön ekensiñer	bölöşköñ eken
Kübü	kübügön ekensiñer	kübüşköñ eken
Qoş	qoşqon ekensiñer	qoşuşqan eken
Büt	bütköñ ekensiñer	bütüşköñ eken

3. Cekelik sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğan ekenbiz	alğan ekensiz
Cıl	cılğan ekenbiz	cılğan ekensiz
Tur	turğan ekenbiz	turğan ekensiz
Or	orğon ekenbiz	orğon ekensiz
Çene	çenegen ekenbiz	çenegen ekensiz
Bölö	bölögön ekenbiz	bölögön ekensiz
Kübü	kübügön ekenbiz	kübügön ekensiz
Qoş	qoşqon ekenbiz	qoşqon ekensiz
Büt	bütköñ ekenbiz	bütköñ ekensiz

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğan ekenbiz	alğan ekensizder
Cıy	cılğan ekenbiz	cılğan ekensizder
Tur	turğan ekenbiz	turğan ekensizder
Or	orğan ekenbiz	orğan ekensizder
Çene	çenegen ekenbiz	çenegen ekensizder
Bölö	bölögön ekenbiz	bölögön ekensizder
Kübü	kübügön ekenbiz	kübügön ekensizder
Qoş	qoşqon ekenbiz	qoşqon ekensizder
Büt	bütökön ekenbiz	bütökön ekensizder

§ 75. Küdük çaq

Ğan ulandı (bayırqı çaqtağı) ulanıшат da, anın ayağına *dır* ulandı qoşulat. *Dır* ulandığa caqtardı körsötüüçü ulandılar ulanıшат . Çaqtı küdük qılıp körsötkön uşul *dır* ulandı.

1. Cekelik odono türü

Uñğular	C a q t a r		
	<i>Men</i>	<i>Sen</i>	<i>Bul</i>
Al	alğandırmin	alğandırıñı	alğandır
Cıy	cıyğandırmin	cıyğandırıñı	cıyğandır
Tur	turğandırmin	turğandırıñı	turğandır
Or	orğandırmin	orğandırıñı	orğandır
Çene	çenegendirmin	çenegendırıñı	çenegendir
Bölö	bölögöndürmin	bölögöndürsüñı	bölögöndür
Kübü	kübügöndürmin	kübügöndürsüñı	kübügöndür
Qoş	qoşqondurmin	qoşqondurıñı	qoşqondur
Büt	bütököndürmin	bütököndürsüñı	bütököndür

2. Köptük odono türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Siler</i>	<i>Bular</i>
Al	alğandırıñıñar	alışqandır
Cıy	cıyğandırıñıñar	cıyışqandır
Tur	turğandırıñıñar	turuşqandır
Or	orğondurıñıñar	oruşqandır
Çene	çenegendırıñıñer	çeneşkendir
Bölö	bölögöndürsüñıñör	bölöşköndür
Kübü	kübügöndürsüñıñör	kübüşköndür
Qoş	qoşqondurıñıñar	qoşuşqandır
Büt	bütököndürsüñıñör	bütüşköndür

3. Cekelik sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğandırbiz	alğandırız
Cıy	cıyğandırbiz	cıyğandırız
Tur	turğandırbiz	turğandırız
Or	orğondurbiz	orğondurız
Çene	çenegendirbiz	çenegendirız
Bölö	bölögöndürbiz	bölögöndürsüz
Kübü	kübügöndürbiz	kübügöndürsüz
Qoş	qoşqondurbiz	qoşqondurız
Büt	bütököndürbiz	bütököndürsüz

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alğandırbiz	alğandırızdar
Cıy	cıyğandırbiz	cıyğandırızdar
Tur	turğandırbiz	turğandırızdar
Or	orğondurbiz	orğondurızdar
Çene	çenegendirbiz	çenegendirızdar

Bölö	bölögöndürbüz	bölögöndürsüzödör
Kübü	kübügöndürbüz	kübügöndürsüzödör
Qoş	qoşqondurbüz	qoşqondursuzdar
Büt	bütköndürbüz	bütköndürsüzödör

§ 76. Keler çaq

Bolo turğan qıymıldı, araketti - Keler çaq deybiz. Maselen : Men kitep *alamın*, sen kitep *alasıñ*, Asan kitep *alat* - degende qıymıldın emi mından arı bolo turğandıñın köröbüz.

Keler çaq ekige bölünöt.

1. Caqınqı çaq. Caqında iştele turğan cana iştelüügö işenilgen **araketti - caqınqı çaq deybiz.** Maselen : *Men kamsomolgo cazılamın* degende arakettin caqında bolo turğandıñına cana al arakettin iş cüzünö aşarına işenip süylödüm.

Caqınqı çaq cekelik odono türdö ayılğanda I caqqa **amin** (maselen : *alamın*)*, II caqqa **asıñ** (*alasıñ*), III caqqa **at** (*alat*) ulandıları ulanıшат.

Köptük odono türünün II cağına **asıñar** (*alasıñar*), III cağına **ıшат** (*alışat*) ulandıları ulanıшат.

Cekelik sılıq türünün I cağına **abız** (*alabız*), II cağına **astız** (*alasız*) ulandıları ulanıшат.

Köptük sılıq türünün I cağına **abız** (*alabız*), II cağına **asızdar** (*alasızdar*) ulandıları ulanıшат.

Uñğunun ayaqqı tıbışı ündüü bolso, ulandılardıñ birinçii **a** tıbışı **y** tıbışına almaşıp

ketiшет. Maselen : sana - sanaymın, sanaysıñ, sanayt. Taanı - taaniysıñar, taaniybız, taaniysıñar.

Uñğunun ayaqqı tıbışı ündüü bolğondo, köptük odono türünün III cağındağı **ıшат** ulandıdağı **ı** tıbışı sıylığışuu zakünü menen tüşüp qalat. Maselen : sana - bular sanaшат.

2. Aşırqı çaq. Köptö iştele turğan cana iştelışı küdük bolğon **araketti - Aşırqı çaq deybiz.** Maselen : *Men qamsomolgo cazılamın* degende menin tez arada cazılarım belgisiz cana cazılışım da küdük bolup turat.

*- Köp uçurda ayağındağı muundan **m** tüşüp da qalat. Maselen : *alamın - alam.*

Aşırqı çaq cekelik odono türdö ayılğanda I caqqa **armin** (*alarmin*), II caqqa **arsıñ** (*alarsıñ*), III caqqa **ar** (*alar*) ulandıları ulanıшат.

Köptük odono türdö ayılğanda II caqqa **arsıñar** (*alarsıñar*), III caqqa **ıшar** (*alışar*) ulandıları ulanıшат.

Cekelik sılıq türdö ayılğanda I caqqa **arbiz** (*alarbız*), II caqqa **arsız** (*alarsız*) ulandıları ulanıшат.

Köptük sılıq türdö ayılğanda I caqqa **arbiz** (*alarbız*), II caqqa **arsızdar** (*alarsızdar*) ulandıları ulanıшат.

Uñğunun ayağı sozulma ündüüdön bolso, ulandılardağı birinçii **a** tıbıştarı sozuluuçu ündüülörgö aylanat, uñğunun ayağı qocoğoylordon bolso, ulandılardağı birinçii ündüü sıylığıp ketet. Maselen : sana - sanaarmın, sanaarbız, sanaarsıñar. Taanı - taanırsıñar, taanırbız, taanırsız, taanırsızdar. Cibi - cibirbiz, cibirsiz, cibirmin, cibir, cibirsizder, cibirsıñer.

§ 77. Caqınqı çaq

1. Cekelik odono türü

Uñğular	C a q t a r		
	<i>Men</i>	<i>Sen</i>	<i>Bul</i>
Al	<i>alamın</i>	<i>alasıñ</i>	<i>alat</i>
Cıy	<i>cıyamın</i>	<i>cıyasıñ</i>	<i>cıyat</i>
Ut	<i>utamın</i>	<i>utasıñ</i>	<i>utat</i>
Or	<i>oromun</i>	<i>orosıñ</i>	<i>orot</i>
Çeç	<i>çeçemin</i>	<i>çeçesiñ</i>	<i>çeçet</i>
İç	<i>içemin</i>	<i>içesiñ</i>	<i>içet</i>
Öt	<i>ötömün</i>	<i>ötösüñ</i>	<i>ötöt</i>
Büt	<i>bütömün</i>	<i>bütösüñ</i>	<i>bütöt</i>
Sana	<i>sanaymın</i>	<i>sanaysıñ</i>	<i>sanayt</i>
Taanı	<i>taaniymın</i>	<i>taaniysıñ</i>	<i>taaniyt</i>
Tooru	<i>tooruymun</i>	<i>tooruyıñ</i>	<i>tooruyt</i>
Oro	<i>oroymun</i>	<i>oroysıñ</i>	<i>oroyt</i>
Çene	<i>çeneymın</i>	<i>çeneysıñ</i>	<i>çeneyt</i>

Bölö	bölöymün	bölöysüñ	bölöyt
Kübü	kübüymün	kübüysüñ	kübüyt
Cibi	cibiymin	cibiysiñ	cibiyt

2. Köptük odono türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Siler</i>	<i>Bular</i>
Al	alasıñar	alışat
Cıy	cıyasıñar	cıyışat
Ut	utasıñar	utuşat
Or	orosıñar	oruşat
Çeç	çeçesiñer	çeçişet
İç	içesiñer	içişet
Öt	ötösüñör	ötüşöt
Büt	bütösüñör	bütüşöt
Sana	sanaysıñar	sanaşat
Taanı	taanıysıñar	taanışat
Tooru	tooruyıñar	tooruşat
Oro	oroysıñar	oroşot
Çene	çeneysiñer	çeneşet
Bölö	bölöysüñör	bölöşöt
Kübü	kübüysüñör	kübüşöt

III caq köptüktün odono türü menen aytlıǵanda, caq körsötüüçü etişter cekelik türdö da qala berişet. Maselen : *Bular alışat* degendin orduna- *Bular alat* dep da ayta berebiz. Mında *ışat* degen köptük ulandıdan *ış* muundun tüşköndüğün köröbüz.

3. Cekelik sılıq türü

	Uñğular	C a q t a r
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alabız	alasız
Cıy	cıyabız	cıyasız
Ut	utabız	utasız

Or	oroybuz	orosuz
Çeç	çeçebiz	çeçesiz
İç	içebiz	içesiz
Öt	ötöbüz	ötösüz
Büt	bütöbüz	bütösüz
Sana	sanaybız	sanaysız
Taanı	taanybız	taanıysız
Tooru	tooruybuz	tooruyıñar
Oro	oroybuz	oroysuz
Çene	çeneybız	çeneysiz
Bölö	bölöybüz	bölöysüz
Kübü	kübüybüz	kübüysüz

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>
Al	alabız	alasızdar
Cıy	cıyabız	cıyasızdar
Ut	utabız	utasızdar
Or	oroybuz	orosuzdar
Çeç	çeçebiz	çeçesizder
İç	içebiz	içesizder
Öt	ötöbüz	ötösüzdör
Büt	bütöbüz	bütösüzdör
Sana	sanaybız	sanaysızdar
Taanı	taanybız	taanıysızdar
Tooru	tooruybuz	tooruyıñar
Oro	oroybuz	oroysuzdar
Çene	çeneybız	çeneysizder
Bölö	bölöybüz	bölöysüzdör
Kübü	kübüybüz	kübüysüzdör

§ 78. Aşırqı çaq

1. Cekelik odono türü

Uñğular	C a q t a r		
	Men	Sen	Bul
Al	alarmın	alarsıñ	alar
Cıl	cıların	cıların	cılar
Ut	utarın	utarsıñ	utar
Or	orormun	ororsuñ	oror
Çeç	çeçermin	çeçersıñ	çeçer
İç	içermin	içersıñ	içer
Öt	ötörmün	ötörsüñ	ötör
Büt	bütörmün	bütörsüñ	bütör
Sana	sanaarmın	sanaarsıñ	sanaar
Tooru	tooruarmın	tooruarsıñ	tooruur
Oro	oroormun	oroorsuñ	oroor
Çene	çeneermın	çeneersıñ	çeneer
Bölö	bölöormün	bölöörsüñ	bölöör
Kübü	kübüormün	kübüörsüñ	kübüür
Taanı	taanırmın	taanırsıñ	taanır
Cibi	cibirmin	cibirsıñ	cibir

2. Köptük odono türü

Uñğular	C a q t a r	
	Siler	Bular
Al	alarsıñar	alışar
Cıl	cılarınar	cılışar
Ut	utarsıñar	utuşar
Or	ororsuñar	oroşor
Çeç	çeçersıñer	çeçişer
İç	içersıñer	içişer
Öt	ötörsüñör	ötüşör
Büt	bütörsüñör	bütüşör

Sana	sanaarsıñar	sanaşar
Tooru	tooruarsıñar	tooruşar
Oro	oroorsıñar	oroşor
Çene	çeneersıñer	çeneşer
Bölö	bölöörsüñör	bölöşör
Kübü	kübüörsüñör	kübüşör
Taanı	taanırsıñar	taanışar
Cibi	cibirsıñer	cibişer

III. Çağ köptük türdö aytılğanda, aşırqı çağ cekelik türdö da aytıla beret. Maselen : Bular *alışar* - degendin orduna - Bular *alar* dep, Bular *sanaşar* degendin orduna - Bular *sanaar* dep da süylönöt.

3. Cekelik sılıq türü

Uñğular	C a q t a r	
	Biz	Siz
Al	alarbız	alarsız
Cıl	cılabız	cılabız
Ut	utarbız	utarsız
Or	ororbız	ororsız
Çeç	çeçerbız	çeçersız
İç	içerbız	içersız
Öt	ötörbüz	ötörsüz
Büt	bütörbüz	bütörsüz
Sana	sanaarbız	sanaarsız
Tooru	tooruorbız	tooruarsız
Oro	oroorbız	oroorsız
Çene	çeneerbız	çeneersız
Bölö	bölöörbüz	bölöörsüz
Kübü	kübüorbüz	kübüörsüz
Taanı	taanırbız	taanırsız
Cibi	cibirbiz	cibirsız

4. Köptük sılıq türü

Uñğular	Biz	Caqtar	Siz
Al	alarbiz		alarsızdar
Cıl	cılabız		cılargızdar
Ut	utarbiz		utarsızdar
Or	ororbuz		ororsızdar
Çeç	çeçerbiz		çeçersizder
İç	içerbiz		içersizder
Öt	ötörbüz		ötörsüzdör
Büt	bütörbüz		bütörsüzdör
Sana	sanaarbiz		sanaarsızdar
Tooru	tooruurbuz		tooruursızdar
Oro	oroorbuz		oroorsızdar
Çene	çeneerbiz		çeneersizder
Bölö	bölöörbüz		bölöörsüzdör
Kübü	kübüürbüz		kübüürsüzdör
Taanı	taanırbız		taanırsızdar
Cibi	cibirbiz		cibirsızdar

§ 79. Uçur çaq

Baştalğan, biroq ayaqtala elek araketti - Uçur çaq deybiz.

Men sağa cazıp catamın. Sen oqup cürösüñ - degende arakettin baştalğanın cana al arakettin bütö elektigin köröbüz.

Uçur caqtın ayrıqça ulandıları coq, uçur caqtı aytuu üçün **cat, cür, tur, otur** degen tört sözdü *caqınqı çaq* ulandıları menen qoldonobuz da, arakettibizdi körsötüüçü etişke cardamçı caqçıl ulandılardı calğaybız.

Caqçıl ulandılar eköo : *ip* cana *a**

Ip bolğon caqçıl dep, *a bolor caqçıl* dep atalat.

Uçur caqtı aytqanda köbünçö *ip* ulandımı etişke calğap, caqınqı caqtın ulandılarının tört sözdün birine (köbünçö *cat* degen sözgö) ulaybız.

* *Ip* uñğunun ayağı *p* cana *m* bolğondo tetiri ulanıшат. Maselen : *tap -taap, tam-taamp*. Ündüüdön soñ *a* ulandı *y* tibişına aylanat. *Sana-sanay kel, Qara -qaray kel*.

Maselen :

Uñğular	Men	Caqtar	Sen	Bul
Al	alıp catam		alıp catasıñ	alıp catat
Ut	utup catam		utup catasıñ	utup catat
Or	orup catam		orup catasıñ	orup catat
Çeç	çeçip oturam		çeçip oturasıñ	çeçip oturat
Öt	ötüp oturam		ötüp oturasıñ	ötüp oturat
Sana	sanap cüröm		sanap cürösüñ	sanap cüröt
Taanı	taanıp turam		taanıp turasıñ	taanıp turat
Oro	orop turam		orop turasıñ	orop turat
Çene	çenep catam		çenep catasıñ	çenep catat
Kübü	kübüp turam		kübüp turasıñ	kübüp turat

Bolor caqçıl a tört sözdün içinen cat degen sözdün cardamı menen: Bar, Kel degen etişterge ulanışıp, uçur caqtı körsötöt.

Maselen : Men bara catam, sen bara catasıñ, bul bara catat. Men kele catam, sen kele catasıñ, bul kele catat.

Caqınqı caqtın ulandıları **Cat, Cür, Tur, Otur** degen sözdörgö ulanışıp, caqçıl ulandılardıñ cardamı menen uçur çaq tuudurganda, caqınqı caqta qançalıq türküm menen özgörsö mında oşonçoluq türküm menen özgörüşöt.

§ 80. Çaqqıl etişter

Etişter uñğu türdö (calqı, qurama, sıñar türdö) turup da, qay bir sözdördün cardamı menen ulama türdö (ulandılar menen ulanışıp) turup da caqtın ar türkün türün tuuğuzuшат. Maselen : Men *alayın*, bul *alsın*, sen *al* degende arakettin keler çaqqa baylanışıp turğanın köröbüz. **Mınday caqtın maanisine ee bolğon etişterdi - caqçıl etişter deybiz.** Etişter uñğu türdö turğanda da, ulama türdö turğanda da caqtı körsötpöy qoyuşpayt.

§ 81. Buyruq etişter

Üç caqqa buyrulup aytıla turğan etişterdi - Buyruq etişter deybiz.

1. Cekelik odono türü

Uñğular	C a q t a r		
	Men	Sen	Bul
Al	alayın	alğın	alsın
Tur	turayın	turğın	tursın
Sız	sızayın	sızğın	sızsın
Bil	bileyin	bilğın	bilsin
Qıs	qısayın	qısğın	qıssın
Ut	utayın	utqın	utsın
Çeç	çeçeyin	çeçkin	çeçsin
Sana	sanayın	sanağın	sanasın
Çene	çeneyin	çenegin	çenesin

I caqqa *ayın*, II caqqa *ğın*, III caqqa *sın* ulandıları qatışıp turğanın köröbüz.

II caqtağı *ğın* köbünçö tüşüp qalıp aytılat. Maselen : *al* (*alğın* degendin orduna), *tur*, *sız* cana başqalar. II caqtın buyruq ulandısı tüşüp qalsa da, uñğu etiş buyruq maanisinde qala beret. **Calqı etiş** (maselen : *al*, *tur*) cana **qurama etiş** (maselen : *qamçıla*, *sana*, *süylö*) uşul II caqtağı buyruq etişter. Sıñar etişter da ekinçi caqtın buyruq türün berişet, biroq alarğa uñğu bolğondor uşul calqı etiş menen qurama etişter.

2. Köptük odono türü

Uñğular	C a q t a r	
	Siler	Bular
Al	alğıla	alışsın
Bil	bilgile	bilışsın
Qıs	qısqıla	qısışsın
Çeç	çeçkile	çeçişsın
Sana	sanağıla	sanaşsın
Çene	çeneğile	çeneşsın

II caqqa ulanıp turğan *ğıla*, III caqqa ulanıp turğan *ışsın*. Köp uçurda III caqtağı ulandımın köptüktü körsötüüçü *ış* muunu tüşüp da qala beret. Maselen : Bular alışsın - degendin orduna - Bular *alsın* dep ğana aytabız.

3. Cekelik sıluq türü

Uñğular	C a q t a r	
	Biz	Siz
Al	alalı	alıñız
Cıy	cıyalı	cıyñız
Bil	bileli	bilñız
Qıs	qısalı	qısıñız
Çeç	çeçeli	çeçiñız
Sana	sanaylı	sanañız
Çene	çeneyli	çeneñız

I caqtağı ulandı *alı* (bul *alıq* bolup da aytılat, Maselen : Biz *alalıq*, Biz *sanaylıq*), II caqtağı *ñız*.

4. Köptük sıluq türü

Uñğular	C a q t a r	
	Biz	Siz
Al	alalıq	alıñızdar
Cıy	cıyalıq	cıyñızdar
Bil	bilelik	bilñızdar
Qıs	qısalıq	qısıñızdar
Çeç	çeçelik	çeçiñızdar
Sana	sanaylıq	sanañızdar
Çene	çeneylik	çeneñızdar

I caqtağı cekelik türündö ğana (*alıq*, *alı* boydon qaldı), II caqtıñında dar qoşuldu (*ñızdar*).

§ 82. Ötünüç etişter

Buyruq etişterdin, tike buyruq türdö emes, cumşaq türdö aytlğanın - ötünüç etiş deybiz.

Etiş ötünüç türdö aytlğanda buyruq etişterdin ayağına **çı** ulandı ulanıp oturat. Maselen : Men alayın**çı**, sen al**çı**, (*alğın**çı*** dep aytilbayt), bul alsın**çı**.

Biz alalı**çı**, siz alıñız**çı**, siler alğıla**çı**, bular alışsın**çı**.

Buyruq etişter da, ötünüç etişter da keler çaqqa taandıq.

§ 83. Tilek etişter

Qay bir uçurda etişi tilek qılıp aytabız. Etişi tilek türdö aytqanda **ğay** degen ulandı ulanat da, **ele** degen cardamçı söz canaşıp cüröt. Caqtardı körsötüüçü ulandılar ele degen sözge ulanışat. Maselen : Men alğay **elem**, sen alğay **eleñ**, bul alğay **ele**, Biz alğay **elek**, (mında **k** II caqqa taandıq), siz alğay **eleñiz**, siler alğay **eleñer**, bular alışqay **ele**, ce bular alğay **ele**.

Mınday etişterdi - Tilek etişter deybiz.

Tilek etişter keler çaqqa taandıq.

Murunqu zamanda tilek etişke ele qoşulbay da aytila turğan.

Maselen : Men alğaymın, sen alğaysıñ, bul alğay c.b.

§ 84. Şarttuu etişter

Bir araketti işke aşırui için, bir araketti ağa şart qılıp qoyobuz. Maselen : **Aqça tapsam, kitep alam.** Mında kitep alui için aqçanın tabılışın şart qılıp qoydu. **Oorup qalbasañ, mildetiñdi atqarasıñ.** Mında mildetti atqarui için, oorup qalbastıqtı şart qıldı.

Şarttuu etişterge, cekelik odono türdö aytlğanda, I caqqa **sam**, II caqqa **sañ**, III caqqa **sa** ulanat. * Maselen: **Men barsam, sen barsañ**, bul barsa.

Köptük odono türdö aytlğandı II caqqa **sañar**, III caqqa **ıssa** ulanat. Maselen : Siler **alsañar**, bular alıssa. III caqtıqı köptük aytlğanda **sa** bolup da aytilat. Maselen : Bular **alsa**.

* **Sam, sañ, sa** ulandıları orduna qay bir uçurda **qanda** ulandı da şart qılıp aytabız. Maselen : Aqçam bolğondo, kitepti köp almaqçı elem. (*aqçam bolso, kitepti köp almaqçı elem*-degenin orduna), şarttuu etiştin bul türü öto seyrek uçurayt.

Cekelik sılıq türdö aytlğanda I caqqa **saq**, II caqqa **samz** ulanat.

Maselen : Biz **alsaq**, siz **alsamz**.

Köptük sılıq türdö aytlğanda I caqtıqı cekelik türündöy **saq**, II caqqa **dar** qoşulat. Maselen : Bizder **alsaq**, Sizder **alsañızdar**.

Şarttuu etişterden soñ ütör qoyulat. Maselen : Aman **bolsom**, udarnik bolomun.

Caqşı iştesen, plandı bütösün. Mıqtı tırışsa, Asan planın artıq atqarat.

Eken degen cardamçı söz şarttuu etişterge tike (udaa) baylanışsa, anda şarttuu etişter tilek etişterge aylanışat. Maselen: **Bilimdüü azamat bolsom eken. Batma ağronom bolso eken. Sen incener bolsöñ eken.** Şarttuu etişter tilekke aylanğanda ütör qoyulbayt.

Şarttuu etişter qatışqan süylömdün içinde aşırqı çaq etişteri **ele** degen cardamçı söz aldında tilek etişterge aylanıp ketişet.

Bul uçurda şarttuu süylöm menen tilek etiş qatışqan süylömdün ortosu ütör menen bölünöt. Maselen : Sınaqtan ötsöm, abdan caqşı **bolor** ele. Udarnik **bolsöñ**, bedel tabar **eleñ**.

Şarttuu etişter keler çaqqa taandıq.

§ 85. Niyet etişter

Bir araketti iştoögö niyet qılabız, ce ötköndögü bir arakette niyet qılğandıqı bızdı kiyin sezebiz. Maselen : **Men erteñ kitep almaqçımın** - deymın. Mında men kelerkide bir araketti iştoögö niyet qılıp turam. **Keçe men kitep almakçı elem** - deymın. Mında men ötkön çaqtağı iştoögö niyet qılğan bir araketimdi esime salıp oturam. **Men bugün kitep almaqçı bolup catam** - deymın. Men mında iştoögö kirışken niyetimdi süylödüm.

Mınday arakette niyet (köñül) qılğandıqı bızdı köñül qılğandıqı bızdı körsötkön etiş sözdördü - Niyet etişter deybiz.

Niyet etişter ötköndögü, kelerdegi, ce uçurdağı caqtardın birrine taandıq bolup aytilat.

Niyet etişterdin negizgi bol degen etişten cana maqçı degen ulandıdan quralat. Ulandı maqçı, qısqartılıp, maq bolup da qoldonula berilet.*

* Keced **may** bolup da qoldonulat (*almay boldum*).

§ 86. Ötkön çaqtın niyet etişteri

Ötkön çaqtın niyet etişterine ötkön çaqtı cana çaqtardı körsötüüçü ulandılar ulanışa beret. Maselen :

1. Berki çaq. Men keçee kitep *almaqçı* (almaq) *boldum*. Sen keçee kitep *almaqçı* (almaq) *bolduñ*. Bul keçee kitep *almaqçı* (almaq) *boldu*. Siler bılıtır qalağa *barmaq bolduñlar*, bular ayıladağı mektepten *oqumaqçı boluştu*. Biz keçe çoğuluş *qılmaq bolduq*, siz buğa qarşı *turmaq bolduñuz*.

Niyet etişterge **ele** qoşulup da süylönöt. Maselen : Biz keçee *oqumaqçı bolduq ele*. Bular cıyılış *çaqırmaqçı boluştu ele*. Siler üygö *ketmekçi bolduñar ele*.

Niyet etişten **bol** degen cardamçı tüşüp qalıp, calğız **ele** degen cardamçı söz menen da aytilat, biroq çaq ulandıları **elege** ulanıшат. Maselen : Men keçee oyunğa *barmaqçı elem*. Siler keçee üydö *qalmaqçı eleñer*. Biz oquunu bılıtır erte *başlamaqçı elek c.b.*

2. Berki qapısqa çaq. Asan Mopurğa *cazılmaqçı boluptur*, munu bilbey, *uyat bolmoqçu bolupturmun*. Munu sen mağa *bildirmekçi bolupsuñ*.

3. Bayırqı çaq. Men bılıtır qala mektebine *barmaqçı bolğonmun*. Sen ayıl mektebinde *qalmaqçı bolğonsuñ*. Asan da ayılada *qalmaqçı bolğon c.b.*

4. Bayırqı qapıs çaq. Udarnik bolup iştebegende, men artta *qalmak bolğon ekenmin*. Udarnik bolbosonñ, sen da artta *qalmaq bolğon ekensuñ*. Asan da artta *qalmaq bolğon eken c.b.*

Bol degen söz tüşüp qalıp, calğız **eken** menen da aytilat. Maselen: Men artta *qalmaqçı ekenmin*, udarnik bolbosonñ, sen da artta *qalmaqçı ekensuñ c.b.*

§ 87. Keler çaqtın niyet etişteri

Keler çaqtın niyet etişteri keler çaqtın caqınqı cağına baylanıştuu. Caqınqı çaqtı körsötüüçü ulandılar cana caq ulandıları ulanıшат. Maselen : Men kitep *almaqçı bolomun*. Sen erte qağaz *almaqçı bolosuñ*. Asan ekiskürsiyağa *ketmekçi bolot c.b.*

Bol degen cardamçı etiş tüşüp qalıp da aytilat. Maselen : Men erteñ kitep *almaqçımun*. Sen ekiskürsiyağa *barmaqçısuñ*. Asan üydö *iştemekçi c.b.*

§ 88. Uçur çaqtın niyetteri

Uçur çaqtın niyet etişterine da bol degen söz cardamdaşat. Maselen: Sabaq *oqumaqçı bolup* oturam. Kamsomolgo *cazılmaqçı bolup* cürömün. Cıyılışqa *barmaqçı bolup* turam. Kitep *oqumaqçı bolup* catam c.b..

§ 89. Qaytalama çaqçıl etişter

Ötköndögü bir araketibiz bir neçe colu iştelgen bolot. Bir neçe colu, qaytalap iştelgen araketti kiyin esibizge salabız. Maselen : Bılıtır ekiskürsiyağa barçu elem - degen süylömdö ekiskürsiyağa bir emes, bir qança colu barğandıqtı tüşünöbüz. Eger bir ğana colu barsam, anda - bılıtır ekiskürsiyağa bardım - dep ğana qoyor elem.

Bir neçe colu iştelgen araketti körsötüüçü etişterdi - Qaytalama çaqçıl etişter deybiz.

Qaytalama çaqçıl etişter uñgu menen **çu** degen ulandıdan tüzülöt. Maselen : Men murun ır *cazçumun*. Sen qıyaq *oynoçusuñ*. Asan süröt *tartçu*. Biz ır *cazçubuz*. Siz qıyaq *oynoçusuz*. Siler süröt *tüşürçüsünör*. Asandar shema *çiyçü c.b.*

Berki çaqtı süylögönübüzdö köbünçö **ele** degen söz cardamdaşat. Maselen : Men ır *cazçu elem*. Asan qıyaq *oynoçu ele*. Sen süröt *tüşürçü eleñ c.b.*

Bayırqı qapıs çaqtı süylögönübüzdö **eken** degen söz cardamdaşat. Maselen : Men bılıtır caqşı *oquçu ekenmin*. Sen ötkön cılda caqşı *oquçu ekensuñ*. Asan ötkön cılı caman *oquçu eken c.b.*

§ 90. Surooluu etişter

Buyruq etişterdin uñgusu, tilek etiş menen ötünüç etişterden başqa ulama etişter surooluu türdö da aytilat. Etişter surooluu türdö aytilğanda **bı** ulandısı ulanat. **Surooluu türdö aytilğan etişti - Surooluu etişter deybiz.** Suroo ulandı etişterdin eñ ayağına ğana ulanıшат. ; *aldıbı? alğandırbı? alğanbı? alıptırminbı? c.b.*

Eken cana ele degen cardamçı sözdör çaq körsötüü mildetin atqarıp turuşqanda, suroo ulandı qay bir uçurda bularğa da ulanıшат. Maselen : Barçu ekenbi? Barçu elebi? Alğan ekenbi? c.b.

Eken cana ele surooluu sözdön soñ kelişe, suroo ulandığa qoşulup cazilat, biroq özdörünün tıbıştarın çoğotpoyt, suroo ulandı (bi) ayağındağı tıbışın sıylıqtırat. Maselen: aldıbi? - aldıbeken (aldıbi eken emes), aldıbi? - aldıbele (aldıbi ele emes) c.b..

§ 91. Atoočtor cana çaqtar

Atoočtordun araketi ğana emes, özdörü da çaqqa taandıq bolup aytilat. Maselen : *Murunqu zamanda badişa bar ele. Al abdan qan sorğuç ele* - degende badişanın ötkön çaqqa taandıq ekendigin köröbüz, biroq mında çaqtı körsötüp turğan etiş coq.

Badişa zamanında emgekeçige kün coq ele - mında da çaqtı körsötüp turğan etiş coq, biroq söz ötkön çaq cönündö bolup turat. *Badişa baylar menen manaptarğa dos eken* - mında da çaq körsötkön etiş coq, biroq söz ötkön çaqtağı oquya cönündö bolup catat.

Coğorqu süylömdördö eken cana ele degen sözdör qatışıp turğandıqtan ötkön çaq ekendigin körüp turabız. Biroq, çaq körsötüüçü cardamçı sözdör qatışpasa da, süylömdögü atooçtor çaqqa taandıq bolot. Maselen : *Baylar memleketinde cumuşsuzlar bar. Bizdin memlekette cumuşçular coq.* Mında çaq körsötüüçü cardamçı sözdör bolboso da, oquya azırqı uçur cönündö süylönüp catat. *Murunqu zamanda bizdin ölködö da cumuşsuzdar boluptur, emi cumuşsuzdar bizde bolboyt.* Birinçi sülömdögü etiş ötkön çağın körsötüp turat, ekinçi süylömdögü etiş keler çaqtın caqınqı çağın körsötüp turat. Biroq, çaq etişteri bolğonu menen da, bul çaq etişteri süylömdördö ee bolup turğan atooçtordun (*cumuşsuzdar* degen sözdün) araketine taandıq emes, atooçtordu çaqqa taandıq qılıp turat.

TUURANDI SÖZDÖR

§ 92. Calpı maahmat

Bir zattın tıbışın, (ünün), ce közgö körüngön qıymılın tuurap süylöybüz. **Mınday tuurap süylöngön sözdördü - tuurandı sözdör deybiz.** Maselen : *Mıltıq tars etti. Çöptün başı bülk etti. Suunun beti cıbiradı* c.b.

Tuurandı söz ekige bölünöt : 1- Tuurandı atooç, 2 - Tuurandı etiş.

§ 93. Tuurandı atooçtor

Tuurandı atooçtu aytqanıbizda **et**, ce **de** degen etişterdi qoşıp aytabız. Maselen: *Temir şıñğır etti. Qulağım çur dedi* c.b.

Tuurandı atooç köbünçö etiş bayandooçtorğo ayqındooç bolup cüröt.

Tuurandı atooçtor köp uçurda qoş aytilat. Maselen : *Mıltıq tars-tars etti. Qoyon sereñ-sereñ etti.*

Tuurandı atooçtor uñğu türdö turup qurama atooç tuuğza alışpayt.

§ 94. Tuurandı atooçtun etişke ötüşü

Tuurandı atooçtor qurama etiş tuuğzuşat.

Tuurandı uñğu atooçtor etişke üç türkün col menen ötöt.

1. Bir muunduu tuurandı atooçtor **ılda*** degen qurandı arqılıu ötüşöt. Bul qurandının ayağındağı **da** qadimki **la** qurandının **dağ**a ötüp turğan türü. Maselen : *Tars-tarsılda. Çur-çurulda. Zır-zırlda. Bur-burulda.*

2. Eki muunduu tuurandı atooçtun ayağı **r** tıbışı menen tüğönsö **a** qurandı menen etişke ötöt. Maselen : *Baldır-baldıra. Caldır-caldıra. Şıñğır-şıñğıra. Qıñğır-qıñğıra.* Mındağı **a** qurandı qadimki **la** qurandının qısqağan türü (bul **la** qurandının **ıñqı** degen

qurandılar menen tuulğan qurama atooçtordu etişke aylandırğanda **ra** bolup özgörgönün esiñerge alğıla).

3. Eki muunduu tuurandı atooçtun ayağı **r** dan başqa tıbıştar menen tüğönsö (eki muunduu tuurandı uñğu atooçtun ayağı **r** dan başqa **l** menen tüğönöt), da (**lanın** ğana eerçişüü zakünü menen özgörgön türü) menen ötöt. Maselen : *Bülbül-bülbüldö. Calcıl-calcılda. Mölmül-mölmüldö. Melmil-melmilde* c.b.

* *Ilda* qurandıdağı *ıl* muun tübündö söz tüzüüçü qurandı.

§ 95. Tuurandı atooçtordo tıbış özgöçölüktörü

1. Tuurandı atooçtordun ayağında törçüldördön turğandıgın köröbüz. Maselen: *Bıdılda* degen qurama etiştin uñğusu *Bıd* (*bıd-ıd etti* deybiz), mında uñğunun ayağında **d** turğanın köröbüz.

2. Tuurandı atooçtor sıylığışma qurandılar menen quralışqanda almaşuuçu tıbıştardın (**Q, K, P**) bir qalıpta qalğandıgın köröbüz. Maselen: *Baq-baqılđa* (**q** almaşpadı), *Bap-bapılđa* (**p** almaşpadı), *Dek-dekilde* (**k** almaşpadı).

§ 96. Tuurandı qurama etişter sıñar etişterge ötöt

Tuurandı qurama etişter sıñar etişterdin **Qoş buyruq** türün da, **Qat buyruq** türün da, **Ters buyruq** türün da tuuğuzuşat. Maselen: *Şıñqılđa-şıñqılđaş*, *şıñqılđat* (*şıñqılđağız*), *şıñqılđaba*.

§ 97. Tuurandı qurama atooçtor

Tuurandı etişterdin qurama türünön da, sıñar türlörünön da qurama atooçtor tuulat. Maselen: *Qaltıra* - *qaltırama*. *Qaltırat* - *qaltıratqıç*. *Qaltıraba* - *qaltırabağıç*. *Caldıra* - *caldırama*. *Tarsılđa-tarsılđakey*. *Tarsılđaq-tarsılđağıç* c.b.

§ 98. Tuurandı etişter

Tuurandı etişterdin, uñğu türündö turğanda, ayağı ilğıy **y** tıbışı menen bütökündüğün köröbüz. Maselen: *Tarsay*. *Botoy*. *Tartay*. *Arbay*. *Borboy*. *Qoldoy*. *Erbey*. *Böltöy*. *Dalday*. *Doldoy* c.b.

Bul etişterdin ayağı ilğıy **y** bolğonduğunun sebebi - bul etişter tüpkü törkünündö atooçtordun (urğun tuurandı atooçtordun) kelip çığışqan. Bulardın ayağında turğan **y** bir kezekte qurandı bolğon. Maselen: **Qart** (*qarğan kişi, abışqa*) degen sözdü uşu kündö da **ay** degen qurandı arqılıu *Qartay* dep etişke ötköröbüz. **Çoñ** degen sözdü da *çoñoy* dep uşu qurandı arqılıu etişke ötköröbüz. **Az** degen söz da, *azay* bolup, uşu qurandı menen etişke ötöt.

§ 99. Tuurandı etişter sıñar etişke ötöt

Tuurandı etişterdin uñğu türü da, qurama tuurandı etişterge oqşop, sıñar etişterdin üç türün tuuğuzat. Maselen: *Bacıray* - *bacırayı*

(*qoş buyruq*), *Bacıray* - *bacırayı* (*qat buyruq*), *Bacıray* - *bacırayba* (*ters buyruq*).

§ 100. Tuurandı qurama atooçtor

Tuurandı etişterdin uñğu türdö turğandarı da calpı etişterdin qurandıları arqılıu qurama atooç tuuğuzuşat. Maselen: *Qalday* - *qaldayğıç*. *Qoldoy* - *qoldoyğıç*. *Qalday* - *qaldayıñqı*. *Qoldoy* - *qoldoyıñqu* c.b.

Uñğu tuurandı etişterdin özdörünö taandıq qurandıları (söz tüzüüçü qurandılar) bar. Bul qurandılar menen quralışqanda, tuurandı etişterdin ayağındağı y tıbışı ilğıy çoğolup qalat cana qurandılardağı birinçi ündüülör, sıylığışuu zakünö boyunça özdörün çoğotuşat.

Ğay. Bul qurandı arqılıu tuulğan qurama atooçtor ilğıy sin atooçqo aylanışat. Maselen: *Qalday* - *qaldayay* (bul sin atooç boldu, antkeni - *qaldayayıraaq* dep *ıraaq* qurandı quralışat) *Arbay* - *arbayay*. *Dalday* - *daldayay* c.b.

Eger tuurandı etiş üç muunduu bolso, **ğay** qurandı **Qay** bolup quralat. Maselen: *Adıra* - *adıraqay*. *Oduray* - *oduraqay*. *Oñuray* - *oñuraqay*.

Uñğunun ayağı içke ündüü bolğondo, **ğay** qurandıdağı **ğ** tıbışı **g** tıbışına, **q** tıbışı **k** tıbışına aylanat. Maselen: *Erbey* - *erbegey*. *Deldey* - *deldegey*. *Edirey* - *edirekey*. *Çedirey* - *çedirekey* c.b.

Añ. Tuurandı atooç tuuğuzat. Bul qurandıdan tuulğan tuurandı atooç urğun **et** degen etiş menen qoşulup ayttılat cana köp uçurda qoş söz qatarında ayttılat. Maselen: *Arbay* - *arbañ etti*. *Arbañ-arbañ etti*. *Qalday* - *qaldañ etti*. *Qaldañ-qaldañ etti* c.b.

Alañ. Bul qurandı da **Añ** qurandının mildetindey mildet atqarat, biroq, qoş ayttılbası da bul **Alañ** qurandı qıymıldın bir neçe colu qaytalanganın körsötöt. Maselen: *Arbalañ etti*. *Arbalañ-arbalañ etti*. *Qaldalañ-qaldalañ etti* c.b.

Añ qurandı da, **Alañ** qurandı da eki muunduu ğana etişterge quralışat.

Aq. Tuurandı atooç tuuğuzat. Mından tuulğan tuurandı atooçtordun bir qatarı uşu kündö cönököy sin atooçtordun cana zat

atooçtordun maanisin atqarat. Maselen : Arbay - arbaq. Darday - dardağ. Eşey - eşek. Telpey - telpek. Çeley - çelek.

Alaq. Bul da **Aq** qurandının mildetindey mildet atqarat, biroq qoş ayılbasada, qıymıldın bir neçe colu qaytalağanın körsötöt. Maselen : Darday - dardalaq. *Dardalaq etti. Dardalaq-dardalaq etti.*

Aqqurandi da, **Alaq** qurandi da eki muunduu ğana etişterge quralışat.

Ke. Sın atooçtun maani atqaruucu tuurandi atooç tuuğuzat, biroq **ke** quralışıp turğan tuurandi atooç urğun cılma qaqsıq qatarında qoldonulat. Maselen : Darday - dardake. Calcay - calcake. Barbay - barbake c.b.

Ke kerbez qurandılardan türkümünö kiret cana eki muunduu ğana etişterge quralışat.

Mat. Qurandi **aq** menen quralışıp turğan tuurandi atooçtorĝo quralışat cana ilĝiy cek körüünün (zaarduu qaqsıqtın) maanisin beret. Maselen : Daldaq - daldaqmat. Qoldoq - qoldoqmat. Telpek - telpekmat c.b.

Mat kerbez qurandılardan türkümünö kiret.

§ 101. Tuurandi etiştegi tıbış özgöçölüktörü

Özdörünö taandıq qurandılar menen quralışqanda, tuurandi etişterdin ayağındağı y tıbışının tüşşüp qalğandıĝın kördük. Bul - birinçi özgöçölük.

Tuurandi etişterdin ekinçi özgöçölüktörü - alardın ündüü tıbıştarının uñĝuğa qaray eerçişkeninde. Maselen : **Ĝay** qurandi (üç muunduudağı **Qay**) uñĝunun ayaqqı muunu qaysı ündüü bolso, taq oşondoy bolup özgöröt. Başqaça aytqanda **ĝay** segiz türkün özgörüşkö uçurayt.

Darday - dardağay
Derdey - derdegey
Dırdıy - dırdıĝıy
Dırdıy - dırdıĝıy
Doldoy - doldoğoy
Böypöy-böypöğöy
Bulçuy - bulçuğuy
Bültüy - bültüğüy

Tuurandi etişterdin üçünçü özgöçölüktörü - alardın **a** tıbışı menen baştalğan eki muunduu qurandılarının ayaqqı muunu qısqı ündüülördön (**i** cana **i**) cana quuş ündüülördön (**u** cana **ü**) bütökön uñĝu mene ayqaşa albağandıĝı. Maselen : Alañ cana Alağ qurandılar ayaqqı muunu açıq ündüü (**a** menen **e**), ce keñ ündüü (**o** menen **ö**) bolĝon uñĝular menen ğana ayqaşat:

Darday - dardalañ, dardalaq
Derdey - derdeleñ, derdelek
Dordoy - dordoloñ, dordoloq
Böypöy - böypölöñ, böypölök

§ 104. Tuurandi qurama atooçtun etişke ötüşü

Ĝay (Qay) Mat cana **ke** qurandılar menen ayqaşıp turğan türünön başqa türlörü etişke **la** qurandi arqıluu öto beret. Maselen :

Arbay - arbañ - arbañda
Darday - dardalañ - dardalañda
Barbay - barbaq - barbaqta
Qalday - qaldalaq - qaldalaqta

Tuurandi qurama etişter qaytadan qurama atoo tuuğuzat beret.
Maselen :

Arbañda - arbañdakey
Arbalañda - arbalañdakey
Arbaqta - arbaqtağıç
Arbalaqta - arbalaqtağıç

MÜÇÖLÖBÖS SÖZDÖR

§ 103. Calpı maalimat

Özünçö ayırım turğanda maanige ee bolboğon cana müçölöp özgörbögön sözdördü - **Müçölöböş sözdör** deybiz, ce **cardamçı sözdör** deybiz.

Cardamçı sözdör süylömdö müçö bolo alşıpayt, bular süylöm müçölörün (qay bir bütkül süylömdü) candap ğana cürüşöt cana süylömdün müçölörün, ce süylömdördü baylanıştrat.

§ 104. Candooçtor

Süylömdün müçölörün, ce bütkül süylömdü candap cürgön sözdördü candooç deybiz. Candooçtor, atqarğan mildetterine qaray, türkümdörgö bölünüşöt.

1. **Küçötküçtor**. Sındın cana etiştin maanisin körsötöt. **Mınday cardamçılardı - Küçötküçtor deybiz**. Maselen : Eñ caqşı. *Çılq* semiz. *Çıñq* ıldıy. *Ötö* qarañğı. *Abdan* iraaq. *Tötön* caqşı. *Andan* beter durus - mında cardamçı sözdör ilğiy sındın (sın atooçtun) maanisin küçötüp turat.

Ötö cügürbö, *abdan* bas, *oğö* beter ıçqamda, *andan* beter küülön, *an sayın* ırda- mında cardamçı sözdör etiştin maanisin küçötüp turat.

2. **Tañğıçtar**. **Coq, emes** sözdördün, ters buyruq etiştin cana çaq etişterdin maanisin küçötöt. Maselen : *Eç* coq, *tük* coq, *müldö* coq, *taqr* coq, *Eç* aytpadı, *tük* süylöbödü, *müldö* söz qılbadı, *taqr* qıymıldabadı, *Eç* anday emes, *tük* mınday emes, *müldö* söz emes, *taqr* udarnik emes, *Asan* *eç* ala elek, *tük* oquy elek, *müldö* bütürö elek, *taqr* bara elek - mında ayırım tañğıç sözdüü calañ süylömdün maanisin küçötüp turat.

Sen oynobo, *andan* *körök*, oqu. Temeki çekpe, *al* *ğana* *tügül*, semişke *çaqpa*. Kir qol menen köz sürtpö, *al* emes, tamaq cebe - mında birikme süylömdün maanisin küçötüp turat.

3. **Bekemdegiçter**. **Ooba, Ariyne, Albette, Emey** degen sözdör ayılğan oydu bekemdeyt. Maselen :

- Sen udarniksiñbi?
- *Ooba*. (*Ooba*, *udarnikmin*).
- Sabaq oquduñbu?
- *Ariyne*. (*Ariyne*, *oqudum*).
- Mektepke bardıñbı?
- *Albette*. (*Albette*, *bardım*).
- Bilgiçsiñbi?
- Bilgiç *emey*.

4. **Anıqtağıçtar**. *Öñçöñ* udarnikter. *Öñköy* oquuçular. *Öñ* oroqçular. *Ilğiy* aq qağaz. *Keper* suuq. *Calañ* köynök. *Bütkül* qış. *Qay* bir bala (*ce kee* bala). *Urğun* calqoo. *Ar* kim - mında atooçtordu anıqtadı.

Büt oqudum. *Bütkül* bütürdüm. *Qup* cattadım. *Cup* cettim. *Bürt* öldü. *Bat* bildim. *Tez* kördüm. *Çilt* bütöldü. *Cış* oturdu. *Sulq* cattım. *Daroo* keldim. *Taqay* (*ce tiqay*) oturdum. *Capırt* bütük. *Urğun* cazıp cattım - mında etişterdi anıqtadı.

5. **Bışıqtağıçtar**. Ilğiy atooçtordu bışıqtayt. Maselen : *Qaq* çoqu. *Taq* töbö. *Da* üstü. *Naq* özü. *Kert* başı. *Ali* caş. *Bir* *ğana** kün. *Qıl*da (*ce qılı*) uçu.

6. **Taqtağıçtar**. Ilğiy etişti taqtayt. Maselen : *Ali* kelbedi. *Emgiç* oqubadı. *Arañ* cetişti. *Keede* bilbeyt. *Böydö* qıynaldı. *Ulam* qaradı. *Canda* bilinet. *Utur* süylödü.

7. **Coromoldoğuç**. Oyubuzdu, taq emes, coromoldop(bolcop) süylöybüz. Maselen : *Bul* - oquçu *ğö*. *Körüngön* - bulut *ğö*. *Semiz* at *ğö*. *Asan* alğan *ğö*. *Asan* ketti *ğö*. *Asan* oqudu *ğö*.

§ 105. Candooçtor dun cazılışı

Candooçtor dayım, başqa-başqa cazılat. Uñğu sözdün ayağındağı tıbıştardın taasiri candooçtorğö taralbayt, candooçtor ceke türündö qanday ayılssa, cazuuda da taq oşondoy cazılat. Maselen : *Semiz* at *qo* emes, *semiz* at *ğö* dep cazabız.

§ 106. Baylamtalar

Süylömdün müçölörün öz ara baylanıştırğan cana süylömdördü bir-birine baylanıştırğan cardamçı sözdördü - **Baylamta deybiz**.

1. **Süylöm müçölöründöğü baylamtalar**. *Cılqı* *menen* eşek tuqumdaş. *Arqar* *cana* qoy tuqumdaş. *Cılqı* *da*, eşek *da* küç beret. *Kün* *da*, *tün* *dağı* uzarat. *Mında* **menen**, **cana**, **da**, **dağı** degen baylamtalar süylömdün eelerin baylanıştırıp turat.

Magezinge *bardım* *cana* kitep aldım. *Magezinge* *bardım* *da* kitep aldım - mında bayandooçtordu baylanıştırıp turat.

Qalağa at *menen* *bardım*. *Qalağa* kitep *üçün* *bardım*. *Bul* *cerge* *sen* *dep* keldim. *Kitepti* *poçto* *arqıluu* aldım - mında ayqındooç *menen* bayandooçtu baylanıştırırdı.

Qoy *da* *maaradı*. *Sabaq* *degende* *menin* *uyqum* *kelbeyt* - mında *ee* *menen* bayandooçtu baylanıştırırdı.

* *Ğana* qaybir uçurda *ele* bolup da ayılat. Maselen : *Bir* *ele* kün (*bir* *ğana* kün maanisinde). *Tez* *ele* bildim (*tez* *ğana* bildim maanisinde).

Kitep *menen* qağazdı men satıp aldım. Asan kün *da*, tün *da* iştedi. Men kün *dağ*, tün *dağ*ı oqudum. Bakir kün *debey* (keede *debesten* dep da aytilat), tün *debey* tırıştı - mında ayqındooçtordu baylanıştırdı.

Debey degen baylamtanın mildetin qay bir uçurda *dir* ulandı atqarat, biroq *dir* ulandı ulanğan sözdör qoş söz bolup cazılat. Maselen: *Kündür-tündür* Asan oqudu. Men *caaydır-qıştır* işteditim.

2. **Süylömdögü baylamtalar.** Kün caadı *da*, çöptör kögördü. Kün caadı, *biroq* çöp çığa albadı. Çöp güldödü, *antkeni* camğır caadı. Camğır caağan *üçün*, çöp güldödü. Camğır caağan *soñ*, çöp güldödü. Çöp güldödü, *demek* camğır caadı. Bütün qar caayt, *ce* şamaal bolot - mında *da*, *biroq*, *antkeni*, *üçün*, *soñ*, *kiyin*, *menen*, *demek*, *ce* süylömdördü baylanıştırdı. *Ğandıqtan* degen ulandı cana qurandılar da, söz menen birigip, baylamtanın mildetin atqarır turat.

§ 107. Baylamtaların cazılışı

Baylamtalar ayırım, başqa-başqa cazılat. Uñğunun ayağındağı tıbıştın baylamtalarğa tiygen taasiri cazuuda berilbeyt. Maselen : *At ta* kişenedi emes, *At da* kişenedi dep cazabız.

QAYIRMALAR

§ 108. Calpı maalımat

Oyubuzdu bekemdöo üçün uğuuçunun köñülün özübüzgö qayrabız. Maselen : *Qana*, sabaqqa, kirişeli. *Mına*, kördüñörbü qızıqtı? *Qoyçu*, tamaşanın emne keregi bar? *Emese*, işke kireli. *Oşontip*, sen barbaysıbı? *Qantip ele*, Asan qalp aytsın. *Coq*, munuñ tuura emes. *Ooba*, oşondoy boluuçu. *Ariyne*, men barğanmın. *Albette*, uşunday boluuçu ele. *Basa*, bugün cıyılışqa baralı. *Aytısa*, Asan qalağa ketiptir. *Aytmaqçı*, sen cıyışta bolduñbu?

Qayırmalar süylömgö müçö bolboyt.

§ 109. Qayırmaların cazılışı

Qayırmalar süylömdün başında ütür menen bölünöt. Maselen : *Qana*, işke kirişeli. *Qoyçu*, saat qılba. *Emese*, sabaq oquylu. *Basa*, cıyılışqa baralı. *Coq*, anday emes.

Süylömdün ortosunda eki çağınan ütür menen bölünöt. Maselen: *Men, oşontip*, cıyılışta boldum. Al, *qantip ele*, qalp aytsın.

Süylömdün ayağında aldına ütür menen bölünöt. Maselen : Sabaq bışırılı, *qana*. Cıyılışqa barbaysıbı, *basa*? Sabaq oquylu, *emese*.

Eki qayıрма qattar tüşsö, ortosunan ütür menen bölünöt. Maselen: *Qoyçu, qantip ele*, uşunday bolsun? *Ooba, qantip ele*, uşunday bolsun!

Emese degen söz menen **Qana, Mına** qatar kelse, ortoloru ütür menen bölünböyt. Maselen : *Qana emese*, işke kirişeli. *Mına emese*, men cazam.

SIRDIQ SÖZDÖR

§ 110. Calpı maalımat

Qubanğandığıbızdı cana öküngöndügübüzdü bildire turğan sözdör bar. Maselen : *Balı*, azamat ekensiñ! *Barakeldi*, caraysıñ. *Bah*, tattuu eken - mında razılığıbızdı körsöttük.

Qap, caş çağında oqusamçı! *Attiginiñay*, caş kezimde bilim alsamçı! *Töh*, unuqtan ekenmin. *Oy*, coluñ bolsun - mında öküngöndügübüzdü körsöttük.

Böf, et borsuğan eken. *Oh*, qolum oorudu. *Ay*, cılan çaqtı! *Qoquy*, sıya tögüldü! *Öh*, çarçadım - mında razı emestigibizdi, qıylandığıbızdı, çoçuğandığıbızdı körsöttük.

Mınday, içki sırbızdı körsötüüçü sözdördü sırdıq sözdör deybiz.

Sırdıq sözdördün qay biri ar türkün maani beret. Munun sebebi al sözdün maanisi tizmekteşken sözdör menen baylanıştuu bolot. Maselen : *Oy, coluñ bolsun* - dep öküngöndügübüzdü ayttıq. *Oy, azamat ekensiñ* - mında, oşol *oy* degen söz qatışsa da, ökünüçübüzdü emes, süyüngöndügübüzdü ayttıq.

§ 111. Sırdıq sözdördün cazılışı

Sırdıq sözdör ütür menen bölünüp cazılat. Eger öto qatuu sezim menen aytsaq, sırdıq sözdör qatışqan süylömdün ayağına ilep belgisin qoyobuz.

SÖZ CANA ÜN

§ 112. Calpı maalımat

Köp sözdün süröttörü birdey bolot, başqaça aytqanda - birdey tıbıštardan quralat. Süröttörü oqşoş bolso da, al sözdör maani çağınan başqa sözdör. Maselen : *At* degen söz atooç bolup da, etiş bolup da eki maanıge ee.

Sürötü birdey sözdör, birinçiden canaşa turğan süylömdörgö cana süylömdün tizmegindegi sözdörgö qaray, ekinçiden - süylööçünün ününö qaray acıratılat. Maselen: atooçtoru aytqanda ünübüz meylüün çıgat, buyruq etişterdi aytqanda ünübüz kötörünkü cana çort çıgat.

Ayrım ğana söz emes, süröttörü birdey bolup turğan süylömdör da ar türkün maanıge ee bolo alışat. Maselen : surama atooçtoru bar, ce surooluu atooçtoru (*bi* ulandı qatışqan) bar süylömdör surooluu süylöm emes, keketününü, ce keyüünü körsötüüçü müçölörü bolso da, ayağına ilep belgisi qoyulat.

Eç bir surooluu söz qatışpağan süylömdör da surooluu süylöm bolup qalat. Mınday süylömdördü ünübüzdö suroo iretinde çıgarabız. Mınday süylömdün ayağına, surooluu sözü bolboso da, suroo belgisin qoyobuz.

Ünübüzdün qıyazına qarap, ulandılar da, qurandılar da baştapqı maanılerin özgörtö beret. Maselen : suroo qıyazında ünübüzdü çığarsaq, kesip körsötüüçü *çr* qurandı suroo ulandının maanisin atqarıp qalat. Ünübüzdü ötö ıqçam çığarsaq ötününç etişter keketüü türünö, ce keyüü türünö ötüp ketet da, anday etiş qatışqan süylömdördün ayağına ilep belgisi qoyulat. Ünübüzdü suroo türündö çığarsaq, ötünüç türdö turğan şarttuu etişter surooĝo aylanıp ketet. Mınday uçurda anday süylömdün ayağına suroo belgisin qoyobuz.

MAZMUNU

	Bet.
FONETİKA	4
Tıbıstar	-
Tıbıštardın aytlıışı çağınan bölünüştorü.	-
Gramatike zakünü çağınan tıbıštardın bölünüştorü	6
Muun	-
Muundardın türlörü	7
SÜYLÖM	-
Süylöm cönündö calpı tüşünük	-
Aytılış çağınan süylömdördü süylömdördün bölünüştorü	8
EE menen Bayandooç	9
EE menen Bayandooçtu cazuu ereceleri	10
Ayqındooc sözdör	-
Eenin ayqındoçtoru	11
Bayandooçtun ayqındoçtoru	-
Ayqındooluu EE	-
Sıñar bayandooç	12
Ayqındoçtordun süylömdögü orundarı	-
Cönököy süylöm menen cayılma süylöm	13
Toluq süylöm menen kemptik süylöm	-
Sıñar süylömdör	14
Calañ süylöm menen qoşmo süylöm	-
Baş süylöm menen candama süylöm	15
Qıstırındı süylömdör	16
Şarttuu süylöm	-
Birikme süylömdör	17
Öksük süylöm	-
Közdömö söz	18
Qaratma söz	-
SÖZDÜN QURULUŞU	19
Sözdün uñĝusu cana sözdün müçösü	-
Müçölömö sözdör cana senek sözdör	-
Ündöştük zakünü	20
Ündüülördün eerçişkeni	-

Sıylığışuu zakünü	21
Ünsüzdördün eerçişkeni	22
Ünsüzdördün tetiri eerçişkeni	24
Ünsüzdördün almaşqanı	-
Söz müçölörünün türlörü	25
Müçölördün cazılışı	-
Söz müçölörünün türkümdörü	26
Qurandılardıñ türlörü	-
Söz türkümdörü	27
Atoočtordun türlörü	-
Uñğıu atooçtordun türlörü	28
Etişterdin türlörü	-
Etişterdin uñğusu	29
Atoočtordun türkümdörü	30
At atooçtordun türkümdörü	31
Sözdördün cazılış erecelri	32
QURAMA ATOOÇTOR	33
Calpı maalımat	-
Zat atooçton tuulat	-
Sın atooçton tuulat	35
San atooçton tuulat	36
At atooçtordun tuulat	37
Etişterden tuulat	39
ULAMA ATOOÇTOR	40
Calpı maalımat	-
Cik atooçtor	-
Taandıq atooçtor	41
Tetiri özgörgön taandıq atooçtor	44
Cöndömö atooçtor	-
Zat atooçtordun cöndölüşü	45
Sın atooçtordun cöndölüşü	47
San atooçtordun cöndölüşü	48
At atooçtordun cöndölüşü	-
Ayqındooçtuu atooçtordun cöndölüşü	49
Qoşmoq sözdördün cöndölüşü	-
Qoş sözdördün cöndölüşü	50
Qısqağan sözdördün cöndölüşü	-

Qurama atooçtordun cöndölüşü	51
Taandıq sözdördün cöndölüşü	52
Küdük atooçtor	54
Surooluu atooçtor	55
QURAMA ETİŞTER	56
Calpı maalımat	-
ULAMA ETİŞTER	57
Calpı maalımat	-
Ötkön çaq	58
Berki çaq	-
Bayırqı çaq	63
Küdük çaq	67
Keler çaq	69
Caqınqı çaq	70
Aşırqı çaq	73
Uçur çaq	75
Çaqçıl etişter	76
Buyruq etişter	77
Ötünüç etişter	79
Tilek etişter	-
Şarttuu etişter	-
Niyet etişter	80
Ötkön çaqtın niyet etişteri	81
Keler çaqtın niyet etişteri	-
Uçur çaqtın niyet etişteri	82
Qaytalama çaqçıl etişter	-
Surooluu etişter	-
Atoočtor cana çaqtar	83
TUURANDI SÖZDÖR	-
Calpı maalımat	-
Tuurandı atooçtor	84
Tuurandı atooçtordun etişke ötkönü	-
Tuurandı atooçtordo tıbış özgöçölüktörü	85
Tuurandı qurama etişter sıñar etişterge ötot	-
Tuurandı qurama atooçtor	-
Tuurandı etişter	-
Tuurandı etişter sıñar etişterge ötot	-

Tuurandı qurama atooçtor	86
Tuurandı etiştegi tıbış özgöçölüktörü	87
Tuurandı qurama atooçtun etiške ötüşü	88
MÜÇÖLÖBÖS SÖZDÖR	-
Calpı maalimat	-
Candooçtor	89
Candooçtordun cazılışı	90
Baylamtalar	-
Baylamtalardıñ cazılışı	91
QAYIRMALAR	-
Calpı maalimat	-
Qayırmalardıñ cazılışı	-
SIRDIQ SÖZDÖR	92
Calpı maalimat	-
Sırdıq sözdördün cazılışı	-
SÖZ CANA ÜN	93
Calpı maalimat	-

Redaktır Daniyarup
Редактор Данияров
Тех.ред.Гайфуллин Н.А.

Teh.red. Gayfullin N.A.

Karektır : Aralbayup A.

Terüügö 14-X 34-c. berilgen. Basmağa 5.XI 34-c. qol qoyulğan. Qağazdın formatı 62X91. Akulop qağaz pabrigi. 14/5 basma tabaq. Bir basma tabaqta 48.000 arıp. Zakaz No 2052. Tıracı 10.000

Сдано в набор 11—X 34г. Подписано к печати 5—XI 34г.

г.Фрунзе Типография №1 "Дом печати"

Q. TINISTANOV

QIRĞIZ TİLİNİN S İ N T A K S İ S İ

6 - 7 - 8 - CILDAR ÜÇÜN

Qırğızstan BAK bekitken

QIRĞIZMAMBAS
Frunze 1936

CALAÑ SÜYLÖM

§ 1. Süylöm cönündö calpı tüşünük

Süylöngön sözdör (reç) oydu, sezimdi bildirüü için cana alardı biröögö tüşündürüü için cumşalat. Ayrım oydu tüşündürüü için, keede az söz, keede köp söz qoldonulat. Qay bir ayrım oydu aytuu için, keede bir ğana söz cetişet.

Mas.: *Tün. El uqtağan. Men calğız oturam. Erkindüü türdö iştep catam. Samağan maqsatım - sınaqta birinçilikti aluu.*

Oydu aytuu, tüşündürüü için, sözdördü tuşkeldikey ele qoldono berbeybiz. Samağan oydu tuura tüşündürüü için, sözdördü iraat menen tizmekteştirebiz, antpesek, ayılmaqçı bolğon oy ordunan çıqpayt.

Mas.: *Tün. El uqtadıñ. Men calğız oturat. Erkindüü türdö iştep catasıñ. Samağan maqsatım - sınaqta birinçilikti alğan.* (Mında, sözdördü tuş keldikey qoldonğonduqtan, samağan oyubuzdu tüşündürö albadıq).

Bütökön ayrım oydu bildirüücü sözdü, ce sözdördün tizmegin süylöm deybiz.

Reç tizmegine qatışqan ayrım süylömdördün çekteri bolot. Süylöp turğanıbizda, ayrım süylömdördün çekteri bilinip turat: Süylöm çeginde bir az ayanday qalabız, ce toqtoy qalabız. Süylömdördün çekteri cazuuda tınıştar („?!...) menen belgilenet. Cazuudağı tınıştar, birinçiden, oydu tuura tüşündürüügö, ekinçiden, ceñil cana taq oquuğa cardam qılışat. Misal için bir añgemeni eki türkün cazalı : birinçi cazuuda süylömdün çekteri belgilenbegen, ekinçi cazuuda belgilenen.

1.

May mayramı.

May mayramı caqın qaldı bizder mayramdı kütçük bölup mekteptin qoroosun tazaladıq mekteptin için da tışın da uraandar menen qoozdoduq mayramğa arnap atayı süröttör saldıq revolutsiyalıq ırlardı cattadıq mayram künü ır ırdap köçögö çıqtıq çaşasın pionerler dep el bizdi alqıştadı.

Redaktor : Yudaxin K.
Texredaktor : Miluşev Ş.
Korrektor : Mamakeyev T.

Terüügö 23/ VII 36 -c. berildi. Basuuğa 22/VIII 36-c. qol qoyuldu. Qağazdın formatı 62X96. Bir basma tabaqta 48800 arip. Bardığı 8,75 basma tabaq. Qırğızglavlit. № 286. Qırğızmembas №149. Zakaz №1301. Tiracı 8000+125

2.

May mayramı.

May mayramı caqın qaldı. Bizder, mayramdı kütmək bolup, mekteptin qoroosun tazaladıq. Mekteptin için da, tışın da uraandar menen qoozdoduq. Mayramğa arnap atayı süröt saldıq. Revolutsiyalıq ırlardı cattadıq. Mayram künü, ır ırdap, köçögö çıqtıq. “ Caşasın pionerler !” dep, el bizdi alqıştadı.

Reç tizmeginde (Mas. statiya cazğanda, comoq aytqanda) süylömdördü da ıraatı menen qoldonopbuz. Süylöm içindegi ıraatsız kelgen ayırım sözdör aytalıq degen oyubuzdu qanday çataştırırsa, reç tizmeginde ıraatsız kelgen süylömdör da bayanday turğan pikiribizdi oşondoy çataştırırat. Misal üçün bir aňgemeni eki türkün cazalı : birinçi reç tizmeginde süylömdör ıraat menen kelgen, ekinçide ıraatsız tüşkön.

1.

Duşmandın qolu.

Közüm cañı ele ilingende, qatuu qıyqırıq çıqtı. Qoroogo daroo çurqap çıqtım. Kolxozdun, balbildap, küyüp catqan qırmanı közümö çalındı. Ot, calbırtıtap, asmandı közdöy atırılıp catat. Kolxozçular baqa-şaqı tüşüp, otu öçürüügö arakettenişet: biri suu çaçat, biri ört qaptap bara catqan üymöktögü boolordu suura çaçat; biri kiyizdi suuğa çılup alıp, ot cete elek üymöktördü cabuulap cüröt.

Ot qoyulğan çoñ üymök küyüp ketti. Qalğan üymöktör köpçülüktün qayratı menen saqtalıp qaldı.

“ Ot qoyğon kim?... Bul - kimdin qolu?...? deşip, kolxozçular qıçırdanıp turuşat.

Aňğıça bolboy, Şadıqan menen Maamıt bir adamdı, qoldorun baylap, alıp kelip qalıştı. Abdılada, qolu baylaluu adamdın betin qaray qoyup :“Oy , mitayım! Ört qoyğon qol seniki eken ee!”... dedi.

Ört qoyğon adam Mamırbay degen qulaq bolup çıqtı. Tap sergektiginin emne üçün kerek ekendigine kolxozçuların bir qatarı oşondo tüşündü.

2.

Ört qoyğon adam Mamırbay degen qulaq bolup çıqtı. Tap sergektiginin emne üçün kerek ekendigine kolxozçuların bir qatarı oşondo tüşündü.

Abdılada, qolu baylaluu adamdın betin qaray qoyup :“Oy ,

mitayım! Ört qoyğon qol seniki eken ee!”... dedi. Aňğıça bolboy, Şadıqan menen Maamıt bir adamdı, qoldorun baylap, alıp kelip qalıştı. “ Ot qoyğon kim?... Bul - kimdin qolu?...” deşip, kolxozçular qıçırdanıp turuşat. Ot, calbırtıtap, asmandı közdöy atırılıp catat. Kolxozçular baqa-şaqı tüşüp, otu öçürüügö arakettenişet: biri suu çaçat, biri ört qaptap bara catqan üymöktögü boolordu suura çaçat; biri kiyizdi suuğa çılup alıp, ot cete elek üymöktördü cabuulap cüröt. Kolxozdun, balbildap, küyüp catqan qırmanı közümö çalındı. Qoroogo daroo çurqap çıqtım. Közüm cañı ele ilingende, qatuu qıyqırıq çıqtı.

Reç tizmeginde qay bir ayırım oy başqa ayırım oylor menen tıgız baylanıştuu bolup da kelct. Ayırım oylordun ortosundağı mındday baylanıştı aytuu üçün, ayırım süylömdördü öz ara baylanıştırabız da, ayırım oy emes, öz ara tıgız baylanıştıran bir qança oydu körsötüüçü qoşmo (tataal) süylöm tüzöbüz.

Mas.: *Kün cıldı. Qar eeridi. Cer betin kök çöp qaptadı. Mal semirdi. Kolxozçuların denderi cayıldı.* (Mında ayırım süylömdör biribirine maani caqtan tıgız baylanıştıran emes).

Kün cıldı da, qar eeridi. Cer betin kök çöp qaptap, mal semirdi da, kolxozçuların denderi cayıldı. (Coğoruda misalğa keltirilgen ayırım beş süylömdü mında, maani cağınan öz ara baş qoşturup, eki ğana süylöm qılıp qoyduq).

Maani caqtan baş qoşup turğan ayırım süylömdördün tutumun qoşmo süylöm deybiz. Maani caqtan özünçö turğan süylömdü calañ süylöm deybiz.

Süylömdün içinde eki baş müçö bolot. Baş müçölördün biri - ee, biri - bayandooç. Süylöm içindegi sözdördün tizmegin uyuşturuq turğan - baş müçölör.

Süylöm içinde oyduñ çordonun eelep turğan nerseni körsötüüçü sözdü ee deybiz.

Süylömdögü ee kim, emne degen suroolorgo coop qaytarat. Kim adamğa, emne adamdan başqağa qoldonulat.

Mas.: *Taşım ırdadı.* (Kim ırdadı? - Taşım ırdadı. Bul süylömdö oyduñ çordonun eelep turğan söz - *Taşım*, antkeni - söz *Taşım* cönündö bolup catat. Süylömdün eesi - *Taşım*).

Mıltıq atıldı. (Emne atıldı? - Mıltıq atıldı. Bul süylömdö oyduñ çordonun eelep turğan söz - *mıltıq*, antkeni - söz *mıltıq* cönündö bolup catat. Süylömdün eesi - *mıltıq*).

Süylömdöğü eenin qıymılın, anın alcayın, qandaylığın, anın emneligin cana kimdigin bayanday turğan sözdü bayandooç deybiz.

Mas.: *Taşım ırdadı.* (Taşım emne qıldı? - İrdadı. Mında bayandooç bolup turğan söz - *ırdadı*, antkeni - bul söz Taşımın qıymılın - araketin bayandadı).

Taşım - aqıldıu. (Taşım qanday? - Aqıldıu. Mında bayandooç bolup turğan söz - *aqıldıu*, antkeni - bul söz Taşımın alcayın-qandaylığın bayandadı).

Taşım - oquucu. (Taşım kim? - oquucu. Mında bayandooç bolup turğan söz *oquucu*, antkeni - bul söz Taşımın kimdigin-emneligin bayandadı).

Süylöm içinde ee menen bayandooçton başqa da müçölör (sözdör) bolot. Bul sözdör *ayqındooçtor* dep atalat, antkeni - bular, baş müçölördü ayqındap, alarğa taqtıq cana açıqtıq kirgizişet.

Mas.: *Qoruuq toqoy örtöndü.* (Qaysı toqoy örtöndü? - Qoruuq toqoy. Mında qoruuq degen söz - ayqındooç, antkeni - bul söz eenin (toqoydun) maanisin ayqındap turat.

Taşım caqşı ırdadı. (Taşım qanday ırdadı? - Caqşı ırdadı. Mında ayqındooç bolup turğan söz - *caqşı*, antkeni - bul söz bayandooçtu ayqındap turat).

Taşım internatsionaldı ırdadı. (Taşım emneni ırdadı? - Internatsionaldı ırdadı. Mında *internatsionaldı* degen söz - ayqındooç, antkeni bul söz bayandooçtu ayqındap turat).

Süylömdö ayqındooçtor başqı mildetti atqara alıspayt. Oşonduqtan, alar candama müçölör dep atalışat.

BIŞIQTOOLOR

1.

Añgemeni köçürgülö. Süylömdün çekterin acıratqıla : ar süylömdün ayağına tınış belgilerin qoyğula da, ar süylömdün başqı sözün baş tamğa menen baştağıla.

Mal asırooçuluq.

Maldın ömürü üçün belgilüü şarttar kerekmal da kişige oqşoş malğa da dart tiyet mal da tamaqtı tandap cana maalında cegendi süyöt mal da kündü cana cıluuluqtu caqşı köröt qızmatı iretsiz işöödön mal cüdöyt.

Bızdin kolxoz maldı cañı col menen asırayt bızdin kolxozdo çoñ kepelers bar kepelersin içi taza kepelersim içine dayım kün tüşüp turat suuqta mal kepede bolot maldar taza qarmalatmezgili menen maldı doqtur qarap turat tamaq ireti menen berilet belgilüü caşqa tolmoyunça mal qızmatqa salınbayt saan uylarğa başqa tamaqtar menen qatar qızılça berilet qızılçada qant köp qızılçanı cegen uydan süt köp çığat.

2.

Tömönkü añgemedegi oylor ıraatsız tüzülgön, antkeni - añgemedegi üç abzas öz orundarına cazılağın emes. Agemeni köçürgöndö, abzastardı öz orundarına cazğıla.

Aza künü.

Ayantqa el cıynaldı. Çeçender, sekiçekke çığışıp, reç aytıştı. Lenin atabızdın aytqan kerezderin eske alıştı.

Lenin atabızdın qaza bolğon künü. Üylörgö, mekemelerge aza celekter asılğan. Emgekçilerdin qabaqtarı salıñqı. El, qoldoruna aza celekter kötörüşüp, köpçülük cıynaluucu ayantqa qaray çubaştı. Sapqa tizilip, çubağan el cayğana but şilteyt. Aytilğan aza marşınan cer düñgüröyt.

"Lenin atabızdın aytqan kerezderin toluq orundaybız, anın körsötkön colunan çıqpaybız, sotsialistik quruluştı çıñaybız, Lenin partiyasınımaylanasına toptolobuz, tap sergektigin küçötöbüz. Caşasın Lenindin körsötkön colu! Caşasın Stalindin cetekçiliği!" dep, el, murun salıñqı qabaq menen kelse da, cıyılış ayağında qayrat menen taradı.

3.

Añgemedegi süylömdör ıraatsız tüşkön. Añgemedegi pikir öz ordunan çıqsın üçün, süylömdördü öz ıraatı menen tüzgölö.

Tazalıq.

Mekteptin tazalığı naçar tabıldı, antkeni - mekteptin tazalığına baldardın baarı tekşi qatışqan emes. Mektepte tazalıqtı toluq ornotuu üçün, bul işke baldardın baarı teñ capırt qaişuuğa kerek ekendigin tüşündük. Bayandamadan soñ aytış sözdör boldu. Tazalıq

komissiyanın bayandaması uğuldu. Mekteptegi tazalıq cönündö cıyılış cumuşçular da, ayıl-qıştaqtağı emgekcı dıyqandar da ökmöt başındağı törölördü qubalaştı. Cumuşşcu menen emgekcı dıyqandar özünün ökmötün uyuştırdı.

Cumuşçular menen emgekcı dıyqandarğa colbaşçılıq qılğan - Bolşevikter Partiyası. Bolşevikter Partiyasın uyuştırdı cana ağa cetekçilik qılğan adam - Vladimir İlyiç Lenin. Lenindin mıqtı şakirtı - col. Stalin. Col. Stalin Lenin menen dayım birge iştedi. Leninge col. Stalin köp qol qabış qıldı. Lenin ölgöndön kiyin, col. stalin cetekçilikti qoluna aldı. Col. Stalindin cetekçiligi Sovet ölkösün güldögön turmuşqa alıp keldi. Col. Stalin - Kommunis partiyasının cana cer cüzündöğü bütkül emgekcilerdin colbaşçısı.

6.

Süylömdördö bayandooç bolup turğan sözdördü köçürgülö.

Qıştın aqırqı ömürü.

Kündün şoolası arttı. Kün uzarıp, tün qışqara baştadı. Cer betin quçaqtağan aq qar menen kök muz eeridi. Saylardı suu bastı.

Eñ aqırqı kücün cıynap, qış çımırdandı : maldı cutatmaq bolup, sarı qar caadırdı. Çöp menen cemdi köp cıynay albağan ceke çarbalardın malı qıyındıqqa uçuradı. Qıştın eñ caqın dostoru - qarğa, quzğun, qarışqır cana corulardın küni tuudu. Çöptü cana cemdi mol qamdağan kolxozçuların malı ğana sarı qardı tootpodu.

Murunqu qalıñ qardı coq qardıdağı bat ele coq qıldı. Kündün cılıu şoolası ulam-ulam arta berdi.

Qıştın açuusu çındap keldi: sarı qardan ayla bolboğon soñ qurğaq boroondu cumşadı. Qurğaq boroon ceke çarbanın arıq-toruq malın dağı quruttu. Cerdin beti qatıp ketti. Kök, caqşılup çığa albay, turup aldı.

Kün boroondu da ceñdi : too başındağı quu buluttardı bat ele qubalap ciberdi. Qış, aylası ketip, ökürüp-ökürüp, ıylay baştadı. Qıştın köz caşı sel bolup aqtı. Say-saydı, kürküröp, suu bastı. "Mına, caz keldi" dep, kelgin quştar çuruldaştı. Kolxozçular, baqa-şaqı tüşüp, capırt emgekke kırıştı : maşynalar, soqolor maylandı, ürön sepkiçter tazalandı, een talaanın betin aydoo bastı.

7.

Añgemedegi candama (ayqındoo) müçölördü köçürgülö.

Sovxoz.

Bızdın ayıl menen çekteş sovхоз bar. Bul sovхоз qoy asırayt. Sovхозdun kütkön qoyloru - cündüü qoylor. Sovхоз ülgülüü vıstavkalar uyuştırat. Sovхозdo mektep da bar. Bizder sovхозdun mektebi menen qatışıp turabız. Bızdın kolhozğo sovхоз cardam qılıp turat.

§ 2. Ee.

Süylömdö eenin mildetin atoo turpatında turğan atooçtordun bardığı teñ atqarat. Uñğu türdö turğan atooç da, taandıq atooçtor da (taandıq ulandılar menen ulanışıp turğan uñğu atooçtor cana qurama atooçtor) atoo turpatında turğan atooçtor dep atalısat, antkeni - bul atooçtor, cöndömö ulandılar menen ulanışıp, süylöm içindegi sözdördün arasına türkün mamileler uyuştırat.

1. Uñğu atooçtor

a) *zat atooç*. Mas.: *Mektep açıldı*. (Mında ee bolup turğan - *mektep*. *Mektep* - calqı uñğu türdö turğan zat atooç). *Bala oqudu*. (Süylömdün eesi - *bala*. *Bala* - calqı uñğu türdö turğan zat atooç). *Bala-baqıra oquuda*. (Süylömdöğü ee - *bala-baqıra*. *Bala-baqıra* - qoş uñğu türdö turğan zat atooç). *Belboo üzüldü*. (Süylömdöğü ee - *belboo*. *Belboo* - qoşmoq uñğu türdö turğan zat atooç). *Qır.ASSR on caşqa toldu*. (Süylömdöğü ee - *Qır.ASSR*. Bul söz - qısqarğan uñğu türdö turğan zat atooç). *Narkompros mektep saldırdı*. (*Narkompros* - süylömdün eesi, bul söz orus tilinde qısqarğan uñğu - zat atooç).

Eskertüü: Uñğu türdö turğan tuurandı atooçtordun köbü süylömgö ee bolo albayt.

b) *at atooç*. Mas.: *Men süylödüm*. (Süylömdöğü ee - *men*. *Men* - uñğu türdö turğan at atooç). *Kim süylödü?* (Süylömdöğü ee - *kim*. *Kim* - uñğu türdö tuurğan at atooç).

Eskertüü: surama at atooçtordun içinen *kim*, *emne* degen eki ğana söz süylömgö ee bolo alat, qalğan surama at atooçtor süylömgö

ee bolo albayt.

c) **san atooç.** Mas.: *Ekiden üç köp.* (Süylömdögü ee - üç. Üç - uñğu san atooç). *Cıyırma beş beşke bölünöt.* (Süylömdögü ee - cıyırma beş. *Cıyırma beş - uñğu san atooç.*)

ç) **sin atooç.** Mas.: sarı tez oñot. (Sarı - süylömdün eesi, bul - uñğu türdö turğan sin atooç).

Eskertüü: Sın atooçtor süylömgö ee bolup köp qoldonulbayt. Süylömgö ee bolup tüşkön sın atooçtor çınında zat atooçtun ğana tergame atın körsötöt.

2. Qurama atooçtor.

Mas.: *Kolxozçu ooqattuu boluuğn aylandı.* (*Kolxozçu - süylömdün eesi. Kolxozçu - qurama atooç, uñğusu - kolxoz. Emgekçilerge birdik kerek.* (Süylömdögü ee - *birdik*, munun uñğusu - *bir, bir* - san atooç). *Sizder coldo bolduñuzdar.* (*Sizder - süylömdün eesi. Bul sözdün uñğusu - siz, siz* - at atooç). *Basqıç quladı.* (Süylömdün eesi - *basqıç*, uñğusu - *bas, bas* - etiş). *Irdağan - Asan.* (Süylömdün eesi - *ırdağan*, munun uñğusu - *ırda*, bul (*ırda*) - qurama etiş.

3. Taandıq atooçtor.

Mas.: *Menin kitem bar.* (Süylömdün eesi - *kitem*, bul - birinçi caqqa taandıq atooç). *Senin qarındaşıñ bar.* (Süylömdün eesi - *qarındaşıñ*, bul - ekinçi caqqa taandıq atooç). *Abıldın sıyası bar.* (Süylömdün eesi - *sıyası*, bul söz - üçüncü caqqa taandıq atooç).

BIŞIQTOOLOR

1.

Añgemeni oquğula. Süylömdördögü eelerdi köçürüp alğıla. Ee bolup turğan sözdör qaysı atooçtor ekenin bayqağıla.

Birinçi boroz.

Kolxozçular bugün öto süyünüp cürüşöt. Munun sebebi - bugün birinçi boroz salınmaq. Tizilgen el qıştaqtın sırtın közdöy bet

aldı. Eldin aldında, barabandarın urğulaşıp, pionerler bara catışat. Talaada çoğuluş boldı. Pionerlerdin atınan da söz ayıldı. "Çaşasın emgek cazi!" degen qıyqırıqqa qoşulup, qoldor çabıldı. Kök tütündörün burquratişıp, traqtorlor birinçi borozdu tilişti.

2.

Coğoruda ayılğan col menen işteğile.

Vladimir İlyiç Lenin din bir familiası - Ulyanov. Lenin Edil suusunun boyunda, Simbir degen qalada tuulğan. Bul kündö Simbir qalası Ulyanovski dep atalat. Lenindin Aleksandr cana Dmitriy attuu eki ağası, Elena, Anna cana Mariya degen eçe - qarındaştarı bolğon.

Çaşqa tolğondon kiyin, Lenin Qazanda, andan soñ Petirbordo oquğan. Petirbor şaarı bul kündö Leningrad dep atalat. Leningrad şaarı Neva degen suunun boyunda.

3.

Coğoruday qılıp işteğile.

Qırğızstandın ceri.

Qırğızstandın cerinin köbü - too. Talaası az. Qırğızstandın suuları tayız cana şar ağat, oşonduqtan, anın suularında keme cürö albayt. Qırğızstanda teñiz cana dayra (okean) coq, mayda ğana köldör bar. Köldördün çoñu - Isık-Köl. Köldö paroxod cana keme cüröt. Qırğızstandın toolorunda paydaluu kender köp. Ala-Toonun köp cerinde toqoy bar. Toqoydo qarağay, arça, qayıñ, cañğaq sıyaqtuu cığaçtar ösöt.

Qırğızstandağı cerdin köbü malğa cayıttuu, oşonduqtan, mal çarbası Qırğızstanda çoñ orun alat. Qırğızstandın oyduñ cerlerinde paqta, arpa, buuday, taruu, suluu, kendir, kenep, qızılça, zığır cana türkün cer cemişter ösöt. Qırğızstandın toolorunda capan cemişter da köp bolot. Qırğızstanda sovet zamanında salınğan zavod-fabrikalar, casalğan kömür kenderi bar. Dağı cañı zavod-fabrikalar salımp cata. Şaxtalar cil sayın keñüüdö, soqmo coldor arbuuda.

§ 3. Bayandooç.

1. Bayandooçtun mildetin etişterdin bardıq türü atqarat.

Mas.: *Men oqudum.* (Bayandooç - *oqudum*). *Sen qat caz.* (Bayandooç - *caz*). *Sen ırda.* (Bayandooç - *ırda*). *Caqıp oqup catat.* (Bayandooç - *oqup catat*). *Kün carqıradı.* (Bayandooç - *carqıradı*). *Mıltıq tars etti.* (Bayandooç - *tars etti*). *Töö tayralañdadı.* (Bayandooç - *tayralañdadı*).

2. Bayandooçtun mildetin sın atooçtordun bardıq türü atqarat.

Mas.: *Tün qısqa.* (Bayandooç - *qısqa*). *Salamattığım caqşı.* (Bayandooç - *caqşı*). *Cer qara.* (Bayandooç - *qara*). *Kün cıluu.* (Bayandooç - *cıluu*).

Etişter cana sın atooçtor tubasa bayandooçtor dep atalışat.
(Bar cana coq degen sözdör da tubasa bayandooçço kiret).

3. San atooçtor da atqarat.

Mas.: *Cüzdün cartısı - elüü.* (Bayandooç - *elüü*). *Menin sabağım - birinçi* (Bayandooç - *birinçi*).

4. At atooçtor da atqarat.

Mas.: *Kitepti oquğan kim?* (Bayandooç - *kim?*). *Kitepti oquğan - men.* (Bayandooç - *men*).

5. Zat atooçtor da atqarat.

a) **uñğu cana qurama atooçtor.** Mas.: *Bıçaq-cabdıq.* (Bayandooç - *cabdıq*). *Aylıçıbek - udarnik.* (Bayandooç - *udarnik*). *Abdilda - kolxozçu.* (Bayandooç - *kolxozçu*). *Malabek - bilgiç.* (Bayandooç - *bilgiç*). *Baqay - dardañ.* (Bayandooç - *dardañ*).

b) **ulama atooçtorduon taandıq, cik surooluu atooç, küdük cana cöndömö atooçtordun içinen catış türdö turğan atooçtor da atqarat.**

Mas.: *SSSR - emgekçilerdin qorğonu.* (Bayandooç - *qorğonu*). *Bilim üyrönüü - menin kesibim.* (Bayandooç - *kesibim*). *Men - udarnikmin.* (Bayandooç - *udarnikmin*). *Sen - pionersñ.* (Bayandooç - *pionersñ*). *Sayrağan - bulbulbu?* (Bayandooç - *bulbulbu*). *Kele catqandar - kolxozçularдын.* (Bayandooç - *kolxozçularдын*). *Atam*

zavoddo, enem fabrikada. (Bayandooçtor - *zavoddo, fabrikada*).

Eskertüü: Uñğu türdö turğan tuurandı atooçtordun köbü bayandooçtuq mildet atqara albayt.

BIŞIQTOOLOR

1.

Añgemege qatışqan süylömdördün bayandooçtorum köçürüp alğıla. Bayandooçtor sözdün qaysı türkümünön acıratqıla.

Añdar qışında.

Qış tüşkondö, añdar qarcalat. Añdardın bir qatarı, iyinge kirip, ce cıluu qoñulğa bekinip, qıştay çala cañsar catat. Mınday añdardı çeege kirüüçü añdar deybiz. Qay bir añdar suuğa az cana qarı tayız cerlerge ketişet. Qay bir cırtıçıtar ayıldan mal añdıyt, çarbağa ziyan keltiret. Qoyondor, qar qalıñ tüşüp qalsa, baq içinde can bağışat.

2.

Bayndooç bolup turğan atooçtoru bir başqa, etişterdi bir başqa köçürgülö.

Dos cana duşman quştar.

Quştardın qay biri adamğa zalalduu. Qay bir quştar adamğa payda keltirişet. İlbeesinderdin eti menen cünü - adamğa çoñ payda. Qara çıyırçıq menen ala çıyırçıq eginge tüşkön çegirtkelerdi coyot. Çabiyekey menen qardığaçtar çımındardı cana çirkeylerdi öltürüşöt. Tarançığa oqşoğon quştar - çarbanın duşmanı, antkeni - alar egindi büldürüşöt. Qulaalı cana itelgige oqşoğon quştar ilbeesinderdi azaytışat. Ayrı quyruq cana sarılar tooqtun baldarın azaytışat. Qay bir quştardın ünü öto qooz. Bulbul - quştardın aqını. Al, suluu ündör menen sayrap, adamdı qubandırat.

3.

Bayandooç bolup turğan etişterdi bir başqa, atooçtoru bir başqa köçürgülö. Bayandooç bolup turğan atooçtoru türkümdörgö (zat, at, sın, san) bölgülö.

Sırduu qancar.

Qarañğı tün. Qıştın qatuu çıqıroonu cürüp turat. Ürkör, töbödon oop, tün ortosu bolğonduğun süylöyt. Ayıl tattuu uyquda. Aylana - cim-cirt...

Tünkü tinçtıqtı buzup turğan - eki ğana nerse : biri - betti tızıldatqan sırım, biri - qampa qaroolçusu Abılay.

Soyuldu qoluna alıp, Abılay arqı - terki basat. Uzun tün anı talıqtırat. Qaarduu sırım anın qulaq-murdun tızıldat. Abılay, bul qıyınçılıqtarğa moyun berbey, özünün mildetin atqarat : birde qampanın aylanasını arıtat, birde, otura qalıp, dübürt tıñşayt.

Tün tinçtığın buzup turğan eki nersege üçünçü nerse qoşuldu : Abılaydın közünö calğız qaraan çalındı. Qaraan abılaydı közdöy cılat. Abılay qaraandı acırata albayt. "Bul qanday qaraan? Bul kişibi, malbı? Al, qanday mal uşu tündö boş cürsün, bul - kişidir" degen oy Abılaydı ceteleyt.

Qaraan caqındadı da, ısqırıq saldı. Qaraandın kişi ekenin Abılay taanıdı. "Bul- uuru, ce özübüzdün kolxozçunun biribi? Ay, qanday uuru uşunday, dardañdap, basıp kele catsın, bul - kolxozçunun biridir" degen ekinçi oy Abılaydı dağı ceteledi.

Qaraan Abılayğa caqın cetti.

- "Toqto! Sen kimsiñ?"

- "Men - colooçumun".

- "Işqırğan kim?"

- "Işqırğan - men".

- "Emne qılıp cürösüñ?"

- "Atım aña cığıldı. Çığara albadım. At ölüp kete turğan boldu, arqanıñ bolso, berip tur".

- "Arqan menen calğız çığara albaysıñ da. Ayıldan kişi oyğotup bereyin".

- "Coq oyğotpo. Coldoşum bar".

- "Coldoşuñ neçöö?"

- "coldoşum - eköö. Arqan ele berip tursañ, özübüz çığarabız, tez cardam qıl, aylanayın" - dep, "colooçu" enteledi.

"Colooçuğa" Abılay cardam qıluğa aşıqtı : qampanı açıp, qampanın oozğu üyünön arqan sıypaladı. Abılay, aşığıp, arqan izdep catqanda, "colooçunun" qancarı oñ dalının üstünö ornoy qaldı.

Tün tinçtığı buzula başadı : "colooçunun" ısqırığı menen eki-üç qaraan qampağa kelip qaldı; een qalğan qampanın için belgisiz adamdar coylooğo kirişti.

Atqan tañ uqmuştuu süröttü kördü : Abılay demsiz uqtap catat; aylana - qan; qampanın oozunda - uqmuştuu qaroolçu, bul qaroolçu qaysı? Bul - qanduu qancar.

- "Bul qancar kimdiki?"...

- "Bul - kimdin qancarı?"... kolxozçular aña-tañ qalıştı, ar kimdin meesin suroo aylandırat. Sırdı içine tüyüp, eki mizdöö qancar catat.

- "Taanıdım ... Taanıdım" - dep, kolxoz ustası Asan sekirip tüştü.

Köpçülük turğan orundarında ele catıp qaldı. Ar kimdin cürögü toqtolo qalğanday boldu.

- "Qancar - Qulambaydıqı. Bul qancardı Qulambay ilgeri mağa casatqan"-dedi Asan.

- "Qaysı Qulambay? Al kim?"

Seldeyip turğan kolxozçular daroo tilge kirdi.

- "Qadimki manap Qulambay. Qulambay manap, qarağılaçı, qancardın sabındağı çor kümüş - qadimki ele özüm ornotqon kümüş... Qaq ele özü" - dep, Asan qancardın sabın söömöyü menen sayğıladı.

Çabuulap bara catqan adamdar ayıl çetinen körünö tüştü. Bul adamdar - kolxozçular. Bular - Qulambaydı qarmooğo bara catqan adamdar.

§ 4. Ayqındooç.

Ayqındooçtor süylömdögü eeni, ce bayandooçtu ayqındaşat, oşonduqtan, alar ee menen bayandooçtun aylanasına toptoluşat. Qaysı ayqındooç süylömdögü baş müçölördün qaysısına taandıq ekendigi süylömdün maanisinin bilinip turat. Ayqındooçtordun süylömdögü baş müçölördün qaysısına taandıq ekendigi suroolor menen acıratılat.

Mas.: *Mal mıqtı semirdi.* (Mal qantı? - Semirdi. Qanday semirdi? - Mıqtı semirdi. Mındağı ayqındooç - *mıqtı*. Bul ayqındooç bayandooçtu ayqındap turat). *Kolxozdun malı mıqtı semirdi.* (Kimdin malı mıqtı semirdi? - kolxozdun malı. Mında eeni ayqındap turğan söz - *kolxozdun*).

Misalğa alınğan eki süylömdü sxema menen mında
körsötüügö bolot : 1) *Mal mıqtı semirdi.*

Mal	Semirdi
<i>ee</i>	<i>bayandooç</i>

2) *Kolxozdun malı mıqtı semirdi.*

Malı	semirdi
<i>ee</i>	<i>bayandooç</i>
kolxozdun	mıqtı
<i>ayqındooç</i>	<i>ayqındooç</i>

Baş müçölördö bir qançadan ayqındooçtor da bolot. Qay bir uçurda bul ayqındooçtordun baarı teñ ele baş müçölörgö tike tutumdaşpayt : qay bir ayqındooçtor baş müçögö tike tutumdaşat, qay bir ayqındooçtor baş müçögö tike tutumdaşqan ayqındooçtu ayqındayt da, qay birleri birin biri ayqındaşat.

Mas.: *Narındağı kolxozdun malı semirdi.* (Mında ee bolup turğan söz - *malı*, *bayandooç* - *semirdi*. Eeni candap turğan ayqındooçtor - *Narındağı kolxozdun*. *Kolxozdun* degen ayqındooç eege tike tutumdaşqan - *kolxozdun malı*. *Narındağı* degen ayqındooç eege tike tutumdaşıp turğan *kolxozdun* degen ayqındooçtu ayqındap, eege oşol tike ayqındooç arqıluu barıp tutumdaşıp turat - *Narındağı kolxozdun malı*.)

Maani caqtan baş müçö menen tike tutumdaşqan ayqındooçtu tike ayqındooç dep, baş müçögö tike ayqındooç arqıluu barıp tutumdaşqan ayqındooçtu qıyır ayqındooç dep ataybız.

Tike ayqındooç menen qıyır ayqındooçtu sxema menen mında körsötüügö bolot. Mas.: *Narındağı kolxozdun malı semirdi.*

<i>malı</i>	<i>semirdi</i>
<i>ee</i>	<i>bayandooç</i>
<i>kolxozdun</i>	
tike ayqındooç	

Narındağı
qıyır ayqındooç

Baş müçölördö bir ğana emes, bir neçe tike ayqındooç da oluuğa mümkün. Bul tike ayqındooçtor, turğan orundarına qarabastan, baş müçö menen maani caqtan tike tutumdaşat. Mas.: *Narındağı kolxozdun subay malı bıyılqı cayda mıqtı semirdi.* (Mında *subay* degen söz da - eege tike ayqındooç, antkeni - bul ayqındooç *kolxozdun* degen dağı tike ayqındooçqo, ce tike ayqındooçtun ayqındooçuna taqır bağınbayt da, ee menen barıp birge tutumdaşat). *Çoñ qarapa çelek sindi.* (Mındağı eki ayqındooç - *çoñ* cana *qarapa* eege eköo teñ barıp tutumdaşqan, antkeni - *çoñ* degen ayqındooç *qarapa* degen sözdü ayqındap catqanı coq, al ee bolup turğan *çelek* degen sözdü ayqındap turat).

Süylömdün baş müçölörünö maani caqtan tike tutumdaşıp turğan bir neçe ayqındooçtoru terme ayqındooçtor deybiz.

Terme ayqındooçtoru sxema menen mındaqça körsötüügö bolot.

Mas.: 1) *Çoñ qarapa çelek sindi.*

	<i>Çelek</i>	<i>sindi</i>
	<i>ee</i>	<i>bayandooç</i>
	<i>çoñ</i>	<i>qarapa</i>
tike ayqındooç	tike ayqındooç	

2) *Narındağı kolxozdun subay malı bıyılqı cayda mıqtı semirdi.*

	<i>Malı</i>	<i>semirdi</i>	
	<i>ee</i>	<i>bayandooç</i>	
<i>kolxozdun</i>	<i>subay</i>	<i>cayda</i>	<i>mıqtı</i>
tike ayqındooç	tike ayqındooç	tike ayqındooç	tike ayqındooç
	<i>Narındağı</i>	<i>bıyılqı</i>	
	qıyır ayqındooç	qıyır ayqındooç	

Terme ayqındooçtordun barında teñ qıyır ayqındooçtor boluuğa da mümkün.

Mas.: *Narındağı kolxozdun erte ağıtulğan subay malı bıylqı cayda semirdi.* (Mındağı erte ağıtulğan degen ayqındooç - eege tike ayqındooç emes, *subay* degen tike ayqındooçtun ayqındooçu, bul - eege qıyır ayqındooç).

Bul misaldı sxema menen minday körsötüügö bolot.

<i>Malı</i>		<i>semirdi.</i>
<i>ee</i>		<i>bayandooç</i>

<i>kolxozdun</i>	<i>subay</i>	<i>cayda</i>
<i>tike</i>	<i>tike</i>	<i>tike</i>
<i>Narındağı</i>	<i>erte ağıtulğan</i>	<i>bıylqı</i>
<i>qıyır</i>	<i>qıyır</i>	<i>qıyır</i>

1. Eenin ayqındooçtoru.

1. **Sın atooç eege ayqındooç bolot.** *Iraaq* degen qurandı quraluuçu cana *qanday* degen surooğo coop berüüçü atooçtordu (meyli uñgu türdö tursun, meyli qurama türdö tursun) **sın atooç** deybiz. Bul sın atooçtor tubasa ayqındooçtor dep atalısat, antkeni - bular sındı, sıpatı cana sapattı körsötüşöt. Ayqındooçtuq mildet atqarğanda, sın atooçtor ilğıy uñgu türdö, ce qurama türdö turat (ulama türdö bolup turup, eç ubaqta ayqındooçtuq mildet atqarbayt). Mas.: *Caşıl sıya aldım.* (Qanday sıya? - *Caşıl*). *Mıqtı udarnikmin.* (Qanday udarniksiñ? - *Mıqtı*). *Aqılduu ciğitsiñ.* (Qanday ciğitsiñ? - *Aqılduu*).

2. **Zat atooçtor eege ayqındooç bolot.** Ayqındooç bolğon zat atooçtor uñgu türdö, ce qurama türdö, ce taandıq türdö, ce ilik cöndömödö turat. Ayqındooç bolğon zat atooçtor **qaysı, emne, qanday** degen suroolorğo coop beret, ilik cöndömödö turğan ayqındooç **kimdin**, ce **emnenin** degen suroolorğo coop qaytarat. Mas.: *Cığaç tabaq sındı.* (Qaysı tabaq? - *Cığaç tabaq*). *Temir col salındı.* (Emne col salındı? - *Temir col*. Qanday col salındı? - *Temir col*). *Körgüç közüm bar.* (Qanday közüm bar? - *Körgüç*). *Qorqpos cürögüm bar.* (Qanday cürögüm bar? - *Qorqpos*). *Menin sabağım alğa ketti.* (Kimdin sabağı? - *Menin*). *Kolxozdun malı östü.* (Kimdin malı? - *Kolxozdun*). *Temirdin qurçu bar.* (Emnenin qurçu? - *Temirdin*).

3. **San atooçtor eege ayqındooç bolot.** Ayqındooç bolğon san atooçtor **qança, eçe, eçençi** degen suroolorğo coop qaytarısat. Mas.: *Eki udarnik meldeşti.* (Eçe udarnik meldeşti? - *Eki udarnik*). *Qırq kün öttü.* (Qança kün öttü? - *Qırq kün*). *Birinçi bayge mıqtı udarnikterge berildi.* (Eçençi bayge? - *Birinçi bayge*).

4. **At atooçtordun qay birleri ayqındooç bolot.** Caqtama atooçtordun üçüncü cağı, surama atooçtordun **qanday, qaysı, eçe, qança** degenderi ğana eege ayqındooç bolot. Mas.: *Tigi coldoş - udarnik oquuču.* (Qaysı coldoş? - *Tigi coldoş*). *Bu coldoş - udarnik cumuşçu.* (Qaysı coldoş? - *Bu coldoş*). *Qanday coldoşuñ bar?* (-Caqşı coldoşum bar). *Qaysı coldoşuñ keldi?* (- Orus coldoşum keldi). *Eçe coldoş birge iştediñer?* (- Altı coldoş). *Qança kün iştediñer?* (- Otuz kün iştedik).

Qaçan cana **qayda** degen surama atooçtor, "ğı" qurandı menen quralıssa, ayqındooçtuq mildet atqarısat, biroq, "ğı" **qaçan** menen quralışqanda, "qı" bolup ketet. Mas.: *Qaçanqı coldoşuñ keldi?* (Ebaqı coldoşum keldi). *Qaydağı coldoşuñ keldi?* (Moskvadağı coldoşum keldi).

2. Bayandooçtun ayqındooçtoru

Bayandooçtor eki türkümgö bölünöt: atooçton bolğon bayandooçtor cana etişten bolğon bayandooçtor. Eege ayqındooç bolğon söz türkümdörü atooçton bolğon bayandooçtordu ayqınday beret.

Mas.: *Menin kitebim - cañı kitep.* (Mındağı bayandooç - atooç söz. Buğa ayqındooç bolup turğan söz - sın atooç - *cañı*). *Menin qalemim - bolot qalem.* (Mındağı bayandooç - *qalem*, anı ayqındap turğan söz - zat atooç - *bolot*). *Bizdegi bayge alğan udarnikter - beş kişi.* (Mındağı bayandooç - *kişi*, ayqındap turğan - *beş* - san atooç). *Bizdegi mıqtı udarnik - tigi cigit.* (Mındağı bayandooç - *cigit*, anı ayqındap turğan *tigi* - at atooç).

Tubasa bayandooçtordu tömönkü sözdör ayqındayt :

1. **Sın atooçtor.** Mas.: *Asan tez işteyt.* (Asan qanday işteyt? - *Tez işteyt, tez* - ayqındooç). *Asan caqşı oquyt.* (Asan qanday oquyt? - *Caqşı oquyt. Caqşı* - ayqındooç).

Sın atooçtor etiş bayandooçtu anıqtağanda, al ılığy uñğu türdö turat cana tike ayqındooc bolup qızmat qılat.

2. Uñğu cana qurama zat atooçtor. Mas.: *Asan ır ırdadı.* (Asan emne qıldı? - ır ırdadı, *ır* - ayqındooc). Asan oquučuluq qılat. (Asan emne qılat? - oquučuluq qılat. Oquučuluq - ayqındooc). Uñğu cana qurama türdö turğan zat atooçtoru da tike ayqındooc bolup qızmat qılat.

3. San atooçtor. Mas.: *Men beş kelldim.* (Qança keldim? - Beş keldim, *beş* - ayqındooc). *Sen birinçi bolduñ.* (Emne bolduñ? - Birinçi bolduñ. *Birinçi* - ayqındooc).

4. Qanday, eçe (qança), qaçan, qayda degen surama at atooçtor. Mas.: *Asan qanday iştedi?* (-Caqış iştedi. *Qanday* - ayqındooc). *Asan eçe keldi?* (- Eki keldi. *Eki* - ayqındooc). *Asan qaçan keldi?* (- Bügün keldi. *Bügün* - ayqındooc). *Asan qayda ketti?* (-Qalağa ketti. *Qayda* - ayqındooc).

5. Tabış türdö (tabış ulandıda) turğan atooçtor. Mas.: *Asan kitepti bütürdü.* (Emneni bütürdü? - kitepti bütürdü, *kitepti* - ayqındooc).

6. Catiş türdö turğan atooçtor. Mas.: *Bilim kitepte bolot.* (Bilim emnede bolot? - kitepte bolot, *kitepte* - ayqındooc).

7. Çığış türdö turğan atooçtor. Mas.: *Cırğal emgekten tabılat.* (Cırğal emneden tabılat? - Emgekten tabılat, *emgekten* - ayqındooc).

8. Barış türdö turğan atooçtor. Mas.: *Küç ilimge berilsin.* (Küç emnege berilsin? - İlimge ebrilsin, *ilimge* - ayqındooc).

9. Ayağına "ı" cana "a" (uñğunun ayağı ündüü bolso "a" orduna "ı") ulandılar ulanıp turğan etişter. Mas.: *Asan cazıp oturdu.* (Asan qantip oturdu? - Cazıp oturdu, *cazıp* - ayqındooc). *Abdı caza oturdu.* (Abdı qantı? - caza oturdu, *caza* - ayqındooc). *Cusup qaray otursun.* (Cusup qante otursun? - Qaray otursun, *qaray* - ayqındooc).

Cöndömö atooçtor tubasa bayandooçtuq mildetti atqaruuçı sın atooçtorun qay birin da ayqındaşat. Mas.: *At uydan küçtüü.* (Mında *uydan* - ayqındooc, sın atooçtu ayqındadı). *Törtün cartısı ekige teñ.* (Mında *ekige* - ayqındooc, sın atooçtu ayqındadı).

BIŞIQTOOLOR

1.

Eenin ayqındoocorun bir başqa, bayandooçtun ayqındoocorun bir başqa cazğıla. Tike ayqındooc menen qıyır ayqındoocordu acıratqıla.

Şaar mektebine.

Biz şaardın cayın köp tikteybiz. Şaardın cayın dm alışqa kelgen oquuçular menen qızmatan qaytqan qızıl askerler kep qılışat. Şaar tuuraluu söz bolğondo, biz abdan tıñşaybiz: şaardağı zavod - fabrikalar, aeroplan cana türkün maşiyınalar bizdi abdan tañ qaldırat, türkün maşiyınalardı casap catqan cumuşçulardı körgübüz kelet; bizdin da zavoddo işteğibiz kelet. Bizden uluu baldar şaar cayınan kep qılğanda, alardın kebin biz eñ ele qıyın tıñşaybiz.

Bizdin "Udamik" kolxozğö şaardan adam keldi. Bul adam - oquğa bala aluu üçün kelgen adam eken. Çaçım qağaz boyunça, "Udamik" kolxozğö zavod - fabrika mektebinen eki orun tiyiptir. Kelgen dama bizdin arabızdan Saly menen Abıldı caqtırdı. Abıl menen Saly mıqtı udarniklerden ele. Abıl menen Saly bizdin mekteptin 5-klasın bütürüşkön.

Abıl menen Salydı bizder uzatıp çıqtıq. Alar bizder menen çoñ süyünüş türdö qoştoştu.

2.

Eenin ayqındoocorun taqpıla. Alardı söz türkümdörünö (sın, zat, san, at) bölğölö. Tike ayqındooc menen qıyır ayqındoocordu acıratqıla.

Çüy öröönü.

Qırğızstandın tündük çağındağı ağı suulardın çoñu - Çüy Çüy Aral teñizin közdöy ağıt, biroq, teñizge cete albay, Qazaqstandın qumunda sooluyt.

Çüyün eki salaası bar. Bul eki salaa Ulan qapçığaydın oozunda qoşulat. Çüyün çığışcaqtan kelüüçü salaası - Kemin suusu, tüşük caqtan kelüüçü sala - Qoçqor suusu. Eki salaanın qoşulğan ceri - Çüy öröönünün başı.

Çüy öröönü - keñ talaa. Bul talaanın topurağı abdan semiz. Topurağı qırıştuu bolğonduqtan, Çüy öröönü malğa cayluu.

Çüy öröönündöğü talaanın köbü murunqu zamanda beker catti, antkeni - keñ talaalar murun östösüz ele.

Keñ talaa bul kündördö abdan güldödü : temir coldor salındı, zor östödör qazıldı; sovxozdor ornodu, cañı qalalar quruldu; zavoddor quruldu; murun köz körbögön ösümdüktör aydaldı.

Temir coldorğö caqın cerlerde qant qızılçası egilet. Qant çığarıp turğan eki çoñ zavod bar. Bul zavoddorğö caqın cerlerdegi kolxozdor qızılça aydaşat. Qızılça aydağan kolxozdordun köbü bayıdı, andağı kolxozçular ooqattuu boluştu.

Tëmönkü caziq talaalarda sovxozdor eelegen. Bul talaalarda kendirci sovxoz cana kenepçi sovxozdor bar. Bul sovxozdor menen temir col arasın avtomobilder baylanıştırıp turat.

Qırğızstandın borbor şaarı Frunze uşul Çüy öröönünö salınğan.

3.

Bayandooçtun ayqındooçtorun tapqıla. Alardı söz türkümdörünö bölgülö. Tike ayqındooç menen qıyır ayqındooçtordu acıratqıla.

Eki kolxoz.

Aqsuuda eki kolxoz canaşa çaşayt. Eki kolxoz teñ mal asırayt. Eki kolxoz teñ bir cılda uyuşqan. Eki kolxozdun malının sanı uyuşqan cılda birdey bolğon.

- "Bizdin kolxoz emne üçün artta? Biz qaçan oñolobuz*" - degen suroolor bir kolxozdoğı müçölördün başın qatırıp kele catat.

Çınında da eki kolxozdun ayırması çoñ : ekinçi kolxozdo mal da köp, anın müçölörü cıl sayın ele ooqattanıp bara catat.

- "Biz köp işteybiz, biroq emgek kün ötö az. Bizde qırsıq barbı?" - dep, qarañğı kolxozçular qırsıqqa da corup qoyuşat.

- "Biz kolxozdon acıray turğan bolduq, maldın sanı azayuuda, tezinen çara körüü kerek" - dep, kolxozçuların bir qatırı qayrat qılışat.

- "Men törağağa ayttım, al mıqtı çara körmökçü boldu.

Kolxoz caqında oñolot" - dep qoyup, partiya uyumunun uyuşturuuçusu cüröt.

Başqarmanın törağası çoğuluştä eñ ele qıyın süylöyt. Anın sözünö el tañ qalat. Al cañı plandardı oqup ciberet. Al işti bat ele oñomoqçu bolot. Al cıyılış sayın kolxozçularğa ubadamı tört - beş berip ciberet, biroq kolxoz ali oñolboyt.

Kolxozğö cardam qılmaq üçün, şaardan kelgen cumuşçu bir qañça kün küypöñdöp ele cüröt : udarnikter menen çaşırıqça süylöşöt, kommunistterdin cabıq cıyılışın ötköröt, başqaqmanın qağazdarın añtarat.

Mekteptin aldında çoğuluş bolup catti. Bul çoğuluş - kündögüdöy çoğuluş emes. Bügünkü çoğuluş ötö qızuu cürüp catat. Kolxozçuların baarı teñ dokladdı quntu menen tuñşap turuşat.

- "Oşontip, silerdi köptön beri sarsañ qılğan tüyün bügün çeçildi, qırsıqtın uuluu tamırı tabıldı. Qana, aytqılaçı, künö kimde?" - dedi cumuşçu.

- "Künö törağada" - dedi qay bir kolxozçular.

- "Coq, künö uyumdu uyuşturuuçusunda" - dedi qay biröölör.

- "Iras, künöönü qol menen iştegen - törağa, biroq qırsıqtın uuluu tamırı mindan alıs, antkeni - bul - tap duşmanı, munun qılar işi uşunday bolot. Uyumdu uyuşturuuçusu da künöölüü, antkeni - al törağanı aldatqan. Biroq uyuşturuuçı bolğon coldoş - Telpekmatın özü eken, al tap duşmanğa ceteletip cibergen, oşonduqtan, qırsıqtın tüpküü tamırı, birinçiden, kommunisterde, ekinçiden, kolxozçuların baarında. Emne üçün? Antkeni - baarıñar teñ tap sergektigin çoğotup qoyğonsuñar. Tap sergektigi moqoğon cerde tap duşmanı bilgenin işteyt. Baarıñarda teñ tap sergektigi bolğon emes, oşonduq paydalanıp, tap duşmanı kolxozdun başına ötkön da, al kolxozuñardı abdan büldürgön. Kolxoz eç qaçan caman bolboyt, anın cetekçileri ğana caman bolot. Siler menen canaşa turğan kolxozdo caqısı cetekçiler bolğon, andağı kolxozçular tap sergektigin çoğotqon emes, oşonduqtan, al kolxozdun işi ilgerilegen" - dedi cumuşçu.

- "Iras, iras. Biz tap sergektigin çoğottuq" - degen çuular çığa baştadı.

- "Fermanı kim biylegen?" Anı da tap duşmanı qoluna alğsn. Qampada kim bar? Anda da tap duşmanı oturğan. Kolxozdun esebin kim cürğüzgön? Anı da moldonun uulu cürğüzgön. Törağanın özü kim bolup çıqtı? Al murunqu soodager bolup çıqtı. Künöönün tüpkü tamırı uşunun baarın tuybağan silerde".

- "İras, iras. Uuluu tamır emi tabıldı " - degen ündör bir neçe col kötörüldü.

Qılmış qılğandar qarmaldı. Kolxozdun işi baştan ayaq tekşerüügö alındı.

§ 5. Eenin türlörü.

Süylömdögü eeler dayım birdey bolboyt, alar, özdörünün maanilerine cana tüzülüştörünö caraşa, bir neçege bölünüşöt.

1. Cönököy ee. Uñgu cana qurama türdö turğan calqı atooçtor süylömdö eelik mildetti atqarsa, anı cönököy ee deybiz. Mas.: *Cılqı kişenedi.* (Cılqı - uñgu türdö turğan calqı atooç). *Cılqıçı ırdadı.* (Cılqıçı - qurama türdö turğan calqı atooç).

Qıs qarğan sözdör da, calqı uñgu qatarına kirip, cönököy eege taandıq bolot. Mas.: *Raykom toqtom qıldı.* (Raykom - eki sözdön qıs qarğan uñgu, tübü - Rayonduq komiytet). *BAK toqtom çığardı.* (BAK - üç sözdön qıs qarğan uñgu, tübü - borborduş atqaruu komiytet).

2. Ayqındooluu ee. Taandıq atooçtor ayqındooluu ee dep atalat, antkeni - bulardın canında ayqındooçtor bolboso da, alardın ayağında taandıq uandıq alardı ayqındap turat. Mas.: *Qarındaşım sindi. Qağaziñ çaçıldı.* (Mındamenin, senin degen sözdör bolboso da, taandıq ekendigin bilip turabız).

Üçünçü caqtın taandıq atooçu ayqındooluu eege öto seyrek qoldonulat. Antkeni - al üçünçü caqtı taq emes, calpı ğana körsötöt.

3. Tataal ee. Bir neçe söz birigip, bir ğana eenin mildetin atqarat. **Bir neçe sözdön quralğan eeni tataal ee deybiz.** Tataal eeler tört törkündön quralat..

a) c a n d o o ç t o r d o n. Anıqtağıçtar, ce bışıqtağıçtar candap turğan atooçtor tataal ee bolot. Mas.: *İlğiy udarnikter keldi.* (Mında ee bolup turğan söz - *ilğiy udarnikter*. Bul eki sözdün aldındağı *ilğiy* - anıqtağıçtardan). *Qaq özüm süylödüm.* (Mında ee bolup turğan söz - *Qaq özüm*. Bul eki sözdün aldındağı *qaq* - bışıqtağıçtardan).

b) q o ş s ö z d ö r d ö n. Qoş uñğuların barı teñ tataal ee bolot. Mas.: *Bala-baqıra çuuladı.* (Mındağı ee - *Bala - baqıra*. Bul - qoş söz). *Çay - pay içildi.* (Mındağı ee - *Çay-pay*, bul da - qoş söz).

ç) e n ç i l ü ü a t t a r d a n. Bir neçe sözdön qurulğan ençilüü attar tataal ee bolot. Mas.: *Çüy öröönü güldödü.* (Mındağı ee - *Çüy öröönü*). *Isıq Köl tolqudu.* (Mındağı ee - *Isıq Köl*). *Borborduş Atqaruu Komiytet toqtom qıldı.* (Mındağı ee - *Borborduş Atqaruu Komiytet*).

Eskertüü : Eger ençilüü attar taandıq türdö turup, anı ilik cöndömödö turğan atooç candasa, ilik cöndömödögü atooç ayqındooç bolup turat.

Mas.: *Qırğızstandın Borborduş Atqaruu Komiyteti toqtom qıldı.* (Mındağı ayqındooç - *Qırğızstandın*).

Ayqındooç bar tataal eeni sxemz menen mındayça körsötüügö bolot.

Borborduş atqaruu komiyteti

	<i>Qıldı</i>
ee	bayan
<i>Qırğızstandın</i>	
ayqındooç	<i>toqtom</i>
	ayqındooç

c) s a n a t o o ç t o r d o n. Ondon berki sandar qoşulup ayqıluuçı san atooçtordun baarı teñ tataal ee bolot. Mas.: *Bir cüz cıyırma beş beşke bölünöt.* (Mındağı ee - *Bir cüz cıyırma beş*).

4. Bayançı ee. Qurandılıq cana ulandılıq mildetti birdey atqaruuçı müçölör (*uu, ı, ğan, maq*) menen quralışıp turğan etiş uñğuluu atooçtor bayançı ee dep atalat, antkeni - bulardın tüpkü törkündörü - bayandooçtor, bular urğun ayqındooçtor menen ayqılat, cana bulardın ayqındooçtoru - ilğiy etiş bayandooçtordun ayqındooçtorunday.

Mas.: *Sayma sayuu - ustalıq.* (Mındağı ee - *sayuu*, ayqındooç - *sayma*). *Aeroplardan sekirüü - paraşütister için qorqunuç emes.* (Süylömdün eesi - *sekirüü*, ayqındooçu - *Aeroplardan*). *Leninizmdi üyrönök - ar kommunistin mildeti.* (Mındağı ee - *üyrönök*, ayqındooçu - *Leninizmi*). *Tooğo çığış - oñoy iş emes.* (Mındağı ee - *çığış*, ayqındooçu - *Tooğo*). *Qomuzdu çalğan - menin coldoşum.*

(Mındağı ee - *Çalğan*, ayqindooçu - *Qomuzdu*).

Cardamçı etişterge (Mas.: **cür, tur, otur, cat, bol** c.b.) ğan qurandı quralışıp, negizgi etişterdin (Mas.: çaqçıl ulandılar ulanışqan etişterdin) cardamı menen tataal eeni da uyuşturat. Mas.: *Bara catqan - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *Bara catqan*). *Süylöp turğan - menin dosum*. (Mındağı ee - *süylöp turğan*). *Şaarğa barmaq bolğon - menin atam*. (Mındağı ee - *barmaq bolğon*, ayqindooçu - *şaarğa*).

Cardamçı etiştin aldında negizgi etiştin eköo tursa, anın "**ip**" ulandı menen ulanışıp turğanı ayqindooçtuq mildet atqarat. Mas.: *Süylöp bara catqan - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *bara catqan*, anın ayqindooçu - *süylöp*). *Şaarğa cük tartıp barmaq bolğon - menin atam*. (Mındağı ee - *barmaq bolğon*, anın ayqindooçtoru - *şaarğa cük tartıp*).

Eskertüü: 1) "**uu**" qurandı menen quralışıp turğan etişterge "**çu**" qurandı quralıp da bayançı eeni uyuşturat. Mas.: *Qomuzdu çaluuçı - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *Çaluuçı*, ayqindooçu - *Qomuzdu*). *Sotsialistik meldeşke çığıuuçı - men*. (Mındağı ee - *çığıuuçı*, ayqindooçtoru - *sotsialistik meldeşke*).

2) Tubasa bayandooçtuq mildetti atqaruuçı sın atooçtordun qay biri (bulardın qatarında **bar** cana **coq** degen sözdör da), bayançı eenin mildetin atqarıp, bayançı tataal eeni uyuşturat. Mas.: *Turmuşu caqşı - kolxozçu*. (Mındağı ee - *Turmuşu caqşı*). *Paqtağa mol - Özbekstan*. (Mındağı ee - *paqtağa mol*). *Başında qalpağı bar - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *qalpağı bar*, anın ayqindooçu - *başında*). *Başında qalpağı coq - Maamıt*. (Mındağı ee - *qalpağı coq*, ayqindooçu - *başında*).

BIŞIQTOOLOR

1.

Cönököy eesi bar süylömdördü bir başqa, ayqindoolu eesi bar süylömdördü bir başqa köçürgülö.

Birinçi kolxoz.

Abdılda köptön beri kolxozdo işteyt. Kolxozgo kirgenden beri abdıldanın tirçiligi abdan oñoldu.

Kolxozdun kerekligine tüşüngön kedeyler, Abdıldığa oqşop, kolxozgo müçö boluşqan. Kolxozdun paydasına tüşünböy cürgön dıyqandar ali coq emes.

Kolxozgo kirbey cürgöndördün içinde Mambet menen Osmon da bar.

- Caz kelip qaldı. El soqo çığara baştadı. Biz qanday qılabız, kolxozgo kirebizbi, Osmon? - dedi bir künü Mambet.

- Qurusun, kolxozdun qanday paydası bar ekendigine men uşu küngö çeyin tüşünö albadım - dedi Osmon.

Osmon menen Mambet Abdıldığa keleşti.

- Kolxozdun qanday paydası bar, sen bizge tüşündürçü - dep, Mambet Abdıldadan suradı.

Abdılda süylödü : - Maqul, kolxozdun qanday paydası bardığı cönündö men süylöp bereyin. Özübüzdün turmuşubuzdan ğana misal alalı.

Men da - kedey. Mambet da - kedey. Osmon sen da - kedeysiñ. Mına, caz çığıp qaldı. Soqoğo saluğa at kerek. Menin calğız atım bar. Osmon, senin da calğız atıñ bar, biroq soqoñ coq. Mambettin atı coq, biroq soqosu bar. Eger üçöobüz uyuşsaq, egin ayday alabız. Üçöobüz birikpesek, egin aydalbay qalat. Aylabız ketkende baydın, ce manaptın qoluna barıp tüşöbüz. Bay bizge unaasının küçün beret, biroq al teribizdi tetiri soyot : biz bayğa nasıyaluu bolobuz ; başıbiz bir çatılsa, bayğa tübölük malay da bolup qalabız. Menin başımdan dalay iş öttü ğo. Qança cıl bayğa malay boldum. Özümdün qardım da, qatın, balamdın qardı da toyboy keldi. Kolxozgo kirgenden beri ğana quuraldan qutuldum: azır qarınımtıoq, qayğım coq. Menin azır qanday cırğap cürgöndüğümdü siler körüp oturasıñar. Osmon, sen da, mambet, sen da tüşüngöndöy bolduñ. Kolxozdun paydasın menin azırkı turmuşum ele körsötüp turat.

- Abdıldanın misalı qanday? - dedi Mambet.

- Iras aytat Abdıldı. Men emi tüşündüm. Kolxozgo kireli - dedi Osmon.

2.

Coğoruday qılıp iştegele.

Utuş.

Dıyqan çarbasın çıñoo zayomu taratılıpcaatqan mezgil ele. Ayıldıǵı baylar cana manaptar, uşaq cürgüzüp, zayomdu taratpastın qamın qılıp catışat. Baylardın cana manaptardın uşaqtarına aldanişıp, orto çarbalardın qay biri zayomdu albas caǵına da köçmöy boluştu.

- Sen qança soduq zayom aldıñ, Şerimbek? - dedi Abılay.

- Men tük albadım. Zayom ala turǵan aqça, andan körö, qolumda tursun - dedi Şerimbek.

- Boş turǵan aqçanı ökmötkö qarız bergeniñ caqşı emespi.

Senin qarız bergen aqçañ senin özüñö da, ökmötkö da payda qılбайы.

On somuñ,qoluñda on cıl tursa da, oşol on som ele boydon tura beret.

Sen anı ökmötkö berseñ, senin on somuñ ösöt cana ökmötkö da cardam tiygizet.

Sen beker qılasıñ, Şerimbek - dedi Abılay.

- Men zayom albaymın, antkeni - men ökmöttün quuluǵına tüşündüm. Aqça alǵandan kiyin, ökmöt qayra berbeyt eken.

- Munu sen qaydan uqtuñ?

- Bul sırdın baarın teñ maǵa Tursun ayttı.

- Senin coluñ bolsun, Şerimbek. Sen Tursundun coluna tüşpö,

antkeni - al - saǵa da, maǵa da duşman. Al - manap. Al saǵa da, maǵa da aq sanabayt.

Senin on somuñdu qarız aıp, ökmöt ököbüzgö oqşoǵon dıyqandardın çarbasına maşiyına casap beret.

Senin on somuñ ösümü menen özüñö qayra tiyet cana bul zayom menen köp aqça utup aluǵa bolot.

Sen duşmandın tiline kirbe - dedi Abılay.

- Zayomdon sen murun ut, anan kiyin men satıp alayın - dedi Şerimbek.

- Coq, sen anday qılba. Azırınça on somduq emes, beş somduq zayom alıp tur.

Eger zayomdun aqçası qayra tiybey turǵan bolso, senin aqçadı men tölöp bereyin - dedi Abılay.

Şerimbek bir az oylono qaldı.

- Maqul, Abılay, senin tiliñe men bir könöyün. Men beş somduq zayom alayın.

- Carayt. Tursundun duşmandıq qılǵanına işenersiñ. Aman bolsoq, Tursundun duşmandıǵın bat ele taanırısıñ - dep, Abılay ketip qaldı.

Şerimbek beş somduq zayom aldı.

Tört-beş ayça mezgil öttü. Zayomun qaray qoyup, Şerimbek cürdü.

Bir künü, qoluna gazeta kötörüp alıp, Şerimbek cügürüp kele catat. Abdan terdegen, Şerimbektin qoldoru qaltıldıyt.

- Emne mınçalıq aşıqtıñ, Şeke) - dedi Abılay.

- Men utupmun.

- Emneden?

- Zayomdon. Mına nopmurun qaraçı - dedi Şerimbrk.

Abılay nomurdu salıştırdı: Şerimbektin nomuruna beş cüz som çıqqan eken.

- Tursun - çın ele tap duşmanı eken. Men, anın tiline kirip, aldana cazdapmın - dedi Şerimbek.

3.

Coǵoruday iştegile.

Ikva.

Ikva - kiçinekey eskimos bala.

Ikva bir künü erteñ menen oyǵondu. Al özünümuzdan casalǵan üyündö kiyine baştadı. Üy ortosunda şam küyöt. Şamdın mayı - tülendiki. Al şam carıqtı da, cıluuluqtı da beret. Ikvanın enesi oşo şamǵa tamaqtı da bışırat.

Ikvanın töşöǵü - ayuunun terisi. Ikvanın tebeteyi teriden tigilgen. Ikvanın şımı da - teri, çapanı da - teri.

Tıšta suuq ırqırayt. Aylana - qarañǵı. Kündün közü tük körünböyt.

Ikvanın atası qışında muzdan üy salat, añ ulayt. Caydın künü teriden çatır casayt.

Ikvanın turǵan ceri alısqı Sibirdin bir burçu. Sibirdegi eldin biri - eskimostor.

Eskimostor badişa zamanında qırılıuǵa tayanǵan. Badişa ökmötü, eskimostorǵo köz salmaq tügül, alardı abdan ezgen. Badişanınıcoruqtarın eskimostor ali esinen çıǵarbayt.

Eskimostor bul kündö abdan caqşı caşaşat. Sovet ökmötü alarǵa cardamdı abdan beret.

4. Tatal eesi bar süylöm menen bayançı eesi bar süylömdördü köçürüp alğıla. Tatal eeler eçe sözdön qurulğan, acıratqıla.

Ulu traktı.

Ulan qapçığayı - zor qapçığaylardan biri. Bul qapçığay menen ötkön col qırğızstandağı tooluq rayondordun köbün frunze menen baylanıştrat. Isıq Köl öröönü da Frunze menen oşol Ulan arqıluu baylanış casayt. Ulan qapçığayı Boom dep da atalat.

Boom murun oñoyluq menen col berüüçü emes. Andağı kürkürögön Qoçqor suusu attı keçirbegen. Qapçığaydağı zor taştar oñoyluq menen adamdı ötközbögön. Suu boyundağı biyik carlardan dalay attar cana dalay adamlar uçqan. Dalay arabalar sınğan.

Qapçığaydağı coldon ötüü murun abdan oor bolğon. Atçan ötüş mümkin bolso da, arabaçan cürüü öto oor bolğon. Qapçığay arqıluu Çüygö kelmek da oor ele, Çüydön Isıq Kölgö barmaq da qımbat ele.

Boom qapçığay bul kündö ceñildi. Oşonçoluu qıyın qapçığaydı ceñgender - bolşevikter.

Murunqu tuyuq carlar qazıldı. Üydöy çoñ taştar carıldı. Kürpüldögön Qoçqor suusunun üstünön zañğırağan köpüröo salındı. Colgo tegiz taştar töşöldü. Añgekterdin barı bütöldü. Maşınalar (avtomobiler) çabiyekeydey qattay turğan boldı. Frunze menen Isıq Köldün arası - bul kündö bir ğana küñçülük col.

Boom Qapçığayın basıp ötkön col Ulu Traktı dep atalat. Ulu Traktı TiyanŞandin tüpküründögü rayondor da temir col menen baylanıştıрмаqçı. Bul traktı az cılda casalıp bütöt.

5.

Coğorquday işteğile.

Kommunistik III internatsional.

Cer cüzü bul kündö ekige bölüngön: biri - kapitalistik mamleketter, ekinçisi - SSSR.

Cer cüxündögü qurğaqın altıdan birin Sotsialistik Sovetter Respublikalarının Soyuzu (SSSR) eeleyt.

Kapitalistik memleketterdin işteri kederi ketüüdö : çarbaları qıyrağan; zavod - fabrikalar cabılğan; cumuşçular, qızmat tappay, açqalıqqa qabılğan, kapitalister, qoldorundağı maldarin sata alışpay, abdan qıstalğan.

Çarbası ösüp bara catqan - calğız ğana SSSR, Sovetter Soyuzunda ğana turmuş güldögön : biröönü biröo ezüü degen cöyulğan, zorduq-zombuluq bütökön, cumuşçuların cana dıyqandardın turmuşu abdan caqşı bolğon. Sovetter ölkösü ğana örcüünün içinde.

Sovetter ölkösünün örcüp bara catqanın kapitalistik memleketter abdan cek körüşöt antkeni - baylar memleketindegi cumuşçular cana emgekçiler, Sovetter Soyuzundağı cumuşçular menen emgekçilerdi körüşüp, özdörün ezip catqan kapitalisterdi cana alardın quyuqtarın qubalap, öz biyliklerin ornotuşmaqçı. Baylardın ölkölöründögü cumuşçular menenemgekçi dıyqandar bir neçe colu, qoldoruna miltuq alışıp, özdörünün qocoyundarına qarşı kötörülüştü. Kötörülüş çaşağan emgekçilerdi baylardın askerleri qanğa bölöp kele catat. Biroq emgekçiler küröşüüdön tıylbadı.

Kapitalistik memleketter Sovet Soyuzuna qarşı uruş dayardoonun araketinde. Bir neçe colu uruş çığarmaqçı bolğon memleketter, aylasız, tartınıpqalıştı, antkeni - Qızıl Armiya abdan çıñaldı. Sovetter ölkösünün çarbası abdan östü, texnikası küçödü, emgekçilerdin tap sanaası ulam-ulam arttı, baylar memleketindegi, cumuşçular cana dıyqandar Sovetke qarşı uruşuudan baş tartıştı, alar özdörünün ölkölöründögü kapitalisterge qarşı çığışat.

Kommunistik partiya kapitalistik ölkölördün barında da bar. Kapitalistik memleketter kommunisterge col berbeyt, alardı atat, asat. Atuudan, asuudan taymanbastan, kommunistik partiyalar cumuşçuların arasına işti cürgüzüp kele catat : cumuşçu menen dıyqandarğa col körsötüp, alardı uyuşturat, kelerki revolütsiyalıq küröştörgö dayardayt.

Kommunistik partiyalarğa cetekçilik qılğan - kommunistik III. Internatsional. Kommunistik internatsionaldı uyuşturğan - col.Lenin. Kommunistik Internatsional cıldan cılğa çıñalıp kele catat. Annın bedeli cer cüzündögü cumuşçularğa cana emgekçilerge abdan çoñ. Kommunistik Partiyalar kommunistik Internatsionalğa seksiya bolup kirişet. Calpı Soyuzduq Kommunistik (bolşevikterdin) Partiya da -

Kommunistik İnternatsionaldın seksiyası.

Kommunistik İnternatsionalğa col başçılıq qıluuçı - col. Stalin.
Stalin - bütün düynödögü cumuşçuların cana ezilgen elderdin colbaşçısı.

6.

Coğorquday iştegele.

ESTELİKTER.

Bir miñ segiz cüz cetimişinçi cıl - Lenindin tuulğan cılı. Bir miñ toğuz cüz cıyırma törtünçü cıldın cıyırma birinçi yanvarı - Lenindin ölgön күnü. On cetinçi cıl - badışa ökmötü qulağan cıl. Bir miñ toğuz cüz on cetinçi cılı Sovet ökmötü ornodu. On cetinçi cıldın cıyırma beinçi oktyabrı - cañıça cetinçi noyabr. Cıyırma cetinçi cılı Avtonomiyaluu Kırğız Respublikası uyuştı. Segizinçi mart - ayaldardın azattığı üçüm mayram.

§ 6. Bayandooçtun türlörü.

Süylömdögü bayandooçtor birdey bolboyt. Alar, özdörünün maanilerine cana tüzülüşörünö caraşa, bir neçe türgö bölünöt.

1. **Cönököy bayandooç. Cönököy ee bolğon söz süylömgö bayandooç bolup da tüşöt. Mınday bayandooçtu cönököy bayandooç deybiz.** Mas.: *Qulca - kiyik.* (Mındağı bayandooç - *kiyik*, bul - calqı atooç). *Süylögön - men.* (Mındağı bayandooç - *men*, bul da - caqlı atooç).

Uñğu, ce ulama, ce qurama türdö turğan calqı etişter da cönököy bayandooç bolot. Mas.: *Sen cügür.* (Mındağı bayandooç - *cügür*, bul - uñğu etiş). *Asan cügürdü.* (Mındağı bayandooç - *cügürdü*, bul - ulama etiş). *Sen qamçılan.* (Mındağı bayandooç - *qamçılan*, bul - qurama etiş).

2. **Sıñar bayandooç.** Süylömdü qay bir uçurda calğız ğana bayandooç uyuşturat. Mınday bayandooçtor ilğıy caq ulandıları menen ulanışıp turğan etişter cana cik atooçtor bolot. Mas.: *Cügürdüm.* (Bul - bir süylöm, munun eesi da belgilüü. Munun eesi - *Men*, anı cazbasaq da, aytpasaq da bilip turabız, antkeni bayandooçtun ayağındağı çaq ulandı anı körsötüp turat). *Pionermin.*

(Bul da - bir süylöm. Munun da eesi belgilüü, eesi - *men*). **Calğız turs ada, süylömdün maanisine toluq ee bolğon bayandooçtu sıñar bayandooç deybiz.**

3. **Tataal bayandooç. Tataal ee bolğon sözdör süylömdö bayandooç bolup da tüşöt. Mınday bayandooçtu tataal bayandooç deybiz.**

Mas.: *Toqtom çığarğan - Borbordıq Atqaru Komitet.* (Mındağı bayandooç - *Borbordıq Atqaru Komitet*). *Üç cüz ondun cartısı - bir cüz elüü beş.* (Mındağı bayandooç - *bir cüz elüü beş*).

Emes degen tanğıç söz da tataal bayandooç uyuşturat. Mas.: *Asan - udarnik emes.* (Mındağı bayandooç - *udarnik emes*).

Emes cana **coq** degen sözdördün candooçu cardamçı sözdör (tanğıçtar) da tataal bayandooç uyuşturat. Maselen: *Aqçam tük coq.* (Mındağı bayandooç - *tük coq*). *Menin aytqanı - taqır anday emes.* (Mındağı bayandooç - *taqır anday emes*).

Coromoldoğuş **ğo** da tataal bayandooç uyuşturat. Mas.: *Kele catqan - Asan ğo.* (Mındağı bayandooç - *Asan ğo*).

Etiş bayandooçtor tömönkü uçurda tataal bayandooçço aylanışat.

a) **candooçtoru bolso.**

Küçötküçtor etişi tataal bayandooçço aylandırat. Mas.: *Asan ötö trıştı.* (Mındağı bayandooç - *ötö trıştı*). *Asan oğo beter küçödü.* (Mındağı bayandooç - *oğo beter küçödü*). *Maamıt andan beter küülöndü.* (Mındağı bayandooç - *andan beter küülöndü*) c.b.

Tanğıçtar etişi tataal bayandooçço aylandırat. Mas.: *Asan emi ğana keldi.* (Mındağı bayandooç - *emi ğana keldi*). *Baldar capırt cügürdü.* (Mındağı bayandooç - *capırt cügürdü*). *Sabaq tıypıl büttü.* (Mındağı bayandooç - *tıypıl büttü*). *Kün cilt bütöldü.* (Mındağı bayandooç - *cilt bütöldü*). *Men taqay iştedim.* (Mındağı bayandooç - *taqay iştedim*). *Maamıt daroo keldi.* (Mındağı bayandooç - *daroo keldi*) c.b.

Taqtağıçtar da etişi tataal bayandooçço aylandırat. Mas.: *Asan emğice kelbedi.* (Mındağı bayandooç - *emğice kelbedi*). *Men arañ cettim.* (Mındağı bayandooç - *arañ cettim*). *Men böydö qıylandı.* (Mındağı bayandooç - *böydö qıylandı*) c.b.

Coromoldoğuş da etişi tataal bayandooçço aylandırat. Mas.: *Asan keldi ğo.* (Mındağı bayandooç - *keldi ğo*). *Asan keldi oqşoyt.*

(Mındağı bayandooç - *keldi oqşoyt*). *Maamit keldi sıyaqtanat*.
(Mındağı bayandooç - *keldi sıyaqtanat*).

Eskertüü: küçötküç candooçtoru bar sın atooçtor da tataal bayandooçqo aylanat. Mas.: *Menin sabağım eñ caqşı*. (Mındağı bayandooç - *eñ caqşı*). *Bizdin mektep abdan caqın*. (Mındağı bayandooç - *abdan caqın*).

b) **Cardamçı qaqqıl sözdör (ele, eken) bolso**.
Mas.: *Men üygö bardım ele*. (Mındağı bayandooç - *bardım ele*). *Asan bizdin üydö oturğan eken*. (Mındağı bayandooç - *oturğan eken*).

Eskertüü: Ele cana eken degen sözdör atooçtoru eerçise, al atooçtor da tataal bayandooçqo aylanıp ketişet.
Mas.: *Bizdikine kelgen - Asan eken*. (Mındağı bayandooç - *Asan eken*). *Mende kiep bar ele*. (Mındağı bayandooç - *bar ele*). *Asanın kitebi cañı ele*. (Mındağı bayandooç - *cañı ele*) c.b.

ç) **Tanğıç sözdör (coq, emes, elek) bolso**.
Mas.: *Asan kelgen coq*. (Mındağı bayandooç - *kelgen coq*). *Men ağa bara elekmin*. (Mındağı bayandooç - *bara elekmin*). *Asan keçee da kelgen emes*. (Mındağı bayandooç - *kelgen emes*). *Asan bilgen coq emes*. (Mındağı bayandooç - *bilgen coq emes*). *Men bile elek emesmin*. (Mındağı bayandooç - *bile elek emesmin*).

Eskertüü: Emes atooçtu tanğanda, al atooç da tataal bayandooçqo aylanat. Mas.: *Kele catqan - Asan emes*. (Mındağı bayandooç - *Asan emes*).

c) **Tilek etişter bolso**.
Mas.: *Asan kelgey ele*. (Mındağı bayandooç - *kelgey ele*). *Men udarnik bolğoy elem*. (Mındağı bayandooç - *bolğoy elem*) c.b.

Eskertüü: Eken arqılıu şarttuu etiş tilekke aylanğan da, al da tataal bayandooçqo aylanat. Mas.: *Men udranik bolsom eken*. (Mındağı bayandooç - *bolsom eken*). *Sabağım alğa bassa eken*. (Mındağı bayandooç - *bassa eken*).

d) **Cardamçı etişter bolso**.
Tilek buyruqtağı cardamçı etiş **gör** tataal bayandooç tuuğuzat.
Mas.: *Sen caqşı oquy gör!* (Mındağı bayandooç - *oquy gör*).

Çeçkin buyruqtağı cardamçı etişter (**iy, bir, ciber, qal, sal, qoy, ket**) tataal bayandooç tuudurat. Mas.: *Asan ırdap iydi*. (Mındağı bayandooç - *ırdap iydi*). *Maamit ırday berdi*. (Mındağı bayandooç -

ırday berdi). *Cumaalı otura ketti*. (Mındağı bayandooç - *otura ketti*).

Niyet etiştegi cardamçı **bol** tataal bayandooç tuudurat. Mas.: *Men ırdamaqçı boldum*. (Mındağı bayandooç - *ırdamaqçı boldum*). *Asan biylemek boldu*. (Mındağı bayandooç - *biylemek boldu*).

Surooluu etişterge eerçigen eken cana ele tataal bayandooç tuudurat. Mas.: *Asan keldi beken?* (Mındağı bayandooç - *keldi beken*). *Asan sabaqta boldu bele?* (Mındağı bayandooç - *boldu bele*).

Uçur çaqtağı cardamçı etişter (**cür, tur, otur, cat**) tataal bayandooç tuudurat. Mas.: *Asan cazıp catat*. (Mındağı bayandooç - *cazıp catat*). *Maamit kele catat*. (Mındağı bayandooç - *kele catat*). *Men oqup oturam*. (Mındağı bayandooç - *oqup oturam*) c.b.

Tuurandı atooçtorğo qoşulup ayıluuçu et, de degen cardamçı etişter tataal bayandooç tuudurat. Mas.: *M:ltıq tars etti*. (Mındağı bayandooç - *tars etti*). *Qulağım çur dedi*. (Mındağı bayandooç - *çur dedi*). *Çöp bilq ete tüştü*. (Mındağı bayandooç - *bilq ete tüştü*). *Qoñğuroo şıñğır dey qaldı*. (Mındağı bayandooç - *şıñğır dey qaldı*). *Çağılğan calt-cult etti*. (Mındağı bayandooç - *calt-cult etti*). *Közümö qaraan arbañ-arbañ etti*. (Mındağı bayandooç - *arbañ-arbañ etti*) c.b.

4. **Ayqındooluu bayandooç**. Ayqındooluu ee bolğon sözdör bayandooç bolup da tüşöt. **Mınday bayandooçtu ayqındooluu bayandooç deybiz**. Mas.: *Bul - inim*. (Mındağı bayandooç - *inim*). *Tigi qarındaşım*. (Mındağı bayandooç - *qarındaşım*).

5. **Ayqındağıç bayandooç**. Uçur çaqtağı cardamçı etişter menen cana tuurandı atooçtorдоғu cardamçı etişter menen ayıluuçu tataal bayandooçtor **ayqındağıç bayandooçtor dep atalıшат**, antkeni - bulardı aldındağı negizgi etiş ("ip" ce "a" ğa ulanışıp turğan) cana tuurandı atooç, özdörü tataal bayandooçtun tutumuna kirip turuşa da, bayandooçtun öziñ ayqındap turuшат. Mas.: *Şamal ırqırap catti*. (Mında *ırqırap* degen negizgi etiş, şamaldın qıymılın körsötüü menen birge, anın qıymılın ayqındap turat : şamal qantıp catti? *ırqırap catti*). *Mıltıq tars etti*. (Mındağı tuurandı atooç *tars* mıltıqtın araketin ayqındadı).

Eskertüü: "ip" menen "a" ulanışıp turğan etişten soñ cardamçı etiş emes, çimği etiş kelse, anda "ip" ce "a" ulanışıp turğan etiş bayandooçtun (etiş bayandooçtun) tike ayqındooçu bolot. Mas.: *Asan şaarğa cürüp ketti*. (Mında *cürüp* - tike ayqındooç).

Asan kitep satıp aldı. (Mında satıp - tike ayqındooc). Asan turup turdu, men oturup oqudum. (Mında turup cana oturup - bayandooçtordun tike ayqındoocıtoru).

BİŞİQTOOLOR.

1.

Cönököy bayandooçu bar süylömdü bir başqa, tataal bayandooçubar süylömdü bir başqa köçürgülö.

Ötköndü eske aluu.

Dıyqandardın orçun qızmatları bütkön kez. Küz qışqa tartıp qalğan.

Uzun tün iç bışırat. Tündü ötkörüü üçün, dıyqandar, cıynalışıp, ermekteşet.

Çalbay - köptü körgön dıyqan. Al Nikolay badışa zamanın da, andan kiyin Kerenskiy zamanın da başınan ötkörgön. Başınan ötkörgön qorduqtarın Abdılada menen Sağınğa Çalbay süylöp oturdu. Çalbaydın başınan ötkörgön qorduqtarın uğup otursa, adamdın muunu qalçıldıayt.

- Oy, cirkin ay!.. Kerenskiy zamanında otö quural tarttım - dep, Çalbay ańgemesin ayaqtattı.

- Kerenskiy zamanın aytsaq, anda men da quuradım, sen da quuradıñ, Sağın da quuradı - dedi Abdılada.

- Nikolay zamanı Kerenskiy zamanınan qaçan caqşı ele? Nikolay zamanında men abdan quurağanmın. Sen - abdan quurağanđın biri eleñ. Çalbay da abdan şorduu elke - dep, Sağın sözdü bölö qaldı.

- Anday emes, Nikolay zamanı caqşı ele degenibiz coq. Nikolay zamanında biz üçün qaysı cırğal bar ele.

- Nikolay menen Kerenskiy zamandarı bolğondo, biz bul caştı, bul cırğaldı körböy qalat elek. Rossiya cumuşçuları biylikti alıp berip, bizdin canıbiz qaldı ğo - dedi Sağın.

- Kep biylikti qolğo aluuda ğana emes, kep biylikti tübölük saqtap qaluuda. Ötköndü ğana ayta bergiçe, Sovetti tübölük çıñoonun cayın süylöşölü - dedi Abdılada.

- İras, ötköndögü azap uşu cerde oturğan ar kimibizde teñ ele toluq bar. Barıbiz teñ ele quuradıq. Baarıbiz teñ ele al kündö qul elek.

Azırqı mildetibiz - Sovet ökmötün tübölökkö çıñoo - dedi Çalbay. Murunqu ańgeme toqtoldu. Kep kolxozdu çıñoo cönündö baştaldı.

2.

Cönököy bayandooçu bir başqa, tataal bayandooçu bir başqa, sıñar bayandooçu bir başqa köçürgülö.

Közdüü soqurlar.

Kolxozdo asker işin üyrötüüçü uyum açılğan. Kolxozçular, uyumğa kirişip, asker işin üyrönüp qalıştı : mıltıq atuunu, ğazğa qarşı maska kiyüünü bilip alıştı.

Dıyqandardı asker işine üyrötüp cürgön - Maamıt. Maamıt eki cıl udaa asker bolğon. Maamıt, askerdik qızmatı ötkörüp, anan kolxozğo qaytqan.

- Qana, mıltıq atuunu abdan üyröndüñörbü? - dep, Mamıt çoğuluştı surap qaldı.

- Üyröndük. Abdan üyröndük - deşti kolxozçular.

- Aytqılaçı. Mıltıq menen kimdi atasıñar?

- Duşmandı atabız - dep, kolxozçular çuulay qaldı.

- Durus, duşmandı atabız. Atqanda da duşman özü qatılsa, oşondo atabız. Al emi, duşmanıñar kim? Qana, Maldıbay, sen aytçı. Bizdin duşman kim?

- Duşmanıbiz - yapondor. Yapondordu atabız - dedi Maldıbay.

- Bizge yapondordun barı ele - duşmanbı? - dedi Mamıt.

- Yapondordun barı ele - duşman, antkeni - alar bizge qarşı uruş açmaqçı bolup cürüşöt - dey saldı Maldıbay.

- Anday emes. Yapondordun barı ele - duşman emes. Bayları - bizge duşman. Cumuşçuları menen kedeyleri - bizge bir tuuğan. Men munu gazetten oqup cüröm - dedi Tölön.

- Oqubağan kişi mıltıqtı da ata bilbeyt, antkeni - al duşmanın caqşı taanıy albayt. Oqubağanđın közü bolğon menen, anın köbünün, soqurdan ayırması coq. Uşul oturğandardın bir qatarı qat taanıbayt eken. Oqu bilbegeniñer emi sabatsızdıqtı coyuu mektebine barğıla - dedi Maamıt.

- Çin ele soqur ekenbiz. Uyat bolduq. Emi oquyluq - dep, çuulap turuştu sabatsızdar.

3.

Coğorquday iştegile.

Tabışmaq.

Adıl menen Alım tabışmaq aytıştı.

- Bir tabışmaq aytayın, taap alçı - dedi Adıl.

- Qana, ayt. Tabayın - dedi Alım.

- Emese, aytım : azuuluudan - kepşebes, arqalıudan - oonabas.

Qıyın bolsoñ taba qoyçu - dedi Adıl.

- Aytqandarıñ - degi canbı?

- Can bolğonduqtan, alardın azuusu cana arqası bolot da. Can bolğondo da - tört ayaqtuudan.

- Taba albadım. Candan da kepşebes, oonabas bolmoq bele - dedi Alım.

- Oonabas cana kepşebesti maldan ele tabasıñ. Cııqı menen uydu bayqasañ, ököönün biri kepşebeyt, biri oonabayt - dedi Adıl.

4.

Ayqındağıç bayandooç menen tataal bayandooçtu tapqıla, alardı qağazğa köçürüp alğıla.

Çağılğan.

Caydın künü. Cayloodo qoy bağıp cüröbüz. Tüş mezgili bolğondo, kün bürköldü. Toolordun üstün qara bulut qaptap keldi. Qoqtulardı bir dem içinde cöö tuman bastı. Şıbırğaqtatıp, canğır da caap ciberdi.

- Cür Adıl, qoylordu ıqtooroq cerge qamaylı - dedim.

- Qatuu camğır bolbos. Bul camğır - ötkün - dedi.

Köp da ötkön coq, qatuu camğır quyup ciberdi. Bizder, qoylordu dürbötüp, tektirçe taştın tübünö sıyıtattıq. Özübüz üñkür taştın astına kirip lettik.

Too betin tegiz cöö tuman bastı. Abdan qarañğı boldu. Camğır küçöy baştadı. Qoylor maaraşp, sesteye qalıştı. Kün carq eekende, cerge tüşkön cırıq iyneni da körgöndöy carıq bolo tüştü.

- Çağılğan түşöt emi, çağılğan түşöt - dedi Adıl.

Añğıça bolbodu, kün,qatuu kürküröp kelip, çart-çurt etti.

Qoylor ürküp qaldı. Qoylordun arqasınan cügürdük.

- Sarı eçki taştan qulaptır - dey saldı Adıl.

Cügürüp bara salsaq, sarı eçki ölüp qatıptır.

Arı-beri qarmalasaq, sarı eçki bilq etpedi.

- Aa...buğa çağılğan tiygen eken - dedik.

5.

Tataal bayandooçtu köçürüp alğıla.

Cigitter.

Samağan cerge saatında

Barğay ele cigitter.

Saltanattı duşmanğa

Salğay ele cigitter.

Köptön berki tilekti

Alğay ele cigitter.

(1916-cılda badişa ökmötünö qarşı kötörülüş casağan emgekçilerdin ırlarınan üzündü).

6.

Ayqindooluu bayandooçtu bir başqa, ayqındağıç bayandooçtu bir başqa, tataal bayandooçtu bir başqa cana cönököy bayandooçtu bir başqa köçürüp alğıla.

Çalğınçılar.

Oso -aviaximğa müçö bolğon komsomolester, özdördünün uruş bilimderin sinoo üçün, talağa ciğıştı. Sınaq uruştu başqaruu üçün, murun ele komandır dayındalğan. Ar bir toptu başqaruu üçün, komandırler şaylanğan.

Komsomolester qoldoruna quru dürmöttüü bomba cana quru dürmöttüü mıltıqtar alışqan.

Sinoo uruşu casala turğan cerge komsomolester kelip da qalıştı. Kötör kelgen tamaqtarın çeşip, komsomolester tınığıp oturuştı.

Keç boldu. Uruş araketi baştaluuğa mezigil cetti. Muruntan belgilengen plan boyunça, komsomolester ekige bölünüştü : birinçi

caq - Qızıl Armiya, ekinçi caq - duşman boldu. Qızıl Armiya menen duşmandın kiyimderi ar başqa. Eki caqtın asekrleri, eki bölünüp, tañ aldınan birine biri çabuul casamaqçı boluştu.

- Dayarsıñbı? Cabdıqtarıñ qayda, Abıl? - dedi komandır.

- Cabdığımın barı dayar, col.komandır: bul - miltıgım, bul - bombam, bul - maskam - dedi Abıl.

- Carayt, dayar bol. Surnay tartılat, oşondo tegiz dayar bolğula - dep, komandır başqa topqo ketti.

Tañ qulan öök boldu. Komsomolester uyquda. Surnay tü-tüt tartıldı. Catqan el, baqa - şaqa tüşüp, dayardanıp qalıştı.

- Coldoş Abıl, canıña eki kişi al da, çalğınğa cöönö - dedi komandır.

- Buyruğunıuzğa dayarımın, col. Komandır - dedi Abıl.

Tañ aldında Abıl, eeki kişini eerçitip, çalğınğa çığıp ketti.

Canındağı coldoştoru - Qalmat menen Maamıt.

- Coldoştor, toqtoğıla. Col eki ancı eken. Bul ancı coldun eköönü da tosuu kerek. Col. Maamıt, sen mına bul cibıttın başın qaytar. Men qır üstündö boloyun. Qalmat ekinçi coldun başında bolsun - dedi Abıl.

Çalğınçılar birine biri çasırnı creden orun alıştı. Barının közdörü şektüü caqqa tigilgen. Barı teñ dayar oturat.

- Coldoş Abıl, bir adam qoroñ dey tüştü - dep, Maamıt qabar qıldı.

- Eñkey! Bul - duşmandın çalğınçısı. Munu, qanady da bolso, tutqunğa aluu kerek - dedi Abıl.

Çalğız kişi, eleñdep, eki cağın qaradı da, qoqtunun tamanına saldı. Bul kişinin bütkül qıymılı çalğınçılarga körünüp turat.

Añğıça bolbodu, condon miltıq tars etti. Birinçi tarsıldaqtan soñ, oq bıdıray qaldı. Qoqtu tamanındağı kişi attan calp dey tüştü. Aldındağı atı oynoqtop cönödü.

Maamıt, atına daroo ırğıp minip, qaçqan attın artınan tüştü. Qalmat, cığılğan adamğa çurqap cetti da, anı aydap aldı.

Añğıça bolbodu, miltıq ünü bıdır-bıdır atıldı. Bombalar çart-çurt carıldı. Maskalar kiyildi. Uruş başaldı.

Bir ooqumdan kiyin duşman qaçıp qaldı. Qızıl askerler, coonun arqasına tüşüp, qubalap qalıştı.

- Caraysıñar, azamattar! Proletariat memleketin duşman aldında uyat qılbasıñar - dep, külüp ciberdi komandır.

§ 7. Ayqındooçtun türlörü.

Süylömdögü ayqındooçtor da, özdörünün tüzülüştörünö caraşa, üçkö bölünöt.

1. Cönököy ayqındooç. **Calqı türdö turup, baş müçölördün birin (eeni, ce bayandooçtu) ayqındağan sözdördü cönököy ayqındooçtor deybiz.** Mas.: *Udarnik Asan caqşı oqudu.* (Eeni ayqındap turğan söz - *udarnik*, bul - cönököy ayqındooç, antkeni - bul calqı söz, özünçö ayırım maanige ee. Bayandooçtu ayqındap turğan söz - *caqşı*, bul da - cönököy ayqındooç, antkeni - bul da, özünçö calqı turup, ayırım maanini atqardı).

Süylömdün baş müçölöründö cönököy ayqındooçtordon bir neçe tike ayqındooçtor da bolot. Mas.: *Asan mağa cügürüp keldi.* (Mındağı *mağa cügürüp* degen eki söz birine biri bağıınıñqı emes, eköo teñ bayandooçtun tike ayqındooçtoru, eköo teñ bayandooçqo özdörünçö tike bağıınışat). *Bizdin udarnik Asan mağa cügürüp keldi.* (*Bizdin udarnik* degen eki söz eköo teñ eege tike bağıınğan, birine biri bağıınıñqı emes).

Cönököy türdö turğan bir neçe ayqındooçtu sxema menen minday körsötüügö bolot.

Mas.: *Bizdin udarnik Asan mağa cügürüp keldi.*

<i>Asan</i>		<i>Keldi</i>	
<i>ee</i>		<i>bayandooç</i>	
<i>Bizdin</i>	<i>udarnik</i>	<i>Mağa</i>	<i>cügürüp</i>

Cönököy ayqındooc̄tor süylömdün baş müçölörünö qıyır ayqındooc̄ bolup (tike ayqındooc̄torğö ayqındooc̄ bolup) da mildet atqarat. Mas.: *Bizdin mekteptin baygesi udarnik Asanğa tiydi*. (Mındağı ee - *baygesi*, anın tike ayqındooc̄u - *mekteptin*, ayqındooc̄tun ayqındooc̄u - *bizdin*. Süylömdögü bayandooc̄ - *tiydi*, anın tike ayqındooc̄u - *Asanğa*, ayqındooc̄tun ayqındooc̄u - *udarnik*. Eenin tike ayqındooc̄una ayqındooc̄ bolup turğan *bizdin* degen söz eege qıyır ayqındooc̄ bolot. *Udarnik* degen söz da bayandooc̄qo qıyır ayqındooc̄ bolot). Bul misaldı sxemz menen mınday körsötüügö bolot.

<i>Baygesi</i> ee		<i>tiydi</i> bayandooc̄
<i>mekteptin</i> tike ayqındooc̄	<i>Asanğa</i>	tike ayqındooc̄
<i>bizdin</i> qıyır ayqındooc̄		<i>udarnik</i> qıyır ayqındooc̄

Qıyır ayqındooc̄u bar baş müçölördün bir neçe tike ayqındooc̄toru boluğa da mümkün.

Mas.: *Bizdin mekteptin bıylıqı baygesi udarnik Asanğa bütündöy tiydi*. (Mında *bıylıqı* degen söz eege tike ayqındooc̄ bolup kirdi, bütündöy degen söz bayandooc̄qo tike ayqındooc̄ bolup kirdi). Munu sxema menen mınday körsötüügö bolot.

<i>Baygesi</i> ee		<i>tiydi</i> bayandooc̄
<i>mekteptin</i> tike ay.	<i>bıylıqı</i> Tike ay.	<i>Asanğa</i> <i>bütündöy</i>
<i>Bizdin</i>		<i>udarnik</i>

2. **Bayançı ayqındooc̄.** Bayançı ee bolğon sözdör süylömdö ayqındooc̄tuq mildet da atqarıшат. Mas.: *Bara catqan cigit - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *cigit*, anın tike ayqındooc̄u - *bara catqan*). Süylömdö ayqındooc̄tuq mildet atqarğan bayançı ee boluçu

sözdördü bayançı ayqındooc̄tor deybiz. Bayançı ayqındooc̄tor süylömdün baş müçölörünö qıyır ayqındooc̄ bolup da mildet atqarat. Mas.: *Bara catqan kişinin canındağı cigit - menin coldoşum*. (Mındağı ee - *cigit*, anın tike ayqındooc̄u - *canındağı*, tike ayqındooc̄tun ayqındooc̄u - *kışinin*, tike ayqındooc̄tun ayqındooc̄un ayqındap turğan - *bara catqan*. Mındağı bayançı ayqındooc̄ *bara catqan* degen söz eenin qıyır ayqındooc̄unun ayqındooc̄u boldu). Bul misaldı sxema menen körsötüügö bolot.

<i>Cigit</i> ee		<i>coldoşum</i> bayandooc̄
<i>canındağı</i> tike		<i>menin</i> ayqındooc̄
<i>kışinin</i> qıyır		
<i>bara catqan</i>		

3. **Tataal bayandooc̄.** Tataal ee bolğon sözdör süylömdö ayqındooc̄tuq mildetti da atqarıшат. Mınday, tataal eelerdi uyuşturuçu sözdördön tüzülgön ayqındooc̄toru tataal ayqındooc̄tor deybiz. Mas.: *Bala-baqıranın ünü uğuldu*. (Mındağı ee - *ünü*, anın ayqındooc̄u - *bala-baqıranın*, bul - tataal ayqınooc̄). *Biz çay-pay içtik*. (Mında *çay-pay* - bayandooc̄tun ayqındooc̄u, bul da - tataal ayqındooc̄). *Bara catqan cigit - menin coldoşum*. (Mındağı eeni ayqındap turğan - *bara catqan*, bul - bayançı ayqındooc̄, bul da - tataal). *Kolxozdo üç cüz elüü sooluq tuudu*. (Mında *sooluq* degen eeni ayqındap turğan üç cüz elüü, bul da - tataal).

Bir miñ toğuz cüz on cetinçi cıl - Rossiyada proletariat diktaturası ornoğon cıl. (Mındağı *cıl* degen eege tataal ayqındooc̄ bolup turğan *bir miñ toğuz cüz on cetinçi*).

Sın atooçtun maanisin küçötküç sözdör da tataal ayqındooc̄ uyuşturat. Mas.: *Taş çıñq ildiy quladı*. (Mında bayandooc̄tu ayqındap turğan - *çıñq ildiy*, bul - tataal ayqındooc̄). *Kün öto carıq tarttı*. (Mında bayandooc̄tu ayqındap turğan - *ötö carıq*, bul da - tataal

ayqındooc).

Tataal ayqındoocıtor baş müçölörgö tike ayqındooc bolup da, qıyır ayqındooc (ayqındoocıtun ayqındoocı) bolup da qızmat qılışat. Mas.: Bir miñ toğuz cüz on cetinçi cıldın oktyabrindegi revolütsiya cer - düynönü qaltırattı. (Mındağı ee - revolütsiya, anın tike ayqındoou - oktyabrindegi, tike ayqındoocıtun ayqındoocı - cıldın, munun ayqındoocı - bir miñ toğuz cüz on cetinçi. Mındağı bayandooc - qaltırattı, anın ayqındoocı - cer-düynönü; eedeği tataal ayqındooc bayandoocıtı tike ayqındadı). Munu sxema menen minday körsötüügö bolot.

<i>revolütsiya</i>	<i>qaltırattı</i>
ee	bayandooc

oktyabrindegi

tike

cer-düynönü
tike(tataal)

cıldın
qıyır

Bir miñ toğuz cüz on cetinçi
qıyır (tataal)

BIŞIQTOOLOR.

1.

Cönököy ayqındoocıtı bir başqa, bayançı ayqındoocıtı bir başqa, tataal ayqındoocıtı bir başqa köçürgülö.

Qış.

Izğaar menen üškürüp,
Cetip keldi qarı qış.
Candıqtan qan böksörüp,
Qaltıldadı, ketti küç.

Bayçeçekey caynağan,
Öldü soldu, ayttı "qoş!".
Cazdaay bizge sayrağan
Otor ketti kelgin quş.

Tegiz kepin orondu:
Toqoy da appaq, too da appaq.
Suu betine muz toñdu,

Tereñ ketti aq çabaq.

Qardan butaq qayışıp,
Qaçıradı, ıyladı.
Küç bere albay, mayışıp,
Ölüm ırın ırdadı.

Maymaq ayuu, dardaqtap,
Cazdı cazday toyloğon,
Soğonçoğun quçaqtap,
Alda qaçan soyloğon.

Calğız ayılğa qaralap,
Cutap keldi mal qolgo.
Uuru-börü sağalap,
Kirip keldi qoroogo.

Qaçan ketet qarı qış?
Qaçan güldör caynaşat?
Otor ketken aqın quş,
Qaçan kelip sayraşat?!

2.

Coğorquday işteğile.

Qoyonek.

Sereñ quyruq, qoş qulaq,
Sereñdegen qoyonek.
Baqırañ köz, qapqan bel,
Eleñdegen qoyonek.
Qaçar colun kün murun,
Belendegen qoyonek.
İtten, quştan ömürün,
Çeberdegen qoyonek.

Coğorquday iştegele. Baş müçölördögü tike ayqındooçtordu bir başqa, qıyır ayqındooçtordu bir başqa köçürgülö.

Isıq Köl.

Tişterin arsaytıp, aq seldelerin asmanğa tirep, Alatoo turat. Alatoonun quçağındağı oyduñ çuñqurda Isıq Köl catat.

Kün nurun çaçat. Cel tük coq. Isıq Köldün beti melmildeyt. Küzgülü sıyaqtuu, күн şoolasın qayta çaçıratat. Aq balıqtar, suu üstünö ırğıp çığışıp, qaytadan tereñge tüşöt da, oyun salıp ketet.

Tün. Ay şoolasın sebet. Cel taqır coq. Köl dağı melmildeyt. Ay şoolasın qayta çaçat. Köldün küzgülü döy beti alda qança türgö tüşöt, eçen türkün qubulat. Aq balıqtar carq-curq etet.

Kündün betin bulut basat. Şamal ışqırat. Isıq Köldün beti tünöröt. Örköçtöngön tolqundar dolulanışat, ceekti közdöy qağılıшат. Taştan taşqa tiyişip, asqalardı solquldatışat. Balıqtar tereñge çaşınıшат. May cabaqtar taştın qoñuluna tıgılıшат. Bara catqan paroxoddor cayqalıшат. Tolqun kötürüp taşağanda, kürp etip, suuğa qayta çığılat. Bara catqan colooçular eñgi-deñgi boluшат. Çıdamsızdar qusup da ciberiшет.

Kün açılrat. Cel toktoyt. Köl beti qayta melmildeyt. Betin küzgülü döy carqıldatat. Aq balıqtar qaytadan oynop çığıшат. Bara catqan paroxoddordun qıymılı bilinbeyt. Paroxoddoğu colooçular dinközdörü suluuluqqa qanıшат.

Alatoonun salaalarınan aqqan suular küzgülü döy tunuq, qaştay taza, qımızday tattuu.

Bul suular kolxoz talaasın güldötüşöt. Aydalğan eginder qayqalayt. Apiyimdin açılğan güldörü eçen türkün qulpurat. Közdün qıçuusun qandırat.

Isıq Köldö cayıt da sonun. Mındağı mal çöptön qamsız. Uuz çöptüü şalbaalar mol. Mındağı mal semiz.

Isıq Köl - sotsialistik ata qonuşubuzdun ırıstuu burçunun biri.

Coğorquday qılıp iştegele.

Eenin ayqındooçtorun bir başqa, bayandooçtuğun bir başqa bölgülö. Qıyır ayqındooç menen tike ayqındooçtordu acıratqıla.

Caydın күнү салqın celin celpip turat. Qalıñ qarağaydın içi tınçtıqta catat. Bulaqtardın şıldırağanı eçen türkün küülördü eske salat. Izıladağan çımın-çirkeyler ğana tınçtıqtı bir az bölgön bolot. Sayrağan quştardın ünü çımın-çirkeydin ündörün basıp ketet. Qarağaydın arası dağı tınçtana qalat.

Calğız ğana ayuu, şaqşañdap, araket qılıp cüröt. Al, çaraday taştardı kötürüp alıp, bir asqanın üstünö tizip catat. Cerde qurap catqan qarağaydı kötürüp alıp, bir asqanın üstünö tizip catat. Al, qaytadan taşqa barıp, asqanın astın eñkeyip qarayat. Qayta cügürüp kelet da, cölöp qoyğon qarağayına cügürüp çığat.

Ayuu, asqın astın eñkeyip qaradı da, taştın biri menen asqanın түbün urdu. Taş düp etip tüşörü menen, ayuu qayra çurqadı da, cölögön qarağayına mine qaldı. Asqanın түbünön çoñ qaman çıqtı da, ayuunu qubaladı. Qaman cetpesten murun, ayuu qarağayına minip alğan.

Çığaçta oturğan ayuunu bir az tegerenip turat da, qaman asqanın түbünö qayra ketet. Ayuu, bir az izin suutup, asqağa qayra barat. Özünün tizgen taşınan birdi alat da, asqanın түbün dağı urat. Asqanın astınan qaman dağı cügürüp çığat. Qaman cetkiçe, ayuu çığaçqa çığıp alat. Qaman, ayuunu tegerenip turup, asqanın astına cönölöt. Ayuu arqasınan dağı barat. Ayuu dağı bayağını işteyt.

Añdıp catqan mergen ayuunun amalına tañ qaldı. Al, ayuunu atpay, tamaşağa battı da, oturdu. Mergendin buğup catqanın ayuu da bilbeyt, qaman da bilbeyt.

Ayuu özünün tizgen taşınan eñ kiyinkisin ırğıtqalı ketkende, mergen cölöngön qarağaydı çıqtı. Ayuu, taşın urup, qayra qaçtı. Kelse, cölöngön qarağayı cıgılığan. Külük qamandan qaçıp qutulbasın bildi da, ayuu, baqırıp, tura qaldı. Oqtoy zırıldap kele catqan qaman, ayuunu çaldı da, ketti. Añdıp catqan mergendin mıtığınan tütün bur etti. Torpoqtoy, qara qaman tütün menen udaa quladı.

Mergen asqanın түbünö bardı. Ayuu urğan taştan ölgön altı toropoydu kördü.

Baş müçölördün ayqindooçtorun sxemağa salğıla. Qıyır ayqindooçtor da, tike ayqindooçtor da öz orundarında bolsun.

Abdının basqan colu.

Abdının basqan colu - ötö uqmuştuu coldun biri. Isıq kün meeni qaynatat. Çimin-çirkey da kölökögö çaşınğan. Quştardın baarı teñ sayğa qorğoloğon. Çöptör şılıqyğan. Ağın suulardan calqoo ğana ündör çığat. Isıqtan zapqı cegen qoylor toqtoboyt. Alar suunun ünü çıqqan caqqa çuburat. Abdı qoydun arqasında sandalat. Anın qolunda - tayaq. Conunda - çanaçqa quyulğan kök çalap. Anın erinleri kebersiyt. Üstü caqtan anı kün quyqalayt. Astı caqtan anın tamanın ısıq topuraq örttöyt. Anın cılañaç baltırın ısıq taştar tilet. Abdı keçte üygö qaytat. Al keleri menen otun alat. Bay anın qızmatın baalabayt. Bay anı sögöt. Baybiçe ağa tamaqtı durus berbeyt.

Çıqılğan çilde kelet. Cer betin qaarduu qar çümböttöyt. Suu betin kök muz qaptayt. Şamaldın izğarı zırıldayt. Al betti, baştı calayt. Suuqtan cığaçtın butaqtarı ayrilat. Izğardan taştar carılat. Abdı dağı qoydun arqasında sandalat. Anın coldoşu - bayağı tayaq. Anın tamağı - bayağı ele çalap. Anın baltırı - bayağıday ele cılañaç. Al qaltrayt. Al üşüy. Kündü al talaada ötköröt. Keç bolot. Qoy qorooğö kelet. Abdının qardı dağı toyboyt. Qabağı dağı salıñqı.

Zaman cañırat. Turmuş taqır almaşat.

Kün ısıq. Aptap meeni qaynatat. Kolxoz fermasının qoyu cayılat. Köñüldörü quunaq qoyçular taş túbündögü kölöködö ırırdaşat. Abdı alarğa gazet taratat. Al alar menen añgemeleşet. Qoyçular Abdığa qoydun cayıtın süylöşöt. Abdı qoyçularğa düynödögü bolup catqan oquyalardankep urup beret.

Boroon ırqırayt. Cer betin aq qar çümköyt. Suu betine kök muz cayılat. Kolxozdun cılısı cıluu bastırmağa solonot. Cılıçılar cıluu kiyim menen qıştı toğotpoyt. Alar cılıçılarnı teyleyt. Abdı cılıçılardıñ işterin tekşeret. Alarğa qoldonmo aytat.

Moskvada udarnik kolxozçulardın sıyazı cürüp catat. Col.Stalın udarnik kolxozçular menen mayekteşet. Abdı col. Stalinge özünün fermasındağı çoñ cetişterdi süylöyt. Sıyazdın delegattarı col. Stalin menen sürötkö tüşöt. Abdı alardıñ arasında bolot.

Abdının basqan colu - milliondun basqan colu. Abdının azırqı ırısı - milliondordun kütkön çağı.

Ayqindooçtoru sxema menen körsötkülö.

Cañılmaçtar.

Mañdaydağı - beş çoñ badal aral. Badal araldın balır çöbün ottoğon - mala, qaşqa, bala maral.

§ 8. Cönököy süylöm

Qay bir süylöm baş müçölördön ğana quralat. Mas.: *Asan ırdadı*. (Süylömdün eesi - *Asan*, bayandooçu - *ırdadı*. Süylömdö ilğiy ğana baş müçölör bar.) *Asan - pioner*. (Mındağı ee - *Asan*, bayandooç - *pioner*. Süylöm ilğiy ğana baş müçölördön quralğan).

Ilğiy ğana baş müçölördön qurulğan süylömdü cönököy süylöm deybiz.

Sıñar bayandooçtor da cönököy süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Irdadım*. (*Men ırdadım* degen maanide aytıldı). *Pionersiñ*. (*Sen - pionersiñ* degen maanide aytıldı).

Cönököy ee cana tataal bayandooçton qurulğan süylömdör da cönököy süylömdün türkümünö kiret: *Asan ırdap ciberdi*. (Mında ee - *Asan*, bayandooç - *ırdap ciberdi*). *Men ötö qıylandım*. (Mında ee - *men*, bayandooç - *ötö qıylandım*).

Tataal ee cana cönököy bayandooçton qurulğan süylömdör da cönököy süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Ilğiy udarnikter keldi*. (Mında ee - *ilğiy udarnikter*, bayandooç - *keldi*).

Tataal ee cana tataal bayandooçtordon qurulğan süylömdör da cönököy süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Ilğiy udarnikter kelip qaldı*. (Mında ee - *ilğiy udarnikter*, bayandooç - *kelip qaldı*).

BIŞIQTOOLOR.

Calañ süylömdördü tapqıla. Alardıñ türlörün (sıñar bayandooç, cönököy müçölüü calañ süylömdör cana tataal müçölüü calañ süylömdör) acıratqıla.

Balıq qarmağanda.

Calğızın. Qolumda qayıрмаğım bar. Tük cel coq. Kün abdan açıq. Suu melmireyt. Suu túbündögü oynogon balıqtar körünüp turat.

Qayıрмаq bıq etet. Irğıtıp qalam. Balıq carq etet. Suu ceegindegi qurğaqqa barıp tüşöt.

Qayıрмаq dağı çögöt. Tiktep oturam. Balıqtar uduyguyt. Qaysı biri qayıрмаqtı ala qaçat. Irğıtam. Balıq tuylayt. Qayıрмаqtan keede boşonup da kelet.

Menin çoğoru çağımda Asan bar. Al da qayıрмаq salat. Al da irğıtat. Keede balıq çığat. Keede balıq çığat. Keede qayıрмаqtın özü quru kelet.

- Asan, iş qanday?- deymın.

- İş caqşı - deyt.

- Qarmadıñbı?

- Qarmap catam - dep, coop qaytarat.

Unçuqpay qalabız. Köz qayıрмаqta. Balıqtar oynoyt.

Çıdabaybız. Qayıрмаqtağı qurtardı ulam cañılaybız.

Qayıрмаğımı balıq abdan bulqtu. Bar küç menen tartıp aldım.

Suunun ceegine kileygen qañıltır caltıray tüştü. Cürögüm tuyladı. Qol qalçıldadı. Abdan süyündüm.

Kün battı, biz da qayttıq.

§ 9. Cayılma süylöm.

Baş müçölörü büt cana ayqındooçtoru bar süylömdü cayılma süylöm deybiz.

Mas.: *Asan kitep oqudu.* (Mında ee - *Asan*, bayandooç - *oqudu*, ayqındooçu - *kitep*). *Bızdın Asan - mıqtı udarnik.* (Mında ee - *Asan*, anın ayqındooçu - *bızdın*, bayandooç - *udarnik*, anın ayqındooçu - *mıqtı*).

Calğız eeden cana ayqındooluu bayandooçton qurulğan süylömdör da cayılma süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Asan - coldoşum.* (Mındağı bayandooç - *coldoşum*, bul ayqındalıp turat, antkeni - bul *menin* degen ayqındooçtu özü ele körsötüp turat.)

Calğız bayandooçton cana ayqındooluu eeden qurulğan süylömdör da cayılma süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Atam - udarnik.* (Mında *Atam* özünön özü ayqındalıp turat.)

Ayqındooçu bar sıñar bayandooç da cayılma süylömdün türkümünö kiret. Mas.: *Kitep oqudum.* (Mında *Men* deen ee özünön özü belgilüü bolup turat). *Mıqtı süylödüñ.* (Mında *sen* degen ee özünön özü belgilüü bolup turat). *Kitep oquybuz.* (Mında *biz* degen ee özünön özü belgilüü bolup turat). *Mıqtı oquysuñar.* (Mında *siler* degen ee özünön özü belgilüü bolup turat).

Ayqındooçtor, süylömdögü baş müçölördü candap cürüp, tömönkü maanilerdi atqarıшат.

1. Turaqtuu sın ayqındooç. Zat atooçtor zat atooçton bolğon müçölördü (baş müçölördü cana ayqındooç müçölördü) ayqındağanda, alar süylömdögü zat atooç müçölördün turaqtuu sının (tüpkü törkünü emneden caralğandığın, emnege arnalğandığın, emnege oqşoştugun) körsötöt. Mas.: *Temir col salındı.* (Mındağı *temir* degen ayqındooç - zat atooç, munun ayqındağan eesi - *col*, bul da - zat atooç. Coldun temirden casalğandığın ayqındadı). *Bolot qalem aldım.* (Mındağı *bolot* degen ayqındooç qalemdin tüpkü törkünü bolot ekendigin bildirdi). *Qarapa çelek sindı.* (Mındağı *qarapa* degen ayqındooç çelektin emneden casalğandığın körsöttü). *Sıya çelek aldım.* (Mında *sıya* degen ayqındooç çelektin sıyağa arnalğandığın körsöttü). *Miste murun cigit kirip keldi.* (Mındağı *miste murun* degen ayqındooç cigittin murdun mistege oqşottu). *Bolot qalemdin uçu sindı.* (Mındağı *bolot* degen qıyır ayqındooç eenin tike ayqındooçunun emneden casalğandığın körsöttü).

Süylömdögü zat atooçtordon bolğon müçölördü ayqındağan zat atooç ayqındooçtoru turaqtuu sın ayqındooç deybiz.

Turaqtuu sın ayqındooçtor ılıy atoo turpatında (uñğu cana qurama türdö) turuшат.

Eskertüü: 1) Eki sözdön bütön turaqtuu sın ayqındooçtor tatal ayqındooçton türkümünö kiret. Mas.: *Baqırañ köz c i g i t süylödü.* (Mındağı tatal ayqındooç - *baqırañ köz*).

2) Eger turaqtuu sın ayqındooçtor süylömdö eelik mildet atqarıp qalsa, anda alar tatal eenin türkümünö kiret. Mas.: *Baqırañ köz süylödü.* (Mındağı ee - *baqırañ köz*).

2. **At ayqındooc.** Ar türkün uyumdardın (Mas.: Kolxozdun, sovxozdun c.b.) tırmaçça (" ") içine cazılıuçu ençilüü attarı da ayqındoocıtuq mildet atqarat. Mas.: "Udarnik" kolxoz planın bütürdü. (Mındağı eenin ayqındoocu - "Udarnik"). "Aqcar" kolxoz - maldı köböyttü. (Mındağı ayqındooc - "Aqcar"). "Köksay" sovxoz - qoyçu sovxoz. (Mındağı ayqındooc - "Köksay"). "25-Oktyabr" zavod planın atqardı. (Mındağı ayqındooc - "25-oktyabr").

Uyumdardın tırmaçça içindegi casama attarın at ayqındoocıtor deybiz.

Eskertüü: 1) Başqa uluttun tilindegi at ayqındoocıtor qırğız tiline qotorulbayt. Mas.: "Krasny paxar" artel mıqtı iştedi. "Şarq" çayxana tazalıqqa öttü c.b.2) At ayqındooc süylömgö ee da bolot. Mas.: "Udarnik" planın bütürdü. 3) At ayqındoocıtor süylömdö qıyır ayqındooc bolup da tüşöt. Mas.: "Udarnik" kolxozdun malı töldödü. (Mında "Udarnik" eege qıyır ayqındoocı).

3. **San ayqındooc.** San atooçtor süylömdögü müçölördün sanın ayqındayt. Mas.: Eki kolxoz meldeşti. (Mında ee bolup turğan atooçtun sanın anıqtadı). Asan eki qıyırıldı. (Mında eenin qıymılının sanın anıqtadı). Eki kolxozdun meldeşi cıyınıtqaldı. (Mında eki degen san ayqındooc eege qıyır ayqındooc bolup tüştü).

Süylöm müçölörünö ayqındooc bolup turğan san atooçtordun san ayqındoocıtor deybiz.

Eskertüü: 1) san ayqındoocıton soñ atooçtor köptük türdö emes, cekelik türdö cazilat. Mas.: Altı oquuču carıştı. (Altı oquučular carıştı emes). 2) **köp, az, birtike** degen sözdör dasan ayqındoocıton türkümünö kiret.

4. **Cön ayqındooc.** Ayqındooc bolup turğan cöndömö atooçtor ilğiy cön körsötüşöt. Mas.: Asan şaardan ketti. Asan şaarda oquyt. Asan şaardan keldi. Asan şaardı carattı. Asan şaardın cayın tüşündü. (Mında cöndömö atooçtor bayandoocıtor ayqındaşıp, ilğiy cöndü - bağıttı taqtaştı).

Etış bayandoocıtor tike candap turğan uñğu cana qurama zat atooçtor da cön körsötüşöt. Mas.: Asan kitep oqudu. (Asan kitepti oqudu degen maanide ayıldı). Asan qat cazdı. (Asan qattı cazdı degen maanide ayıldı). Asan tüş kördü. (Asan tüştü kördü degen maanide ayıldı).

Ayqındooc bolup turğan cöndömö atooçtordun cana etiş bayandoocıtu tike candap turğan uñğu cana qurama atooçtordun cön ayqındoocıtor deybiz.

Eskertüü: 1) Bayançı eelderdi cana bayançı ayqındoocıtor ayqındap turğan cöndömö cana atoo turpatındağı (uñğu ce qurama) zat atooçtor da cön ayqındoocıtor türkümünö kiret. Mas.: Oquğa bara catqan cigit - menin coldoşum.

(Mında oquğa degen ayqındooc eenin tike ayqındoocu bara catqan degen sözdün cönün ayqındadı). Kitep qarmağan cigit - menin sabaqtaşım. (Mında kitep degen söz qarmağan degen bayançı ayqındoocıton cönün ayqındap turat). Oquğa berilgen - Asan. (Mındağı oquğa degen cön ayqındooc berilgen degen bayançı eeni ayqındadı). Qalpaq kiygen - menin inim. (Mındağı qalpaq degen ayqındooc kiygen degen bayançı eeni ayqındadı). 2) Bayançı eelrdi cana bayançı ayqındoocıtor ayqındap turğan taandıq atooçtor da cön ayqındoocıtor türkümünö kiret. Mas.: Paqtası mol - Özbekstan. (Mında paqtası degen taandıq bayançı eenin mildetin atqarıp turğan mol degen sözdü ayqındadı). Paqtası mol respublika - Özbekstan. (Mında paqtası degen ayqındooc bayançı ayqındoocıton mildetin atqarıp turğan mol degen sözdün cönün ayqındadı).

5. **Öñ ayqındooc.** Süylömgö ee bolup, ce bayandooc bolup, ce ayqındooc bolup qatışqan zat atooçtordun öñün, tüsün ayqınday turğan sın atooçtor bar. Mas.: Qızıl gül açıldı. (Mında gül degen zat atooç eenin öñün ayqındap turğan söz - qızıl). Kök teñiz tolqudu. / Teñizdin öñün ayqındap turğan söz - kök). Asan - quba cigit. (Mında bayandooc bolup turğan cigit degen zat atooçtun öñün ayqındap turğan söz - quba). Qızıl Armiyanın texnikası arttı. (Mında Armiyanın degen ayqındoocıton öñün ayqındap turğan söz - Qızıl).

Süylömdö müçö bolup turğan zat atooçtordun öñün ayqındoocıton sın atooç sözdördü öñ ayqındoocıtor deybiz.

6. **Sapat ayqındooc.** Süylömgö müçö bolup turğan zat atooçtordun cana etişterdin sapatın ayqınday turğan da ayqındoocıtor bar. Mas.: Asan - caqşı oquuču. (Mında bayandoocıton sapatın ayqındap turğan söz - caqşı). Asan caqşı ırdayt. (Mında eenin sapatın

ayqındap turğan söz - caşqı). Caşqı ettin sorposu tatıbayt. (Mında eenin tike ayqındooçu ettin degen sözdün sapatın ayqındap, eege qıyr ayqındooç bolup turğan söz - caşqı). Arıq qoydun terisi tonǵo carabayt. (Mında Arıq degen söz eenin tike ayqındooçu bolup turğan qoydun degen sözdün sapatın ayqındadı).

Süylömdö etişterdin cana zat atooçtordun sapatın ayqındağan sözdördü sapat ayqındooçtor deybiz.

7. Qalıp ayqındooç. Sın atooçtordun qay biri zattın cana etiştin qalibın ayqındayt. Mas.: *Biyik qaraǵay quladı.* (Mında *biyik* degen ayqındooç ee bolup turğan zattın qalibın ayqındadı). *Asandin ünü biyik çıqtı.* (Mında *biyik* degen ayqındooç bayandooç bolup turğan etiştin qalibın ayqındadı). *Çoñ qaraǵay quladı.* (Mında *çoñ* degen ayqındooç ee bolup turğan zattın qalibın ayqındadı). *Asan çoñ süylödü.* (Mında ayqındooç *çoñ* bayandooç bolup turğan etiştin qalibın ayqındadı). *Biyik mordun tütünü asmanǵa kötörüldü.* (Mında *biyik* degen ayqındooç eenin tike ayqındooçu bolǵon mordun qalibın ayqındadı).

Süylömdö zattın cana etiştin qalibın ayqındooçu sın atooçtordu qalıp ayqındooçtor deybiz.

8. Salıştırma ayqındooç. “*Day*” cana “*ca*” müçölör menen quralışıp turğan atooç sözdör ayqındooç bolǵondo, alar bir zattın sın bir zattın sınına, ce bir qıymıldın sapatın bir qıymıldın sapatına salıştırat. Mas.: *Çıqanaqtay pioner ır ırdadı.* (Mındaǵı *çıqanaqtay* degen ayqındooç pionerdin boyun çıqanaq menen salıştırdı). *Köödöy qara cigit söz süylödü.* (Mında bir zattın öñün bir zat menen salıştırdı). *Asan arqarday çurqadı.* (Mında Asandin qıymılın arqardın qıymılına salıştırdı). *Asan balıqça süzdü.* (Mında Asandin qıymılın balıqtın qıymılına salıştırdı). *Börünün közdörü ottoy candı.* (Mında börünün közdörünün canǵanın ottun canǵanı menen salıştırdı).

Eki zattın sın, ce eki qıymıldın sapatın bir birine salıştırğan ayqındooçtordu salıştırma ayqındooçtor deybiz.

9. Anıqtama ayqındooç. Ayqındooç bolup turğan at atooçtor ayqındooçtordu anıqtoo üçün qoldonulat. Mas.: Sen kimdi kördüñ? - Men Asandı kördüm. (Mında ayqındooç bolup turğan Asandı anıqtoo üçün, kimdi degen ata atooç ayqındooçtu qoldonduq). Sen emne kördüñ? - Men qoyon kördüm. (Mında emne degen ayqındooç qoyon

degen ayqındooçtu anıqtadı). Qança caşqa çıqtıñ? - On segiz caşqa çıqtım. (Mında qança degen at atooçtu san ayqındooçtu anıqtoo üçün qoldonduq). Asan qayda ketti? - Asan şaarǵa ketti. (Mında qayda degen at atooçtu cön ayqındooçtu anıqtoo üçün qoldonduq).

Süylömdö ayqındooçtordu anıqtoo üçün qoldonuluuçu at atooçtordu anıqtama ayqındooçtor deybiz.

10. Mezgil ayqındooç. Qay bir ayqındooçtor ilǵıy mezgil ayqındaşat. Mında ayqındooçtordo ilǵıy “*ǵı*” (keede “*ǵı*”) qurandı bolot da, alardın uñǵuları ilǵıy mezgil körsötüüçü atooçtor bolot. Mas.: *Cazǵı kelginder ketiştı.* (Mında kelginderdin mezgilin ayqındadı). *Bılırqı qış suuq boldı.* (Mında qıştın qaysı çaqqa taandıq ekendigin ayqındadı). *Qısqı suuqtar ketti.* (Mında suuqtun mezgilin ayqındadı). *Bügünkü cıyılış qızuu öttü.* (Mında cıyılıştın mezgilin ayqındadı).

Mezgil ayqındooç sözdördü mezgil ayqındooçtor deybiz.

Mezgil ayqındooçtor etişti cana sın atooçtu ayqındaǵanda, alar urǵun uñǵu türdü (“*ǵı*” qurandısız) turat, ce catış cöndömödö turuшат. Mas.: *Mektepke Asan bılır kirdi.* (Mında *bılır*, uñǵu türdü turup etişti ayqındadı). *Asan üygö cazda keldi.* (Mında *cazda*, catış cöndömödö turup, etişti ayqındadı). *Asan bugün qayratnuu.* (Mında bugün sın atooçtu ayqındadı).

11. Orun ayqındooç. Qay bir ayqındooçtor süylömdö ee bolup, ce bayandooç, ce ayqındooç bolup turğan zat atooçtordun (keede caqtama at atooçtordun) orundarın ayqındayt. Mında ayqındooçtor “*daǵı*”, qurandı menen ayqaşıp turat. Mas.: *Şaarlaǵı coldoşum keldi.* (Mında eenin ordun ayqındadı). *Lagerdegi pionerler qaytıştı.* (Mında ee bolup turğan pionerler degen sözdü ayqındadı). *Kolxozdoǵu komsomoldordun plandarı atqarıldı.* (Kolxozdoǵu degen orun ayqındooç mında eege qıyr ayqındooç bolup, tike ayqındooçtun ordun ayqındadı). *Komsomoldoǵu biz örnök körsöttük.* (Mında caqtama at atooç *biz* degen eenin ordun ayqındadı). Bizderge örnök körsötkön coldoştor - komsomoldoǵu caştar. (Mında *caştar* degen bayandooçtun ordun ayqındadı). **Süylömgö müçö bolup turğan zat atooçtordun orundarın ayqındağan sözdördü orun ayqındooçtor deybiz.**

12. Qıymıl ayqındooçtor. Qay bir ayqındooçtor süylömdö

müçölörün, qıymılına qaray ayqındayt. Mında ayqındooçtor urğun bayançı ayqındooçtor bolot. Mas.: *Süylögön cigit - menin coldoşum.* (Mındağı *süylögön* degen ayqındooç eeni, anın qıymılına qaray, ayqındadı). *Bara catqan coldoş - pionerlerdin cetekçisi.* (Mındağı *bara catqan* degen ayqındooç eeni, qıymılına qaray ayqındadı).

"*İp*" cana "*a*" ulandıları menen ulanışıp turğan etiş ayqındooçtor da qıymıl ayqındooçtordun türkümünö kiret. Mas.: *Asan süylöp oturdu.* (Mındağı *süylöp* degen ayqındooç bayandooç bolup turğan oturdu degen etişti eenin qıymılına qaray ayqındadı). *Maamıt qomuzun ala oturdu.* (Mında *ala* degen ayqındooç bayandooç bolup turğan etişti eenin qıymılına qaray ayqındadı.)

Süylöm müçölörün, zattın qıymılına qaray, ayqınday turğan sözdördü qıymıl ayqındooçtor deybiz.

BIŞIQTOOLOR

1.

Cayılma süylöm menen cönököy süylömdü acıratqıla.

XVI.

Tañ attı. Cer cüzü ağardı. Mönğülü toolordon kelgen tañqı sızırım etek cayloolordun sarğarıp bara catqan çöptörün ırğadı. Çabandardın üylörü cartı çaçıldı. Atq, töögö, ögüzgö cüktör artıldı. Çubalcığan köç Qaşqa Su cayloosun közdöy bet aldı. Qoyçular ürün barañdan turuştu. Alar fermanın on ceti miñ qoyun otuu cerler menen cayı bara catıшат. Köçtün aldı tik qıyağa cetti. Tik qıya asman melciğen qara toonu aylanıp ötöt.

2.

(Qubaniçbektiki boyunça)

Coğoruday işteğile.

Tunuq bulaq.

Caratılıştı eçen sonun sıylar bar.

Kün ısıq. Ekskursiyadan qayıp kelebiz. Cöübüz. ısıq күn abdan çañqatat. Oozdoğu şilekey qurğayt. Al ketet.

- Qaçan cetebiz - deyt coldoşum.

- Az qaldı. Sabır qıl. Çıday tüş - deymın.

Qırdı eñkeydik. Suu ali körünböyt. Aşığabız. Aylananı qarayıbız. Tamşanıp qoyobuz.

Bir oqumda kögüçkondör közgö çalınd. Kekilikterdin sayrağan ündörü uğuldu.

- Suuğa cettik - dedim coldoşuma.

- Toqto! İçip alalıq - dep, coldoşum otura qaldı.

- Aşıqpa, suu ali coq. Biroq caqın keldik - deymın.

Dağı cürdük. Qoqtunun tamanına caqındadıq. Qulağıma şıldırağan ün uğuldu. Daroo tñşadım. Suunun şıldırağan ünü qulağıma ayqın uğuldu. Cügürüp qaldıq. Çoq qamıştın arasınan arasındağı tunuq bulaqqa cetip keldik. Boortoqtoy qaldıq. Şimirdik. Dağı cuttuq. Çarçğaandıq esten çıqtı. Qatuu uyquğa kettik.

Oyğonup kettim. Kün - beşim. Coldoşumdu oyğottum. Nandı çılap cedik. Suudan qanğıça içtik. But kiyimderdi oñdoduq. Tunuq bulaqtın sürötün qağazğa tüşürdük. Caratılıştın tunuq bulaqtay sıyına mooqumdu abdan qandırdıq.

El cata mektepke da cetip keldik.

3.

Turaqtuu sın ayqındooçtordu cana at ayqındooçtordu tapqıla. San ayqındooçtordu başqa cazıp alğııla.

Borborğo ekskursiya.

Qoş temir sızıqtın üstü menen parovoz uçup bara catat. Kök tütün asmanğa çubalcıyt. Bolot tütüktön çıqqan ışıqırıq qulaqtı carat. Ot araba alıp uçup baratat. Aynek terezeden qarasaq, qarağay başındağı çınılar keede sanalbay da qalat.

Vagon içinde tört bala ermekteşebiz. Coldoğu körgöndörübüz cönündö añgeme salabız. Keede comoq aytışıp, keede ırdap ketebiz. Keede, cığaç taqtağa catıp alıp, kitep oqup qalabız.

Biz menen mañdaylaş oturğan üç bala Moskvanın kebin salışıp bara catıшат. Üçöönün içindegi bir coldoştun Moskvada bolğon türü bar. Al Moskvanın taş köçölörün süylöyt, sement köpürölörün aytat, kirpiç üylörün süröttöyt. Anın canındağı eki coldoşu öto uqnt menen tñşaşat.

Süylöp bara catqan coldoştun sözü bizdin köñülübüzdü da alağdı qılat. Biz da anın sözün tiñşay qalabız. Bizdin da Moskvanın bolot quştarının üstünö minip, asmanğa uçqubuz kelet. Et cürögübüz, alıp uçup, toqtoboyt.

Ot araba alıp uçup baratat. Döñgölöktör şaqıldayt. Tolğon stansiyalar artqa qalıp catat. Qazağıstandın qum talaasının beti tegerenet. Çoqçoyup turğan qum döböçüktördü qarap, tamaşa qılabız. Kün batat. Elektr şamdar cağılat. Bir az oturup, uyquğa ketebiz. Tañ atat, qayra turabız. Caratılıştın suluu qubuluştarına mooqum basabız. Ot araba alıp uçup barat. Arqabızğa qançalıq stansiyalardı taştadıq. Eçenşaarlar artta qaldı.

- Edil, Edilge - Volgağa keldik, qarağıla! - degen ündör çıqtı. Baarız capırt terezege cabıştıq. Edil suunun aynegi eken. Anın ağını tük bilinbeyt. Anın bir çetinen bir çetine köz arañ ele cetet. Edil - suulardın döösü eken. Anın üstündö türkün zor paroxoddor süzöt. Edildin boyu - çöptün kençi eken. Anın ceekterinde türkün şiberler ösöt.

Ot araba alıp uçat. Temir döñgölöktör şaqıldayt. Sım tartılğan qarağay mamılar arañ-arañ sanalat. Col ceegindegi qalıñ toqoylor tegerenet. Arqabızda tolğon stansiyalar qalat. Ulam cañı cerlerge kelebız.

Moskvağa da cetip keldik. Tramvayğa tüşüp, şaardı aralap cönödük. Coldo kep qılğan taş köçölördü, tunuke üylördü, sement köpürölördü közübüz menen körüp barabız. Tramvay alıp uçat. Asman tiregen aynek üylör közübüzdün qıçuusun qandırat. Belgilengen cataqanağa da keldik.

Moskvanı qıdıra baştadıq. Eñ murun Lenin atabızdın kümbözünö bardıq. Lenin atabızdın kümbözünö bardıq. Lenin atabızdın kümbözü bizdi terñ oylorğö batırdı. Muzeyker, kitepqanalar tañ qaltırdı.

Zavod fabrikalardı araladıq. "Udarnik" zavoddoğu tartıp bizderdi tañ qaldırat. Andağı tazalıq bizdi qubandırat. "Krasnaya Moskva" fabrikadağı maşinalardın iştegenine aqılıbız ayrıñ bolot.

"Maksım Gorkiy" aeroplandın çoñduğu aqılıbızğa da sıybayt. Andağı altı matordun ününön ava zirildeyt.

Qızıl borborubuzdun şañına abdan qubandıq.

4.

Cön ayqındooçtor menen öñ ayqındooçtu, sapat ayqındooç menen qalıp ayqındooçtordu acıratqıla.

Krolikter.

Mektep qoroosu bıyıl abdan candandı: aq, qara cana köğüş krolikter (baqma qoyondor) sereñ-sereñ sekirişet; uzun qulaqtarın tikçiytişip, arı beri cügürüşöt; cumşaq cündörün selkildetişet.

Krolikter mektepke kireşeni da kirgizdi: alardın tattuu eti bizderdi ısıq tamaq menen cabdıdı; tıbtuu terilerinen tüşkön aqçalar bizdin çayıbızğa qant qoşumça qıldı.

Krolikter oquubuzğa da çoñ cardam keltirdi: alardın turmuştarın dayım bayqaybız; alardın cegen tamaqtarın tekşerebiz; münöz-qıyaldarın közömlödybüz; alardın töldörün bayqaybız.

Kroliktin töldöşü da, semirişi da, salmağının arbişi da - barı teñ özübüzdün qolubuzda. Krolik caqşı bağılsa, tamaq mıqtı cana öz uçurunda berilse, alardın cataqtarı taza qarmalsa, alar tez da töldöşöt, tez da çoñ boluşat. Krolikke caqşı köz salınbasa, al tez ele cüdöp, bat ele ooruyt.

Krolik - qoyon emes. Anı "baqma qoyon" dep aytuubuz - tuura emes. Qoyonğö oqşoş bolğonu menen, anın tuqumu qoyondon başqa : anın müçösündö qoyonduqunan başqa ayırmalar bar. Krolikter Evropanın qay bir cerlerinde capayı türdö da kezdeşet.

Krolik menen kireşe körgön uyumdar cana ceke çarbalar az emes. Krolik asıroonu caqşı colğö qoyso, al abdan çoñ kireşe beret.

Ar mektepte krolik bolsun.

5.

Coğoruday işteğile. Salıştırma ayqındooçtordu bir başqa cazğıla.

Buurul at.

Qumda tuulup, muzda öskön,
Qulan menen birge öskön.
Buğuday moynun burağan,

Buta atımday añ kelse,
buydalbastan çurağan.
Arpanı cara çaynağan,
Aynektey közü caynağan.
Buudaydı cara çaynağan,
Bulbulday közü caynağan.
Tap etine kelgende,
Tuyağın cerge milğitat,
Qulçaça moynun çulğutat.
Quyuncha çañdı burğutat.
Ayaqtay bolğon taştardı,
Asmanğa qaray ırğitat.
Bilektey bolğon oozduqtu,
Kökürökkö qaqqılayt.
Tal cibektey quyruqtu,
Çatqayaqqa çapqılayt.

(Semeteyden).

6.

Coğorquday işteğile. Salıştırma ayqındooçtordu bir başqa cazğıla.

- Coldsız Asan, sen qayda bardıñ?
- Men bazarğa bardım.
- Bazardan emne aldıñ?
- Kitep aldım.
- Qança somğo aldıñ?
- Beş somğo aldım.

7.

Coğorquday işteğile. Mezgil ayqındooç menen orun ayqındooçtordu başqa köçürüp alğıla.

Ubaqtı - altın.

Abdibek ubaqtını uruna albayt. Al bılırqı cılı oquudan artta boldu. Bılırqı cıl Abdibek üçüntegin öldü. Bılırqı cıldın oquusu Abdiekke cuqpadı, antkeni - al ubaqtını paydalana bilbedi.

Abdibek bıyıl da sabaqtan artta qaldı. Mekteptegi baldardan eñ ayaqqı - Abdibek . Oquudağı baldarğa Abdibek Abdibek bılır da, bıyıl da şıldıñ boldu. Komsomoldoğu baldar Abdibekti bir neçe col cıyılışqa da saldı. Cıyılıştağı bergen özünün ubadasın Abdibek ali atqarbadı. Mına, qışqı oquu ayaqtadı. El sınaqqa dayardanıp catat. Abdibek bugün keçki sabaqqa da barbadı. Tünkü sabaq dayardoo - Abdibek üçün mildettüü da iş emes.

Keregedegi saat segizdi urdu. El sınaqqa dayardanıp oturat. Abdibek ali uyquda. Anın keçeeği ubaqtısı bazarda cürüü menen ötkön.

Sınaqtan çıqqan baldar sınaqtın natırcasını kütüp oturuşat. Añğıça bolbodu, taqtağa spiska cabıştırıldı. Baldar, çoğuluşup, qaray baştadı. Spiskadağı baldardın ayaq cağında Abdibek bar. Abdibek cönündö mınday cazılğan: "Abdibek qışqı sınaqtan öto albadı".

Tünkü saat segizde komsomol uyğunun çoğuluşu bolup catat. Söz - Abdibek tuuraluu.

- Men calqooluqtu taştayın. Komsomoldon meni çığarbağıla. Mağa dağı cardamdaşqıla - dep, Abdibek çımı menen ardandı. "Cazğı sınaqtan ötpösö, Abdibek komsomoldon çığarılsın, biroq Abdibekke mıqtılap cardam berilsin" degen toqtom cıyılış ayağında oquldu.

Abdibek cazğı sınaqtan öttü. Komsomol uyumunun aldında Abdibek ubadasın aqtadı. Biroq Abdibek, ötkön cıldağı oquudan artta qalıp, mektepti mektepti coldoştorunan bir cıl kiyin bütürdü. Ubaqtının altın ekendigin Abdibek oşondo tüşündü.

8.

Coğorquday işteğile. Qıymıl ayqındooçtordu başqa köçürüp alğıla.

Çaqayğan kün surdanğan buluttarğa caşına qaldı. Qıbiladan soqqon cel küçöy baştadı. Asmandağı süzüp cürgön ayırım buluttar toptoldu da, asman çılt bütöldü. Carqırıp, tiyip turğan kün bir demde coq boldu. Tünörgön buluttar bat ele şarqırağan camğırdı töğüp ciberdi. Kün açıqta ızıldap uçuuçu çirkeyler daroo qoñulğa tığıldı. Bizder, ayılğa bet alıp, çapqılap cönödük. Camğır aldıbızdan çaba caadı. Attar, qulaqtarın çunaytıp, arañ celip bara catıшат. Cılıpılğan

suu kiyimder bizdi abdan cüdötüp kelet.

Bir ooqumda ayılğa cetip keldik. Ülüñdöp küygön ottun ceegin tegerektey oturduq. Şölbürögön kiyimdi arañ qurğattıq. Nöşördögön camğır basıları menen, bizder, atqa minip, qolubuzğa tüştük.

9.

Cönököy süylöm menen cayılma süylömdü acıratqıla. Cayılma süylömdördün ayqındooçtorun türkümgö bölgülö.

Birinçi qızılça.

Burulça, ketmendi qoluna qarmap, qızılçanın çabıǵına cügürüp bara catat. Anın aldında - kolxozçular. Alar da çabıqqqa aşıǵıp bara catıшат.

Qanışay kempir, qaççañdap, Burulçanın aldınan çıqtı.

- Qayda cügürdüñ, balam? Mınça emne aşıqtıñ? - dedi Qanışay.

- Çabıqqqa ketip baram, eneke. Qızılçanın otoosu kelip qaldı. Küzündö qant ceybiz - dedi Burulça.

- Qantıñ qurusun, balam. Qızılçağa colobo. Al şariyatta caman iş eken.

Burulça bir az sesteye qaldı. Burulçanın eki közü kempirge tikele tüştü.

- Qızılça emne üçün caman? Al caman bolso, emne üçün anı el aydadı. Qant zavod emne üçün salındı?

- Al caman, balam. Caman. Aǵa kişinin söögün qoşup, anan qant çaşayyt eken. Qanttaǵı tattuu daam - oşol kişinin söögünükü.

- Munu kimden uqtuñ?

- Uzaq moldo ayttı. Al qurandan körüptür. Musulman balası qızılça aydabasın dep, quranda cazılıptır.

- Uzaq moldo qant ceyt beken? Kördüñbü?

- Al - moldo emespi, qantip cesin. Al başqalardı cebesin dep atǵıpaybı?

- Xa...xa...xa! Kempir alcıǵan ekensiñ - dep, Burulça cügürüp ketti.

Qant zavoddo kök tütün buruldayt. Zavod içi şatur-şatur iştep çatat. Zavoddun aylanasın qızıl celekter basıp ketken. Zavoddun aylanasındaǵı kolxozçular, qızıl celek kötörüşüp, zavoddu qaray bara

catıшат. Keçki küzdün muzdaq şamalı aqırın ğana soǵot. Kün şoolasın çaçıp turat. Burulça el menen kele catat. "Kişinin söögün" körüü üçün, Qanışay da kele catat.

Zavoddun gudogu baqırđı. Muzıkalar çalınıp ketti. Ayantqa cıynalğan elden baş adaşat. Qızıl celekter cel cürgön caqqa qaray celbireşet.

- Qant zavoddun açılışına arnalğan saltanattuu çoguluştı açıǵ dep carıyalaymın - dedi qarasar cigit. Muzika internatsionaldı oynop ciberdi.

Qanışay "kişinin söögün" körüügö aşıǵıp turat. Anın qulaǵına süylöngön sözdör köp kire berbeyt. Zavod içindegi düküldögön ün Qanışaydın qulaǵına "kişinin söögün" carıp catqanday tabıştı alıp kelet.

Çoguluş ayaqtadı. Cıynalğan el zavoddun için közdöy cönöldü.

Zavoddun içi qalqqa tolup ketti. Bir iydişte qant carması aǵıp catat. Ekinçi iydişte qumşeker turat. Üçünçü iydişte appaq, tomoloq qanttar cıyılıp catat.

Qanışaydın közü iydiştin baarın teñ qıdırat. Anın közdörü "kişinin söögün" izdeyt. Biroq söök közgö çalınbayt. Qanışay ubara bolot. Anın köz aldına Uzaq moldo elestey qalat. Qanışay "kişinin söögün" izdeştin talıqpayt. Biroq Qanışaydın izdegeni körünböyt. Qanışay ubaradan çıqpayt.

Aq tastorqondor cayılıp ketken. Üstöldördün üstü tamaqqa tolǵon Kolxozçular menen zavoddun udarnikteri üstölgö oturup catıшат. Üstölgö oturğan kolxozçular menen cumuşçular baqa-şaqa süylöşöt. Zavod içindegi maşınalar cönündö söz cürüp catıшат.

- Kolxozçu qonoqtor! Qana, tamaqqa qaraǵıla. Özüñör dayardap bergen qızılçañardın qantınan cegile - dedi zavoddun direktoru. Kolxozçular tamaqqa kirdi.

Tamaq arqasınan çay berildi. Ar qonoqtun astında qantqa tolǵon birden qutu catat. Qutulardıñ içinde - qantın türkün sorttoru. Kolxozçular qantın ar türkünün cep catıшат.

Qanışaydın çınısına tomoloq qanttar ulam ele, şıldır etip, tüşüp ketet. Qanışay, eldi köp qarabastan, qantın ar türkünün cep catat.

- Qoquy, kempir, qanttı emne ceysiñ? Qaapır bolup qalbadıñı. Uzaq moldonun sözün unuttuñıbu - dep, Burulça Qanışaydı türtüp qaldı.

- Uzaq moldonun ölügün kööryün! Al ıymansız qalp aytqan eken. Anın bizge qızılça aydatqısı, qanttı cedirgisi kelbese kerek - dep ciberdi Qanışay. Kolxozçular qıraan qatqı külüp qaldı.

Cazdın künü. Kün nurduu şoolasın çaç baştadı. Cazdın cibek celi betten öböt. Çöptün baştarı aqırın ğana köykölöt. Kolxozçular, ketmendi iyinge salışıp, ır menen çubap bara catat. Kelinder menen qatar basıp, eldin eñ aldındağı bara ctaqan - Qanışay kempir. Al emi, "kişinin söögün" körüü üçün emes, qant üçün baratat.

§ 10. Logika basımı.

Tubasa ayqındooçtuu (bayandooçu etiş, ce sın atooç bolğon) cayılma süylömdü aytqanıbızda, anın eesine, ce bayandooçtun cön ayqındooçu menen mezigil ayqındooçuna köñüldü bölö süylöybüz. Başqaça aytqanda, tubasa bayandooçtun cayılma süylömdün eesin, ce bayandooçtun cön ayqındooçu menen mezigil ayqındooçun közdöp süylöybüz. Mınday, atayı közdölüp ayılğan müçönü közdömö müçö, ce közdömö söz deybiz. Közdölüp ayılğan söz bayandooçqo canaşa tüşöt. Mas.: *Cumuşçular plandı atqardı.* (Mında közdölüp ayılğan müçö - bayandooçtun ayqındooçu *plandı* degen söz. *Plandı* degen sözdü aytqanda, ün bul sözgö kötörüñkü cana ıqtalıñqı çıqtı). *Plandı cumuşçular atqardı.* (Mında süylömdün eesi bolup turğan *cumuşçular* degen sözdü közdöp ayttıq. Bul sözdü aytqanda, ün kötörüñkü cana ıqtalıñqı çıqtı). *Bügün cumuşçular oquştı.* (Mında közdöp ayılğan söz - süylömdöğü ee bolup turğan *cumuşçular*. Bul sözdü aytqanda, ün kötörüñkü cana ıqtalıñqı çıqtı).

Közdömö sözdü aytqanda ündün kötörüñkü cana ıqtalıñqı cıqqanın logika basımı deybiz.

Logika basımı menen ayılğan sözdü logika basımı tüşkön söz deybiz.

Logika basımı tüşköndö, atoo turpatında (uñğu, ce qurama türdö) turğan cön ayqındooç tabış cöndömögö qoyulat. Mas.: *cumuşçular plan atqardı* emes, *cumuşçular plandı atqardı* bolot.

Mezigil ayqındooç, ar dayım uñğu ğana türdö turup, logika basımına ee bolot, al eç ubaqta tabış cöndömögö qoyulbayt. Mas.: *cumuşçular bügündü qayrattuu* emes, *cumuşçular bügün qayrattuu* dep aytilat.

Mezigil ayqındooç menen çoñ ayqındooç, qay bir süylömdö eköo teñ uçurap, eköo teñ logika basımına umtulat. Mınday uçurda, bayandooçqo caqın turğanı logika bbasımın özünö oodarıp ketet. Mas.: *Bügün cumuşçular plandı ayaqtaştı.* (Mında mezigil ayqındooç *Bügün* cana cön ayqındooç *plandı* bir süylömdö qatışsa da, logika basımın *plandı* degen söz ayqındooç calğız eelep turat, antkeni - *Bügün* bayandooçqo caraşa emes). *Cumuşçular bügün plandı ayaqtadı.* (Mında *bügün* cana *plandı* - eköo teñ logika basımına umtuldu, biroq logika basımın *plandı* degen ayqındooç özünö oodarıp turat, antkeni - *plandı* bayandooçqo canaşa turat). *Cumuşçular plandı bügün ayaqtadı.* (Mında logika basımın *bügün* oodarıp ketti, antkeni - al bayandooçqo canaşa cerden orun aldı). *Bügün plandı cumuşçular ayaqtadı.* (Mında logika basımı eege öttü).

Bayandooçtun cön ayqındooç cana mezigil ayqındooçunan başqa ayqındooçtoru logika basımın ordun süylömdün eesine eç qaçan ötkörböyt, antkeni - alar ilğıy atoo turpatında (uñğu cana qurama türdö) bolot da, bayandooçtun qoltuğunan cıqpayt. Mınday uçurda eege logika basımın ötkörüü üçün, süylömdün eesin aytqanda, ündü abdan kötörüñkü cana abdan ıqtalıqı çığarabız. Bayandooçtun qoltuğunda başqa ayqındooçtor turğanda, mezigil ayqındooç menen cön ayqındooç da logika basımın acıray tüşöt. Mezigil ayqındooç menen cön ayqındooçtu, mınday uçurda logika basımına ee qıluu üçün, abdan kötörüñkü cana abdan ıqtalıñqı ün menen aytabız cana bayandooçtun qoltuğunda turğan ayqındooçtun canınaalıp kelebiz. Misal üçün mınday süylömdü alalıq : *Asan oquğa biyl erte ketti.* Mında logika basımın eelep turğan müçö - *erte*. Bul süylömdö logika basımın eege (*Asanğa*) ötkörüü üçün, eeni *erte* degen ayqındooçtun canına qoyup, anı abdan kötörüñkü cana ıqtalıñqı ün menen aytabız. Mas.: *Oquğa biyl Asan erte ketti.* Logika basımın cön ayqındooçqo (*oquğa*) ötkörüü üçün, anı da *erte* degen sözdün canına alıp barabız. Mas.: *Biyl Asan oquğa erte ketti.* Logika basımın mezigil ayqındooçqo (*biylğa*) ötkörüü üçün, anı da *erte* degen sözdün canına qoyobuz. Mas.: *Asan oquğa biyl erte ketti.*

Süylömdün bir müçösün logika basımı menen aytarda ünübüz, kötörükü cana ıqtalıñqı çıǵuu menen birge, toqtolo da qalat. Logika basımı, uǵuuçunun köñülün kerektüü sözgö buruu üçün, qoldonulat.

BİŞIQTOOLOR

1.

Süylömdöǵü cön ayqındooçtordu logika basımına qoyǵula.

Şaardan qat keldi. Tooǵo kün tiydi. Kölgö qayıq cürdü. Too caqtan cel ırıldadı. Toonun başına qar tüştü. Oyǵo qalıñ camǵır caadı. Qoqtunu qızıl qıyan qaptadı. Caziq talaanı suu bastı. Oronun baarına suular tolup ketti. Küzdün çıqıroon celinen çöptör eñ bat üşüdü. Cerdin betin aq qar büt bastı.

Cazdın nurduu kününö mooqum qandı. Cer betine çöptör cayqaldı. Uyanı quştar casadı. Keñ talaanı kolxoz malının tölü qaptadı. Toonun qoqtularınan suular tömön qaray aqtı. Kolxozdun keñ talaasında traktorlor iştey baştadı. Keñ östöndördün üstündö ketmençiler cıbrayt.

2.

Süylömdöǵü ecelerdi logika basımına köçürgölö.

Asan kitep satıp aldı. Maamıt şaarǵa ketti. Salıy şaardan keldi. Bakir şaarda oquyt. Bakir kitep qaptı satıp aldı. Camǵır sazdaǵı şalbaaǵa caadı. Suu şalbaanı büt qaptadı. Too başındaǵı möñgüdön bulaq aqtı. Kök muzdar köz caştı abdan töktü. Suu say-saydı qaptap ketti. Qıyandar saylardı bastı. Cel buu çıǵardı. Kolxozçular östön qazdı. Traktorçular cer aydadı. Ürön cerge sebildi. Bereke cerge cayıldı. Ooqat cerden tabıldı.

Kolxozdun malı keñ caylooǵo cönödü. Beeler caylooǵo baylandı. Kolxozçular uuz qımız içti. Maldın tölü kündön küngö semire baştadı. Malçılar küz ayında caqaǵa tüştü. Eginder qampaǵa quyuldu. Kolxozçular kireşe bölüştü. Udarnikter köp egin aldı. Egin calqoolorǵo az tiydi.

3.

Mezgil ayqındooçtordu logika basımına qoyǵula.

Bıltır Asan udarnik bolup iştedi. Keçte Asan keldi. Bıyıl da al udarnik bolup işteyt. Bügün mektepte cıylış bolot. Erteñ oquu erte başlat. Ötkön cıl Asan mıqtı oqudu. Bıyıl Salıy da mıqtı oquyt. Keçee sabaq caqşı oquldu. 1917-Cıl Sovet Ökmötü ornodu. 1916-Cıl badışaǵa qarşı kötörülüş boldu.

4.

Mezgil ayqındooçtordu logika basımınan acıratqıla da, alardın orduna cön ayqındooçtordu qoyǵula.

Qat Asanǵa bügün keldi. Asanǵa qat bügün keldi. Malǵa çöp bıyıl caqşı caqtı. Cerge camǵır bügün tereñ sıñdı. Eginden tüşüm bıyıl köp boldu. Egindin danı bıltır kemçil tarttı. Suuq qısta qıyın boldu. Tooǵo qış murdaǵı cıl qatuu boldu. Paqta çabıǵın kolxozçular keçee künü bütürdü. Toodon suu murda künü keldi. Bizdin kolxozǵo cer kelerki cıl keñitilmek. Asanǵa qat erteñ menen keldi.

5.

Coǵorquday işteǵile.

Mektep remontuna keçee kiriştik. Sabaqtan bügün keçiktiner. Mektepti bıltır bütürdük. Qoştı bügün aydadıq. Siler qoştı erteñ çıǵarasıñar. Kün nurunan şoola bıyıl özgöçö çaçılát. Toonun qarınan suu bügün kelet. Qardın sususuna say bıltır caqşı tolbody. Qış malǵa ötkön cıl abdan qaarduu boldu.

§ 11. Caqtar.

Szüylöm müçölörü caqtar menen eerçişet. Eerçişüü eki türkün bolot : baş müçölör öz ara eerçişet.

1. Baş müçölördün eerçişkeni. Baş müçölör etiştegi caqtar menen eerçişet. Mas.: *Men ırdadım. Sen ırdadıñ. Asan ırdadı.* (Mında eeler odono cana cekelik türdö turdu ele, bayandooçtor da, eelerdi eerçişip, odono cana cekelik türdö tüştü). *Biz ırdadıq. Siz ırdadımız.*

(Mında eeler cekelik sılıq türdö turdu ele, bayandooçtor da, alardı eerçip, cekelik sılıq türdö tüştü). *Siler ırdadıñar. Asandar ırdadıñar.* (Mında eeler köptük odono türdö turdu ele, bayandooçtor da köptük odono türdö turdu). *Sizder ırdadıñızdar.* (Mında eee sılıq köptük türdö turdu ele, bayandooç da sılıq türdö tüştü).

Eskertüü: Üçünçü caqtı körsötkön ee köptük türdö turğanda, anın etişi (bayandooçu) cekelik türdö da qoldonu- l a berilet. Mas.: *Asandar ırdadıñar* degendin orduna *Asandar ırdadıñar* dep da ayta berebiz.

Baş müçölör cik atooçtor doğu caqtar menne da eerçişet. Mas.: *Men - kolxozçumun. Sen - cumuşçusuñ. Asan - oquuču.* (Süylömdögü eeler cekelik odono türdö ayıldı ele, bayandooçtor da, eelerdi eerçip, cekelik odono türdö tüştü). *Biz - kolxozçubuz Siz - kolxozçusuz.* (Mında eeler cekelik sılıq türdö tüştü ele, bayandooçtor da cekelik sılıq türdö tüştü). *Siler - cumuşçusuñar. Asandar - oquuçular.* (Mında eeler köptük odono türdö ayıldı ele, bayandooçtor da köptük odono türdö ayıldı). *Sizder - kolxozçusuzdar.* (Mında ee köptük sılıq türdö ayıldı ele, bayandooç da köptük sılıq türdö ayıldı).

Eskertüü: 1) sınıar bayandooç bolboy, süylömdö ee turğanda, cik atooçtor caqtı (eeni) eerçibey da aytila beret. Mas: *Men - balamın* degendin orduna *men - bala* dep, *Sen pionersiñ* degendin orduna *sen - pioner* dep, *siz - kolxozçu- suz* degendin orduna *siz - kolxozçu* dep, *biz - cumuşçubuz* degendin orduna *biz - cumuşçu* dep da aytabız. 2) sınıar bayandooç bolboğon uçurda , cik atooçtor köptük caqtı eerçibey da aytilat. Mas.: *siler - oquuçusuñar* degendin orduna *siler - oquuču* dep, *sizder oquuçusuzdar* degendin orduna *sizder - oquuču* dep, *Asandar - oquuçular* degendin orduna *Asandar - oquuču* dep ayta berebiz. 3) çaq körsötüüçü ele cana eken degen sözdör qoşulup aytilğanda, caqtar saqtalıp qalat. Mas: *Men - pioner elem. Biz - pioner elek. Siler - pioner eleñer c.b.* 4) Keede catış cöndömödö turğan atooçtor da, cik atooçtor sıyaqtuu, caqtar menen aytilat. Mas.: *Men oquudamın. Sen oquudasıñ. Asan oquuda.* Catış cöndömödö turğan atooçtor, cik atooçtor sıyaqtuu , caqsız da aytila beret. Mas.: *Men oquuda. Sen oquuda. Asan oquuda.*

Baş müçölör küdük atooçtoğu caqtar menen da eerçişet. Mas.: *Al kündö men - baladırımın. Al kündö sen - baladırsıñ. Al kündö Asan - baladır.* (Mında da bayandooçtor eelerdi caq menen eerçidi).

2. Baş müçölör menen ayqındooçtor dın eerçişkeni. Ayqındooç menen baş müçö taandıq atooçtor doğu caqtar menen eerçişet. Taandıq atooçtor doğu caqtar menen eerçişken baş müçölör ilğiy atooç sözdör bolot (uñğuları etiş bolğon atooç sözdör da uşu türkümğö kiret). Mas.: *Kolxozdun qoyloru töldödü.* (Mında ee bolup turğan *qoyloru* degen söz üçünçü caqtı - *kolxozdu* eerçip tüştü. Mında *kolxoz - eee* ayqındooç). *Kolxozdun cıqısı qulundadı.* (Süylömdün eesi bolup turğan *cıqısı* degen söz mında da özünün ayqındooçu bolğon *kolxoz* degen sözdü eerçip, ayağın özgörttü). *Maamut - senin dosuñ.* (Mında bayandooç bolğon söz - *dos*, bul söz da, özünün ayqındooçu bolğon ekinçi caqtı eerçip, ayağın ekinçi caqqa özgörttü). *Col. Stalin - bizdin colbaşçıbiz. Muğalim - sizdin dosuñuz.* (Aykındooçtor cekelik sılıq türdö tüştü ele, bayandooçtor da, alardı eerçip, cekelik sılıq türdö ayaqtarın özgörttü). *Silerdin sabağınñar alğa ketti. Sizderdin sabağınñızdar keçeñdedi.* (Mında birinçi süylömdögü ayqındooç köptük odono türdö tüştü ele, anın eesi da köptük odono türdö ayıldı. Ekinçi süylömdögü ayqındooç köptük sılıq türdö ayıldı ele, anın eesi da köptük sılıq türdö ayıldı).

Aykındooçtor sılıq türdö aytilğanda (biz, siz bolup, eeler caqtı eerçibey da aytilat. Mas.: *Bizdin oquubuz örköndödü, sizdin oquuñuz qaşañdadı* degendin orduna *bizdin oquu örköndödü, sizdin oquu qaşañdadı* dep, ayta berebiz.

Ekinçi caq ayqındooçu köptük odono türdö (siler bolup) aytilsa, anın eesi caqsız da aytila beret. Mas.: *Silerdin sabağınñar büttü* degendin orduna *silerdin sabaq büttü* dep da aytilat.

Aykındooçtor cekelik odono türdö aytilğanda (üçünçü caq köptük odono türdö aytilğanda), eeler caqtı ilğiy eerçip aytilat. Mas.: Menin qarındaşım deybiz, menin qarındaş debeybiz. Senin kitebiñ deybiz, senin kitem debeybiz. Asandın depteri deybiz, Asandın depter dep, tük aytpaybiz.

Eskertüü: Üçünçü caqtı körsötüüçü odono türdö turğan ee ır menen aytilğan sözdö caqtı eerçibey da tura b e r e t .

Mas.: Som temirdi şiretken - cumuşçunun balban qol.

(Mında cumuşçunun balban qolu degen maani kemibedi).

Süylömdögü ee üçüncü caqtı körsötüp turğanda, eenin ayqındooçunun ayağındağı ilik ulandı tüşüp da qalat. Mas.: *Bütkül düynö proletarlari*, birikkile! (Mında *bütkül düynönün* degen maani kemibedi). *Suu beti cıbradı*. (Mında *suunun beti cıbradı* degen maanini taq tüşündürdü).

Caq menen eerçişüü zakondon paydalanıp, taandıq atooçtordon ayqındoolu eelerdi casaybız. Mas.: *Atam bazarğa bardı*. (Mında, *Menin* degen ayqındooç bolboso da, caqtı tüşündük). *İniñ oquuğa kirdi*. (Mında, *Senin* degen ayqındooç bolboso da, caqtı tüşündük).

San ayqındooç candap turğan müçö eç qaçan köptük türdö aytilbayt, cekelik ğana türdö aytilbayt, cekelik ğana türdö aytilat. Mas.: *Silerdin beş coldoştorıñar keldi emes, silerdin beş coldoştorıñar keldi* dep aytilat. *On baldar oynodu emes, on bala oynodu* bolup aytilat.

BIŞIQTOOLOR

1.

Süylömdögü caq menen eerçişken bayandooçtordu köçürüp alğıla. Ayqındooç menen eerçişip turğan baş müçölördü tapqıla.

Tap duşmanı.

Kolkoz müçölörünün calpı çoğuluşuboldu. Çoğuluşta kolkozdoğı müçölör tekşerildi. Kedey tonun camınıp, kolkozgo uurdanıp kirgen baylar kolkozdon çığarılıpcattı.

-Bizdin arabızda dağı cat kişi barbi? Bilgender bolso, anı körsötsün - dedi törağa.

- Bar. Kolkozdo Abıqan cüröt. Al - bay. Al bizdin arabızdan çıksın - dedi Mayrık.

- Men - emne üçün catmın? Siler meni çıkara albaysınar - dedi Abıkan.

- Sen - catsın. Biz seni çıkarabız - dedi Mayrık.

- Bul - cat. Bul kolkozdon çıksın - dep, dağı bir top kolkozçu çuuladı.

- Siler emne üçün cik ayrısañar? Abıqan - bizge cat emes, bul

- bizge tuuğan - dedi bir kolkozçu.

- Tuuğandın baarı ele dos bolboyt. Eger al kişinin küçünön paaydalanğandın biri bolso, anı kolkozdon çığaruu kerek. Abıqandı kim cakşı bilet, süylögülö - törağa.

- Men bilem. Abıqan 30-cılı ele sooda qılğan. Dalay emgekçinin emgegin cegen - dedi Oroz.

- Biröönün emgeginen paydalanğan mıtayımğa kolkozdon orun cok. Abıqan kolkozdon çıqsın - dep, köpçülük çuu kötördü.

Abıqan kolkozdon çığarıldı.

2.

Coğorquday qılıp iştegele.

Aza künü.

Yanvar aydın 15-çislası bolup qaldı. Yanvar ayı - emgekçiler üçün azaluu ay. Bütkül düynödögü emgekçilerdin colbaşısı Vladimir İlyiç Lenin uşul yanvar ayında ölgön.

Mekteptegi oquuçuların calpı çoğuluşu boldu. Çoğuluş aza kününö dayardıq körüüçü komissiya şayladı. Komissiyağa Aqmat, Muqay cana Alım öttü. Calpı çığuluş taradı. Komissiyağa şaylanğandar keñeşüügö qaldı.

- Qana, biz mildetti qanday bölüşöbüz? Kim qanday iş atqarat? - dedi Aqmat.

- Sen ele bil. Senini buyruğuña biz maqulbuz - deşti Muqay menen Alım.

- Carayt. Muqay, sen uraandardı cazğın. Celekti men cazayın. Aza künün ötkörüü tuuralu plandı Alım cazsın. Qalğan işti, plan bütökön soñ, baarıbız çoğulup işteyli - dedi Aqmat.

- Uraan cazuunu men caqşı bilbeymin. Uraandı sen caz, celekti men cazayın - dedi Muqay.

- Sen bilbeseñ, men - aytqanıña maqulmun. Biribizge biribiz cardamdaşalı - dedi Aqmat.

3.

Süylömdögü caq menen eerçişken bayandooçtordu tapqıla. Ayqındooç menen eerçişken baş müçölördü köçürüp alğıla.

Ene til sabağında.

Carqırağan cazdın künü bolup turat. Emgek qaynap turğan kez. Ayıldığı mektepter da özdörünün qışqı sabaqtarınan esep bere baştaştı.

Abıl oquğan mektepte, başqa sabaqtar bütüp, calğız ğana ene til sınağı qaldı. Ene tildin sınağına baldar çoğulup catışat.

- Sınaqtan meni eñ murun ötkörünüñüz, antkeni - menin qıstalış cumuşum bar ele - dedi Caqıp.

- Qarşılığımız coq - dep, baldar çuulay qalıştı.

Caqıp sınaqtan ötüüğü kirişti.

- Caqtar qanday coldor menen eerçişet, aytıp berçi, Caqıp? - dedi muğalim.

- Süylömdöğü eenin bayandooçu etiş bolso, al etiştegi caq ulandıları menen eerçiyt. Mas.: Men aldım. Sen cazdıñ. Al oqudu. Biz cazdıq. Siler oquduñar. Aalar oqudu, ce oquştı. Süylömdöğü eenin bayandooçu atooçton bolso, al cik ulandıları menen eerçişet. Mas.: Men - pionermin. Sen - traktorçusuñ. Al - oquuçı. Biz - kolxozçubuz. Siler - kolxozçusuñar. Alar - udarnik, ce udarnikter - dep, Caqıp coop qaytara baştağı.

- Ayqındooç menen baş müçölör qanday eerçişet?

- Atooçton bolğon baş müçölör taandıq ulandılar menen eerçişet. Ayqındooç ilik cöndömödö turat. Mas.: Menin atım kişenedi. Senin sabağıñ büttü. Asandın inisi - udarnik.

- Taandıq ulandılardın qıs qarıp qalğan uçurları bolobu? - dedi muğalim.

- Bolot. Ayqındooç sıhıq at atooçton bolso, taandıq ulandılar qıs qarıp da qalat. Mas.: Bizidn at - arğımaq. Sizdin at - toburçaq.

- Süylömdün eesi odono türdö tursa, taandıq ulandı qıs qarıp qalğan uçurlar bolobu?

- Bolot. Ekinçi caqtı körsötüüçü ayqındooç köptük odono türdö tursa, taandıq ulandı qıs qarıp da qalat. Mas.: Silerdin at - arğımaq. Irda üçünçü caqtın taandıq ulandısı qıs qarıp qalğan uçur da bolot. Mas.: Kolxozçunun ker qaşqa corğı salat bir başqa - dedi Caqıp.

- Carayt. Ayqındooçtoğı ilik ulandının qıs qarıp qalğan uçurları bolobu?

- Bolot. Üçünçü caqtı körsötüüçü ayqındooç ilik ulandını

çoğotup da qoyot, biroq taandıq ulandı saqtalıp turat. Mas.: Kolxozdun işi alğa ketti degendin orduna kolxoz işi alğa ketti dep da aytabız.

- Caraysıñ. Azamat ekensiñ - dedi muğalim.

- Bir ceri kemçil qaldı ğo, ağa - dey saldı Abıl.

- Qana, ayçtı - dedi muğalim.

- Süylömdöğü bayandooçqo *ele cana eken* degen, çaq körsötüüçü cardamçı sözdör qoşulup aytilsa, cik ulandıları qıs qarbayt da - dedi Abıl.

- Tuura. Eger, cik atooçtor ayqındooç bolup turğanda, alarğa *ele cana eken* qoşulup aytilsa, cik atooçtoğı caqtı körsötüüçü ulandılar saqtalıp qalat. Biroq cik atooçtordoğı ulandılar cardamçı sözdörgö barıp ulanıшат. Mas.: Men pioner elem. Biz - pioner elek. Siler - pioner ekensiñer. Sizder - pioner eleñizder - dedi Caqıp.

- Suroo da tuura, coop da tuura - dedi muğalim.

§ 12. Köp ayqındooçtuu müçö.

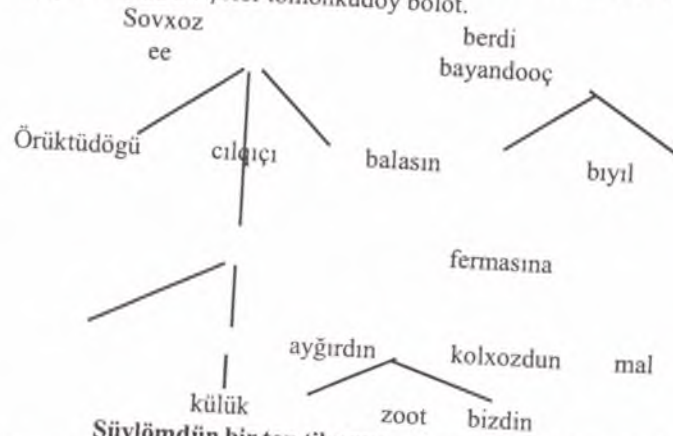
Süylöm müçölöründö (eede, bayandooçto cana ayqındooçto) bir neçeden tike ayqındooç da bolot. Mınday ayqındooçtor süylöm müçösünün belgilerin terip sanayt.

Mas.: *Asan aqırın, şıbirdap süylödü.* (Mında Asandın qıymılın körsötüp turğan bayandooçton eki belgisin terip sanadı. Birinçi belgi - *aqırın*, ekinçi belgi - *şıbirdap*. Bul eki ayqındooç - bayandooçton tike ayqındooçtoru). *Kolxozdun cayloodoğı malı semindi.* (Mındağı ee - *malı*, - anın birinçi ayqındooçu - *kolxozdun*, ekinçisi - *cayloodoğı*. Eki ayqındooç teñ - eege tike ayqındooçtor).

Çoñ, arğımaq, qara ayğır sovxozdon alındı. (Mındağı ee - *ayğır*, anın birinçi ayqındooçu - *çoñ*, ekinçisi - *arğımaq*, üçünçüsü - *qara*, üç ayqındooç teñ - eenin tike ayqındooçtoru). *Külük, toru ayğırın baldarı Qızıl Armiyağa berildi.* (Mındağı ee - *baldarı*, eenin tike ayqındooçu - *ayğırın*, ayqındooçton birinçi ayqındooçu - *külük*, ekinçisi - *toru*, bul eköo teñ - eenin tike ayqındooçunun tike ayqındooçtoru. Bul eköo - eege qıyır ayqındooçtor). *Örüktüdüğü cılqıçı sovxoz külük, zoot ayğırın balasın bizdin kolxozdun mal fermasına bıyl berdi.* (Mındağı ee - *sovxoz*, mında eki tike ayqındooç bar. Bayandooç - *berdi*, munun *balasın*, *fermasına*, *bıyl* degen üç

tike ayqındooçu bar. Bayandooçtuun tike ayqındooçtorunun eköündö dağı ayqındooçtor bar).

Kiyinki süylömdü sxema menen körsötsök, köp ayqındooçtuu müçölör tömönküdüy bolot.

Süylömdün bir top tike ayqındooçu bar müçölörün (eeni, bayandooçtu, ayqındooçtu) köp ayqındooçtuu müçölör deybiz. Süylöm müçösün candap turğan tike ayqındooçtoru terme ayqındooçtor deybiz.

BIŞIQTOOLOR

1.

Eeni cana bayandooçtu candap turğan terme ayqındooçtoru başqa-başqa köçürüp alğıla.

Aptap.

Caydın uzun, ısıq күnü şoolasın tögüp turat. Dumuq cel aqırın, biler-bilbes ğana celpiyt. Aydoođu qalıñ paqtalar aptapqa baştarın iyışet. Balban, udarnik suğatçılarketmendi arqı-terki çabışat. Aptap bışırıp turğan ısıq topuraqtan suu arañ ele cılcıyt. Tamırına suu tiygen paqtalardıñ calbıraqtarı, cürüşörün cazişıp, aqırın, cılcıp deneyet.

Kün, ulam çoğorulap, şoolasın suğatçılardıñ condoruna tike çaçat. Bışıqqan, qayrattuu udarniketr, condorun күngö qaaqtap qoyuşup, taştay qatuu, bolottoy çıñ bulçuñdarın oynotuşat. Coru

quyruq ketmender, asmañğa soroq dey tüşüşüp, cerge tereñ, qarıştan astam milğiy qalat. Suu aydoo üstünön aqırın, cıbcıyp cayılat. Paqtalar күndün şoolasına, suunun ırına mooqum qandırat. Kүndün nuruna, suunun sıyına qubanışat. Paqtanın ısıq topuraqta soyloyp catqan tamırları suunu şimiret.

Kün dağı çoğorulayt. Şoola tike, taq töbödon sebeleyt. Cel qozğoluudan taqır tıyılal. Isıq, dumuq aptap, munarıq bolup, bir öydö, bir tömön köçköndöy bolot. Mañdaydađı boz adır munarıqqa cılt bölönöt. Suu cayılğan paqtanın calbıraqtarı, abdan açıqqan kişi sıyaqtuu, күndün şoolasın közdöy teminet. Şooladan toyğuşa cutup, tezinen cibekten cumşaq, qardan appaq bulaların caynatqısı kelet.

Kün şoolasın dağı arbitat. Cer betin quyqalap cibermekçi bolot. Udarniketr qubanışat. Coru quyruq ketmender, asmañğa soroq kötörülö tüşüp, qaytadan cerge milğiy qalat.

§ 13. Terme ayqındooçtorдоđу baylantalar.

Süylöm müçösün candap turğan terme ayqındooçtorundun mazmundarı ilğiy birdey da bolup qalat. Mas.: *Asan kitep, qağaz, qarındaş aldı.* (Mındağı ayqındooçtor - ilğiy atoo turpatında turğan cön ayqındooçtor : kitep, qağaz, qarındaş). Terme ayqındooçtorundun mazmundarı birdey bolso da, süröttörü başqa bolup da qalat. Mas.: *Asan oquudan üygö keldi.* (Mındağı *oquudan* cana *üygö* degen ayqındooçtor, mazmun çağınan, cön ayqındooçtor, biroq, süröt çağınan, ekö eki başqa : biri çığış cöndömödö, biri barış cöndömödö turat). Mazmundarı da birdey, süröttörü da birdey terme ayqındooçtor uçurayt. Mas.: *Asan kitep, qağaz, qarındaş aldı.* (Mındağı ayqındooçtor, mazmun çağınan, - ilğiy cön ayqındooçtor, süröt çağınan, - ilğiy atoo turpatında turğan uñğular). *Asan kitepti, qağazdı, qarındaştı aldı.* (Mındağı ayqındooçtor - ilğiy cön ayqındooçtor cana ilğiy tabış cöndömödö turğan birdey ayqındooçtor) Mazmundarı başqa bolso da, süröttörü oqşoş terme ayqındooçtor da keziget. Mas.: *Külük, qara ayğır Qızıl Armiyağa berildi.* (Mında ayğır - ee, munun birinçi ayqındooçu bolup turğan *külük* - sapat ayqındooç, ekinçi ayqındooçu bolup turğan *qara* - öñ ayqındooç. Eki ayqındooçtuun mazmundarı başqa bolso da, alardıñ süröttörü oqşoş, ekö teñ - uñğı).

Mazmundarı da, süröttörü da başqa bolğon terme ayqındoocor da keziget. Mas.: *Asan işti caqşı bütürdü*. (Mında bayandooçton birinçi ayqındooc - *işti*, ekinçisi - *caqşı*. Birinçi ayqındooc - cön ayqındooc, ekinçi - sapat ayqındooc. Eki ayqındoocun mazmundarı da başqa, süröttörü da başqa).

Mazmundarı da, süröttörü da birdey bolğon terme ayqındoocordun aralarına baylamtalar da qatışat. Baylamtalar menen tutaşqan eki terme ayqındooc logika basımına birdey ee bolot. Mas.: *Asan kitep cana qağaz aldı*. (Mında kitep, qağaz degen eki ayqındooc logika basımına birdey ee boldu. Eki ayqındooc tutaştırıp, alardı logika basımına birdey ee qılğan baylamta - *cana*). *Asan kitepti cana qağazdı aldı*. (Mında kitepti, qağazdı degen ayqındoocor logika basımına birdey ee boluştu). *Asan aqırın cana cay oqudu*. (Mındağı *aqırın*, *cay* degen eki qalıp ayqındooc, *cana* degen baylamta arqılıu tutaşıp, logika basımına eköo teñ ee boldu).

Mazmundarı başqa bolğon menen, süröttörü birdey bolğon terme ayqındoocordun aralarına da baylamtalar qatışat. Baylamtalar menen tutaşqan ayqındoocor mında da logika basımına birdey ee bolot. Mas.: *Asan cay cana caqşı süylödü*. (Mında *cay* - qalıp ayqındooc, *caqşı* - sapat ayqındooc. Bular, *cana* degen baylamtanın cardamı menen tutaşıp, logika basımına birdey ee boluştu). *Çoñ cana qızıl cigit ciyılıştı süylödü*. (Mında *çoñ* - qalıp ayqındooc, *qızıl* - öñ ayqındooc. Baylamta menen tutaşıp, eki ayqındooc teñ logika basımına birdey ee boldu).

Terme ayqındoocordun tönönkü baylamtalar baylanıştır.

1. Baylamta menen. Cöndömö atooçto süröttörü birdey bolup turğan ayqındoocordun baylanıştır, biroq birinçi ayqındoocun ayağındağı ulandı tüşüp qalat. Mas.: *Asan Salydı, Maamıttı meldeşke çaqırdı* degen süylömdögü birdey eki ayqındooc (Salydı, Maamıttı degen ayqındoocordun) baylanıştır, mında bolot: *Asan Saly menen Maamıttı meldeşke çaqırdı*. (Mında Salydı degen ayqındoocun ayağındağı tabış ulandı "du" tüşüp qaldı). *Asan Saly menen Maamıtqa sotsialistik meldeş cariyaladı*. (Mında da Saly degen ayqındoocun ayağındağı barış ulandı "ğa" tüşüp qaldı. Eger baylamtasız ayılta, eki ayqındoocun teñ ayaqtarı birdey "ğa" ulandı menen turmaq ele : *Asan Salyğa, Maamıtqa sotsialistik meldeş cariyaladı*).

Eskertüü : Baylamta *menen*, keede bayandooçtu cana ayqındooc (uñğu türdö turğan cön ayqındooc) baylanıştırıp, ayqındoocun cardamçısı bolup da mildet atqarat. Mında uçurda al baylamta bolup esepelbeyt. Mas.: *Asan at menen keldi*. (Mında Asan at minip keldi degen maanini tüşündük). *Asan atası menen keldi*. (Mında Asan atası menen birge keldi degen maanini tüşündük).

2. Baylamta *cana*. Cöndömö türdö turğan cön ayqındoocordun baylayt. Mas.: *Asan Saly cana Maamıtqa sotsialistik meldeş cariyaladı. Salydı cana Maamıttı Asan ceñdi. Salydan cana Maamıttan Asan möröy aldı*. Mazmundarı da, süröttörü da birdey bolğon ayqındoocordun barın baylanıştır. *Asan kitep cana qarındaş aldı. Asan Qızıl cana sarı güldördü östürdü*.

Mazmundarı başqa bolso da, süröttörü birdey bolğon ayqındoocordun barın teñ baylanıştır. Mas.: *Appaq cana qaar-duu qış öldü. Atırday cıttuu cana çıyqanday qızıl güldör östü*.

Eskertüü: 1) At, san, salıştırma, mezigil cana orun ayqındoocor, atoo turpatında (uñğu cana qurama türdö) turuşsa da, mazmundarı başqa, süröttörü birdey bolğon terme ayqındoocordun türkümünö kire alıspayt. Oşonduqtan, bular başqa ayqındooc menen baylamta arqılıu tutaşa alıspayt. 2) Qıymıl ayqındooc, ulama türdö turğan etiş bolso da, mazmundarı başqa, süröttörü birdey bolğon terme ayqındoocordun türkümünö kiret da, başqa bayandooçor menen baylamta arqılıu baylanışa beret. Biroq mında qıymıl ayqındoocun uñğusu urğun qurama (atooçton tuulğan) etiş bolot. Mas.: *Asan aqırın cana şıbirdap süylödü. Asan küçtüü cana içamdatıp süylödü*.

3. Baylamta *da*. Bul baylamta terme ayqındoocordun bardıq türün da baylanıştır. Bul baylamtanın başqa baylamtalardan ayırması mında : terme ayqındoocun sanı qança bolso, bul urğun oşonçoluq qaytalap aytilat. Mas.: *Asan kitep da, qağaz da aldı*. (Mındağı eki ayqındooc eki col qatıştı). *Asan kitep da, qağaz da, qarındaş da aldı*. (Bul süylömdögü üç ayqındooc üç col qatıştı). *Asan caqşı*

da, içqam da oqudu. Qızıl da, caşıl da güldör caynadi.

Da baylamtanın baylağan ar bir ayqındoocu logika basımına toluq ee bolot.

Terme ayqındoocırdun qay biri baylamtasız da qalat. Baylamtasız qalğan ayqındoocırdor eñ aldınqı ayqındoocırdor bolot. Mas.: *Asan Caqıptı, Saliy menen Maamıttı meldeşke çaqırdı.* (Mında caqıptı degen ayqındoocı baylamtasız qaldı). *Asan Caqıptı, Saliydı, Maamıttı da meldeşke çaqırdı.* (Mında eki ayqındoocı baylamtasız qaldı).

Süylöm müçölörün baylağanda, baylamtalar capırt da qatışat. Mas.: *Asan Caqıp menen Saliydı cana Maamıttı meldeşke çaqırdı.* (Mında eki baylamta birge qatıştı). *Asan Caqıp menen Saliydı cana Maamıttı da meldeşke çaqırdı.* (Mında üç baylamta birdey qatıştı).

Da baylamta, calğız turğan ayqındoocı baylap da, andağı logika basımın küçötöt. Mas.: *Men kitep da aldım. Asan qalağa da bardı. Kün ciluu da boldı.*

Da baylamta süylömdün eesin baylap da, andağı logika basımın küçötöt. Mas.: *Asan da keldi. Kün da çıqtı. Cıyılış da boldı.*

Da baylamta tubasa bayandooçsuz süylömdögü eeni da logika basımına ötköröt. Mas.: *Asan da - mıqtı cigit. Saliy da - udarnik. Maamıt da - oquuçı.*

BİŞİQTOOLOR

1.

Ayqındoocırdı *cana* baylamta menen baylanıştırgıla.

Kündün murdu too arasınan aqırın, cıbilcıp cayıldı. Dumuq, qarañğı tündün quçağında catqan cer kündün şoolasın közdöy cutundu. Uyquda catqan çımçıqtar balday tattuu, qomuzdun küüsündöy uqququqtuu ırlardı çuburttu. Çımındar gülgö, cemişke qono baştadı. Qoroodo, köçödö, bazarda el qıymılı candandı. Asan, kitebin, depterin kötördü da, mektepke cönödü. Kündün nuru bat ele oydu, toonu quçağına ladi. Şaşkenin cel arğısı aqırın, cılıp erkeledi.

2.

Tiyeşelüü ayqındoocırdı *menen* baylamta arqılıu baylanıştırgıla.

Toonu, oydu tuman bastı. Qoqtuda, qolotto şamal uyulğudu. Çöptün, quraydın baştan arqı-terki silkindi. Şamal tabılğının, şibilinin baştanın capırdı. Buluttar camğırdı, möndürdü tögüp ciberdi. Möndür ulaq, qozu, muzoolordu taştın túbünö qorğolottu.

3.

Tiyeşelüü ayqındoocırdı *da* baylamta menen baylanıştırgıla

Biz Asandı, Saliydı, Maamıttı komsomlgo ötkördük. Asan komsomoldo köp, caqşı qızmat qıldı. Saliy mildetti tez, caqşı atqaruuçı boldı. Maamıt düköndön qağaz, qarındaş, boyoq aldı. Cayloonun, caqanın çöptörü bıyıl erte bıştı. Bizdin mektep krolik, tooq, ördök asırayt. Tooqton, ördöktön, krolikten mektepke kireşe tüşöt.

§ 14. Süylöm müçölörünün cazılıştarı.

1. **Baş müçölör.** Baş müçölör süylömdögü bayandooçqo qaray cazılat.

a) Tubasa bayandooçtun süylömdögü baş müçölördün çegi (bayandooçtoru etiş bolso, ce sın atooç bolso, ce coq cana bar degen sözdör bolso), sızıqça menen acırılbaıt. Mas.: *Asan süylödü.* (Mında bayandooç - etiş). *Asan caqşı.* (Asan qanday? - *caqşı.* Mında bayandooç - sın atooç). *Asanda kitep bar, Asanda qarındaş coq.* (Mında bayandooçtor da sın atooç sıyaqtuu mildet atqarğan bayandooçtor : *bar, coq.*)

b) Süylömdögü bayandooçtor, ce bayandooçtordun ayqındoocırdı surama at atooçtordun bolso, süylömdün baş müçölörünün çegi **acırılbaıt.** Mas.: *Asan qayda? Asan qanday? Asan kim? Bul emne? Bul qaysı? Bul qança? Bul qaysı kişi? Bul qaysı kişi? Bul qança aqça?*

c) Süylömdögü bayandooç catış cöndömödö turğan atooç bolso, anda da ee menen bayandooçtun çegi sızıqça menen **acırılbaıt.** Mas.: *Asan oquuda. Maamıt üydö.*

ç) Süylömdün bayandooçı coğoruda körsötülgön atooçtordun başqa atooçtor bolso (zat atooç, san atooç, caqtama atooç bolso), ee menen bayandooçtun çegi sızıqça menen **acırılbaıt.**

Mas.: *Saly - pioner*. (Mındağı bayandooç - uñğu türdö turğan zat atooç). *Maamit - traktorçu*. (Mındağı bayandooç - qurama türdö turğan zat atooç). *Bizdin mekteptegi oquuçular - seksen beş*. (Mındağı bayandooç - san atooç). *Menin klasım - altınçı*. (Mındağı bayandooç - ret körsötüüçü qurama san atooç). *Asan - menin coldoşum*. (Mındağı bayandooç - taandıq atooç). *Menin coldoşum - sensiñ*. (Mındağı bayandooç - cik atooç). *Asan - udarnikpi?* (Mındağı bayandooç - surooluu atooç). *Asan - uadrniktir*. (Mındağı bayandooç - küdük atooç).

d) Ee murun cazılat da, andan soñ bayandooç tüşöt, antkeni - ee bayandooçtu baştayt. Mas.: *Asan süylödü*. (Süylödü Asan emes). *Asan udarnik*. (Udarnik - Asan emes, antkeni - Asandın udarniktigin aytmaçqıbiz. Eger udarnik - Asan desek, Asandın udarniktigin aytpastan, udarniktin Asandığın ayttaq).

Eskertüü: Sızıqçasız cazıla turğan ee menen bayandooç ırda orun almaşıp da tüşöt. Mas.: *Açıldı kün, caydı nur*. (Mında bayandooç murun tüştü. Bul süylömdü qara söz menen cazaş, mında bolup tüşmökçü : *kün açıldı, nur caydı*).

2. Ayqındooçtor

a) Cöndömö atooç türündö turğan ayqındooçtor (cöndömö ulandılar menen ulanışıp turğan cön ayqındooçtor) menen tubasa bayandooçtordun mezgil ayqındooçtorunan başqa ayqındooçtor özünün ayqındap turğan müçösünün (eenin, ce bayandooçtun, ce ayqındooçtun) qoltuğuna cazılat. Mas.: *Temir col salındı*. (Col temir salındı dep aytpaybız). *Asan eki uqtadı*. (Eki Asan uqtadı dep aytsaq, oyloğon pikir buzuldu). *Qızıl gül östü*. (Gül qızıl östü dep aytuuğa bolboyt). *Asan caqşı iştedi*. (Caqşı Asan iştedi desek, murunqu oyubuz buzuldu). *Zor fabrikter salındı*. (Fabrikter zor salındı desek, murunqu oyubuz buzuldu). *Asan bürgödöy tüyüldü*. (Bürgödöy Asan tüyüldü desek, murunqu oyubuz buzuldu). *Kolxozdun caylodoğu malt semirdi*. (Caylodoğu kolxozdun malı semirdi desek, murunqu ataylağan oyubuz buzuldu).

b) Cöndömö atooç türündö turğan cön ayqındooçtor cana tubasa bayandooçtordun mezgil ayqındooçtoru özdörünün ayqındap turğan müçölörünön çettep da tüşö beret. Mas.: *Malğa Asan ketti*. (Asan malğa ketti degen maaninin ele berdi, mında logika basımı

ğana almaştı). *Biyl Maamit caqşı oqudu*. (Maamit biyl caqşı oqudu degen ğana maanini berdi, calğız ğana logika basımı özgördü).

Eskertüü: 1) ırda tubasa bayandooçtordun ayqındooçtoru özünün arqasına da tüşüüğü mümkün. Mas.: *Asan aytta sonun kep*. (Asan sonun kep aytta degen maanide) 2) Etiş bayandooçtun qıymıl ayqındooçtu eeni attap da, bayandooçtu attap da tüşüüğü mümkün. Mas.: *Süylöp Asan oturdu*. (Qıymıl ayqındooçtu attap tüştü). *Asan oturdu süylöp* (Mında bayandooçtu attap tüştü). 3) Zat atooçtun mezgil ayqındooçtoru ayqındap turğan atooçun attap tüşüüğü mümkün. Mas.: *Muz biylqı eeridi*. (Biylqı muz eridi degen ğana tüşünük berdi).

c) Atoo turpatında turğan cana mazmundarı başqa-başqa bolğon bir qançay ayqındooç bir müçögö tike ayqındooç boluuğa da mümkün. Mında uçurda ayqındalıp turğan müçönün qoltuğuna birinçi turaqtuu sın ayqındooç, andan kiyin sapat ayqındooç, andan kiyin san ayqındooç, andan kşiyin orun ayqındooç cazılat. Mas.: *Qapçıtağı eki mıqtı, calpaq, qara, bötölkö çelegim sindi*.

Atoo turpatındağı türkün mazmunduu terme ayqındooçtor ıraatı menen cazılbasa, aytmaçqı bolğonoy taq çıqpayt. Mas.: *Eki sıya çelek aldım* degendin orduna *sıya eki çelek aldım* dep cazaş, ce süylösök, aytmaçqı bolğon oyubuz taq çıqpayt.

ç) Mazmundarı da, turpattarı (süröttörü) da birdey bolğon terme ayqındooçtordun araları ütür menen bölünöt. Mas.: *Asan kitep, qarındaş, qağaz aldı*. *Asan kitepti, qağazdı, qarındaştı aldı*.

d) Mazmundarı başqa, biroq turpattarı birdey bolğon terme ayqındooçtordun san ayqındooç menen orun ayqındooçton - başqalarının araları da ütür menen bölünöt.

Mas.: *Sovxozdun çoñ, qara, argımaq ayğırı kolxozğö berildi*. Orun ayqındooç menen san ayqındooçtor ütür menen bölünböyt. Mas.: *Eki oquuçı coldoşum keldi*. Lagerdegi eki oquuçı coldoşum keldi.

e) Mazmundarı birdey, süröttörü başqa ayqındooçtor da, mazmundarı da başqa, süröttörü da başqa ayqındooçtor da ütür menen bölünböyt. Mas.: *Asan qağazdı qarındaşqa ayırbaştadı*. *Maamit işti caqşı bütürdü*.

g) Ütür menen bölünüüçü ayqındooçtordu baylamtalar tutaştırsa, ütür qoyulbayt. Mas.: *Asan qarındaş cana qağaz aldı*.

(Mındağı eki ayqindooç baylamta menen tutaştı). *Asan kitep, qarındaş cana qağaz aldı.* (Mında eki yqindooçtun arası baylamta menen tutaştı, eki ayqindooçtun aras baylamtasız qaldı; baylamtasız qalğan ayqindooçtordun arasına ütür qoyuldu).

ğ) *da* baylamta qaytalap aytilğanda, anın araları ütür menen bölünöt. Mas.: *Asan qarındaş da, kitep da cana qağaz da aldı.*

Eger eki da baylamtanın arasın *cana* baylamta tutaştırsa, anda ütür qoyulbayt. Mas.: *Asan qarındaş da, kitep da cana qağaz da aldı.*

s) Tartipti körsötüüçü san ayqindooç (Mas.: birinçi, ekinçi, üçünçü c.b.) arapça sıyfir menen cazılganda, andan soñ sızıqça qoyulatur. Mas.: *1917-cıldın 25-oktyabrinde Rossiyanın sotsialistik ulu revolutsiya boldu.*

Tartip körsötüüçü san ayqindooç rim sıyfiraları menen cazılta, sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Asan meldeşte I orun aldı. Maamıtqa II orun tiydi.*

BIŞIQTUOLOR

1.

Tiyeşelü baş müçölördün (ee menen bayandooçtun) çegin sızıqça menen acıratqıla.

Asman açıq. Eç cerde bulut coq. Kün ısıq tiyip turat. Köldün üstü buusuz. Tolqun da körünböyt. Köl üstündö qıymıladağan calğız ğana qaraan bar. Bul körüngön paroxod. Paroxodgo çirkelip bara catqan qayıq. Paroxoddoğu colooçuların sanı eki cüz elüü. Paroxoddun barar ceri Qaraqol. Paroxoddun basar colu on eki saat. Paroxoddun colğö çıqqan maalı qaysı saat? Paroxoddun colğö çıqqan maalı üç carım saat. Paroxodgo köp tüşkön kim? Paroxodgo eñ köp tüşkön Maamıt. Paroxoddun caqqanı qanday may? Paroxoddun caqqanı qaramay. Paroxoddo cürü köñüldüü.

2.

Tiyeşelü ayqindooçtordun arasın ütür menen acıratqıla.

Bizdin kolxoz arpa buuday taruu aydadı. Arpa qoyuu qanduu boldu. Buuday coqoloq suyuq çıqtı, biroq anın danı abdan çoñ boldu. Taruu keç cana suyuq sebildi, oşentse da, eñ ele köp tüşüm berdi.

Bizdin kolxozdun baqqan malı - qoy uy töö cana cılıqı. Qoydun sanı - eki miñ üç cüz elüü ceti. Cılıqının sanı beş cüz elüüdön aşat. Cılıqda qara calduu çoñ ceerde arğımaq ayğır bar. Bul ayğır bılırtıq cıldın caz ayında sovxozdun alındı. Qoydoğu qoçqorlor da mindan üç cil murun sovxozdun alınğan. Kolxozdun qoyloru bul kündö çoñ da süttüü da cündüü da cana ettüü da boldu. Kolxozdun uyları da qadimkidey zoot boldu. Süttüü, ettüü cana çoñ uylar ötö köp. Uydun qoydun süröttörünön cıldı may bıştaq alinat.

§ 15 Kentik süylöm.

Reçtegi süylömdör iraatı menen aytilğanda, qay bir süylömdün müçölörününü biri kemip qalat. Müçösününü biri kemip qalğan süylömdü *kentik süylöm* deybiz.

Kentik süylöm eç ubaqta reçtin başına tüşpöyt. Al reçtin arasında, ce ayağında ğana keziget, antkeni - kentik süylömdöğü kemip qalğan müçönü (eeni, ce bayandooçtu, ce ayqindooçtu) aldıñqı süylömdön tababbız. Aldıñqı aytilğan süylömdöğü bir müçönü, ekinçi süylömdö aytpasaq da, anı oydo tutup turabız. Mas.: *Ayuu çeege kirdi. Cazğa deyre sulq cattı.* (Ekinçi süylömdün eesi *Ayuu* coq). *Qalağa kim ketti? - Asan.* (Ekinçi süylömdö bayandooç - *ketti* coq). *Bizge boyoqtun sarısı da, qarası da tiydi. Silerge qarası ğana tiydi.* (Ekinçi süylömdün ayqindooçu - *boyoqtun* degen söz coq).

Kentik süylöm köbünçö suroo cana coop arqılıu tüzülgön reçte keziget. Suroo cana coop arqılıu tüzülgön reçte süylömdün baş müçölörü taqır da tüşüp qalıp, kentik süylöm calğız ğana ayqindooçton da qurulat.

Mas.:

- Muğalim kettibi?

- Ketti. (ee coq).

- Muğalim menen kim ketti?

- Sıdıq. (bayandooç coq).

- Bakir calğız kaldıdı?

- Calğız. (Ee da coq, bayandooç da coq. Mında - calğız ğana ayqindooç).

Eskertüü: Birinçi cana ekinçi caqtı körsötüüçü sñnar kentik süylömgö qoşulbayt.

BIŞIQTOLOR

1.

Kemtik süylömdördü tapqıla. Alardı köçürüp ulağıla. Eesi kemigen süylömdü bir başqa, ayqındooçu kemigen süylömdü bir başqa bölgülö.

Köl beti.

Caydın mezgili. Carqırağan kün too başınan cañı ğana qıltıydı. Cer betine şoolasın çaçtı. Köl betine nur oynottu. Çıbırçıtağan köl beti nurğa bölöndü. Eçen türkün tüşkö kömüldüü. Erteñ menenki tarmal tolqundar bir colu tıncıdı. Biler-bilbes ğana çıbırçıqtadı.

Aq balıqtar, kün nuruna boorlorun qaqtap, köl üstündö oynoşot. Birde çoğoru erğıšet. Birde köldün eñ üstüñkü beti menen qaalgıp ketişet. Birde, birin-biri qubalap, arqı-terki oynoşot.

Kün ulu şaşke bolot. Köldön qurğaqtı közdöy cel cüröt. Köl beti tarmaldanat. Aqırın ğana tolquy baştayt. Kiçinekey tolqundar, ceektegi taşqa şarp tiyip, qaytadan ketençikteyt. Çımıldap kelet da, taştın betin qayta qağıp, dağı çalqasınan cığılat. Oynop cürgön aq balıqtar tereñeg tüşüp ketişet. Tañ atıqça coyloğon emeler, tıncıqtı catqan tereñ cerlerde dem alışat.

Kün - tüş. Isıy baştayt. Cer beti qızıyyt. Köl betindegi salqın ava qurğaqtağı cıluuğa qaçat. Qurğaqtağı ısıq ava köldün salqın betin közdöy umtulat. Salqın cel cürö baştayt. Köldün betin qozğoyt. Köl beti qayta tarmaldanat. Tolquyt. Tolqundar, çımıldap barıp, ceekke qağılat. Ceektegi taş alardı qayta türtöt. Alar, ketençiktep barat da, küçtörün cıynap, ceektegi taşqa qayra barıp tiyet. Şarp etet da, qayta qulayt.

Kün too başına eñkeyet. Isıq şoolasın kemitet. Qurğaqtağı toppuraq suunat. Köl betindegi salqın ava menen qurğaqtağı ısıq avanın temperatuası teñelet. Cel taqır toqtoyt. Köl betin qayta tıncıqtı qaptayt. Tarmal tolqundar çoğolot. Köl beti küzgüdü turat. Carqırayt. Eçen türkün tüşkö kiret. Aq balıqtar oynop çığat. Kündüzgü tıncıqtı taştasıp, añ ulaşat. Köl betine salqındap uçup barğan köpölöktördü ilip ketişet. Alardı özdörünö azıq qılışat.

Balıqçı arteldin qayığı süzüp çığat. Eki başın qayqaytıp, köldün ortosun közdöy cönöyt. Köldün betin cirep, çıyır salat. Eki

qalaq, oñdu-soldu kürp, köl betindegi suluu tıncıqtıqa coboloñ salat.

Qarañğı kiret. Cıldızdar cımañdaşat. Köz irmeşip, birin-biri qaçırat. Ay, kümüş taliñkedey bolup, asmandı közdöy tegerenet. Köl beti dağı qulpurat. Miñ türkün tüşkö tüşöt. Aq balıqtar oydoloyt. Arqı-terki sekirişet. Cem izdep, alda qayda çapqılaşat. Qanattarın qaldayıp, aq çardaqtar balıq añdışat. Köl betine ebelekety qalışıp suuğa çup tüşüşöt da, aq çabaqtardı kötörüp çığışat.

Qurğaqtağı topuraq mıuzdayt. Kündüzgü cıluuluqtu köl öz quçağınan çığarbayt. Qurğaqtağı salqın ava köldü közdöy qaçat. Köl betindegi cıluu avanı ordunan qubalaşat. Ava almasat. Cel qozğolot. Köldün tıncıqtı ketet. Betin tarmaldantıp, tolquy baştayt. Ceektegi taşqa dağı barıp qağılat. Taştan qaqqı cep, qayta ketençikteyt.

Tañ atat. Köl beti da suunat. Arqı - terki qattağan ava toqtolot. Köl betin dağı tıncıqtı quçaqtayt. Tañdın nuru köl betine qaçılat. Köl dağı qoozdonot. Miñ türgö tüşöt. Melmildeyt. Aynektey carqırayt. Aq balıqtar dağı köl üstünö çığışat. Boorlorun carqıratisıp, sekirişet. Çardaqtar dağı ebelekteset. Çabaqtardı arqı-terki qubalaşat. Tandı köl betine sebilgen nurun cirep, balıqçılarımdın qayığı dağı cönölöt. Köldü dağı cireyt. Betine çıyır salat. Eki qalağın eypeñdetet.

Too başınan, ottoy balıldap, ün çığıp kelet. Köl beti dağı başqa türgö kiyinet. Miñ qubulup, qança türkün carqıldayt.

Kolxozdoğu udarnik qız Qayıman köl betine kelet. Köldün taza suusuna cuunat. Anı köl, erkeletip, mañdayına nur qaçat. Cımañ-cımañ külüp, udarnik qızdı urmattayt. Miñ türkün qubulat. Sanatsız tüşkö tüşöt. Betinen qooz nur qaçat.

2.

Tiyeşelüü süylömdördöğü eelerdi cana ayqındooçtordu coyup (qısqartıp), kemtik süylömdör tüzgölö da, añgemeni qağazğa büt köçürgölö. Kemtik süylömdör qatışqandan kiyin, añgeme suluu bolup çıqtı, coqpu? Bayqağıla.

Caydın tünü.

Kün too arqasına tomolundu. Al bir colu özünün nurun caşırđı. Kün özünün carıq qıluu mildetin ayğa tapşırđı. Al cer beti menen erteñkige çeyin qoştostu.

Asman açıq. Cıldızdar tegiz cabalaqtadı. Alar köz irmeşip, cımıñdaşa baştadı. Caydın salqın cel arğısı cürdü. Cel arğı, qoqtulardı ördöp, arqı-terki qattadı. Al, zooqalarğa urunup, taştın boorlorun caladı. Cel arğı çöptördün başın señseltti. Çöptör udurğudu. Alar birde arı, birde beri cığıldı.

Ağarıp ay da cığıp keldi. Ay nurun cer betine töktü. Al cımıñdaşqan cıldızdardın nurun ceñdi. Cıldızdardın köbü asman dayrasına çögüp ketti. Cıldızdardın irileri ğana, közgö daana körünip, asman teñizinde ayğa coldoş bolo alıştı.

Ay asman töböşünö mindi. Al şoolasın cer betine tegiz çaçtı. Al qapçığaydağı ala kölökönün baarın teñ coydu. Al caratılıştın barın büt kümüş kiyimge bölödü.

Keç cel arğısı toqtoldu. Udurğuşan çöptör tınçıdı. Alar, melmildep, tün sırın tıñşaştı. Çöptör, ay şoolasına meerin qandırıp, uyqu quçağına berilişti. Bulaqtardın çuruldağan ündörü küçödü. Bulaqtar tünkü tınçtıqtı muzika menen erkeletiştı.

Fermanın caydaq qoroosunda - ıñqığan qoylor. Alar şart-şart kepşeşip, tün tınçtığın ermek qılışat. Qoylor, cayloonun salqın celine mooqum basışıp, aqırın ğana, cay dem alışat. Qoroo tınçtıqqa bölöt. Qoqtunu qarap ürgön dañğıttın ünü calqoolonup çığat. Al, alda qaydağı qapçığaylarğa cetip, zooqalardı cañırtat. İt qarap ürgön caqqa qulaq salışıp, qartañ sooluqtar eleñdep qoyuşat. Alar, keede qulaqtarın deldeñdetişip, tura qalışat. Alar, tura qalıp, eki cağın arıtat da, qayra catışat.

Aq ay batışqa qarap turğan zooqalardın betin kölökö basat. Cel arğı oyğonot. Al, qoqtulardı coylop, coruta baştayt. Cel arğı uqtap catqan çöptördü oyğotot. Al tün tınçtığın erkeletip turğan bulaq küüsün buzat. Cel arğı, asqalarğa barıp tiyip, taştın betin calmalayt. Küzötçününü qoñur ünü, cel arğığa qoşulup alda qayda ketet. Al, asqa taştarğa barıp tiyip, qapçığaydın içinen cañırıp kötöröt. Dañğıttın

ününön cañırğan asqalar, küzötçünün qoñur ününö qoşulup, cel arğını sürömölöyt. Cel arğı, oydu - qayğının baarın aşa qoyup, alda qaydağı cibittardağı çöptördü cügündöt. Al alardı arqı-terki çaypayt.

Tañ atıp kelet. Çığış balbıladağan otqo tüşöt. Asqa toolordun çoquları küyüp-canat. Cer betin qızğıltım şoola qaptayt. Ay too arqasına tüşö qaçuuğa aşığat. Al ıldamdıq menen tegerenet. Çımçıqtar, çur-çur tüşüp, cel arğının küüsün buzuşat. Alar eçen türkün küülör menen tilderin canışat.

Qalqanday bolup, too başınan kün kötörülöt. Cer beti qıymılğa kelet. Küzötçünün qoñur ünü toqtolot. Tün saqçısı çoñ dañğıt, kementaydı castanıp, uyquğa cönölöt. Qoroodoğu qoylor cayıtqa çubayt. Fermanın mıqtı udarnı ğana, gazetın qoluna qarmap, qoy artınan cönölöt.

3.

Bayandooçu kemigen süylömdü bir başqa, eesi kemigenn süylömdü bir başqa, eesi da, bayandooçu da kemigen süylömdü bir başqa, ayqındooçu kemigen süylömdördü bir baaqşa köçürüp alğıla.

Caman coldoş.

Caydın tolup turğan kezi. Qalıñ toqoydun içi türkün añğa tolğon. Baqay menen Qalmurat, qapqandarın kötörüp, ketip bara catışat.

- Saq bolup basalıq. Bul cerleede ayuu bolçu ele - dedi Qalmurat.

- Dayar turupturbu. Cürö ber - dedi Baqay.

- Saqtıqqa qorduq coq. Qoqus çığa qalsa, aptıqtırıp salbasın?

- Ayuudan qorqqon oñorbu? Ayuunu, küröşüp ele, alam - dep,

Baqay opuruldu.

- Ayuu birme bir kişiğe aldırbayt. Qanča qılğan menen, cabdıqtuu emespi - dedi Qalmurat.

- Anın cabdığı qurusun. Anday cabdıq mende da bar.

- Sende emne cabdıq bar?

- Qol. Qol menen ele anı, muuntup, cığam.

- Anın tırmağı qantet? Tişiçi?

- Ayuudan da kişi qorqobu. Eç neme qıla albayt. Cürö ber -

dep, Baqay dağı barbaqtadı.

Çer qarağaydı aralaşıp, eki coldoş çiyir qubalap bara catışat.

- Baqay, kördüñbü?

- Emneni?

- İyizdi.

-Emnenin iyizi?

-Ayuunun.

-Cañı iyiz beken?

-Cañı.

-Çınında da cañı iyiz. Qarağaydın astındağı qara köñdö tayrayğan iyiz catat. Çoñduğu - buuranın tamanınday.

- Qoqus ayuu çığa qalsa, biribizge biribiz qaralaşalı. Qaçpaılıq - dedi Qalmurat.

- Ayuunu özümö ele qoyo ber. Başın tolğop alayın - dep, Baqay oozun köbürttü.

İlbirstin iyizin taap alışıp, eki coldoş qapqandı ornotup catışat.

Qapqandın qızığına tüşkön eköönün esinen ayuunun qorqunuçu çıqtı.

- Qoquy, kelip qaldı!

- Emne kelip qaldı?

- Ayuu.

Badaldın içinenn saqsañdap ayuu cügürüp çıqtı. Tike ele qapqançılardı közdöy cönödü.

- Qaçpa. Çottu mağa ber - dedi Baqay.

- Mina çot. Men soyuldu alayın - dedi Qalmurat.

Ayuu caqın kelip qaldı Qalmurat soyuldu dayardadı. Baqay, ayuunun sürünö çıdabay, çottu aldı da, qarağaydın başına çığa qaçtı. Calğız qalıp, aylası ketken Qalmurat qaça cönöldü. Ayuu, qarağaydın tübün şimşilep turup, Qalmuratın arqasınan çurqadı. Qalmurat, ölgön kişidey sunduyup, cattı da qaldı. Ayuu, Qalmuratın qulaq-murdun cıttap turdu da, ölüp qalğan kişi eken dep, etip qaldı.

Ayuu ketkenden kiyin, Baqay qaarağaydan tüşüp, Qalmuratın canına kel..

- Ayuu senin qulağıña emne şıbradı - dedi.

- Tar cerde taştap qaçuuçu caman coldoş urunba dedi ayuu - dep, Qalmurat küldü.

§ 16. Öksük süylöm.

Süylöp catqanda, aytalıq degen oyubuz ce qızıuluqtan, ce şaşqandıqtan, bütpöy qalat. Oyubuz bütpöy qalğanda, süylömdün bir müçösü (ce bir neçe müçösü) kemiyt. Mas.:

Cayılıp catqan qoyum, dır etip, ürkö qaldı. Qaray salsam, qarışqır kelip qalıptır...

- "Cedi... cep ketti!.." - dep, qıyqırdım.

- "Emne?" - dedi coldoşum.

- "Qarışqır!.. cedi..." - dedim

- "Qarışqır?" .."

- "Ooba..- Qarışqır."

Coldoşum kelip qaldı. Qoydu acıratıp aldıq.

- "Pay, pay, pay!.. Qapırdın türünün suuqtuğun qaraçı!.."

- dedi coldoşum.

Kemtik süylöm menen öksük süylömdü acıratuuğa gerek. Kemtik süylömdün kemigen müçösü aldıñqı aüylömdön tabılat. Oşonduqtan, kemtik süylöm reçtin başında coluqpayt. Öksük süylöm reçtin başında da coluğat, cana öksük süylömdöğü kemigen müçö aldıñqı süylömdördön tabılbayyt. Öksük süylömdöğü kemigen müçö aytılğan (ce cazılğan) añgemenin qırdalına ğana qarap bilinet.

Eskertüü: Birinçi cana ekinçi caqtı körsötüüçü sıñar bayandooçtor öksük süylömgö qoşulbayt.

§17. Öksük süylömdü cazuu ereceleri.

Öksük süylömdün ayağına köp çekit qoyulat. Öksük süylöm küçtüü sezim menen aytıla turğan bolğonduqtan, köp çekittin aldına ilep belgisi qoyulat.

Eger öksük süylöm calğız ğana qayıрма sözdön qurulsa, anın ayağına ile belgisi qoyulbayt.

BİŞİQTOOLOR

1.

Öksük süylömdördü başqa qağazğa köçürüp alğıla.

Balıqçılar.

Altın şoolasın ay tögüp turat. Isıq Köl, melmirep, köykölöt, küzgüdüy möltüldöp, miñ türdönöt. Saydın kirgil suusu, oqtos berip barıp, köl menen quçaqtaşat. Köldün ağı suu menen ayqaşqan ceri tarmaldanat, bir az udurğuşan bolot. Eki balıqçı, süzmö tordun qanatın abdan kerip, terñ tınçtıqta köykölüp catqan köldün betin cireyt. Köldün arğamecı boyu cerin tor menen çulğap alıp, ceekti közdöy süyröp cönölöt. Ceektegi cumşaq qumğa tordu kübügöndö, aq balıqtar, boorlorun ay carıǵına slaişıp, tuylap qalışat. Tordu süyröşüp, balıqçılar köldü daǵı cireşet.

Köl beti melmireyt. Tor aylanasında aq balıqtardın sekirgenderi közgö elestey qalat. Balıqçılar, ün çıǵarbay, içterinen cımıyışıp, tordu ceekti közdöy süyröşöt.

- Capar!... oy Capar!... sezdiñbi? - dep, Abıl qaltıraq ün menen şıbrıdayt.

- Emneni?

- Tordun tübün bayqaçı. Oor... Qañıltır... Qañıltır bar - deyt

Abıl.

- Tart! Kere... kere... ıldam! - dep, Capar quduñdayt.

Balıqçılar, közdü açıp cumğuşa tordu ceektegi qumğa ırǵıtat.

Çoñduǵu qozuday bolǵon qañıltır, tor içinde dümüröñdöp, köldü közdöy culunat. Capar, cügürüp barıp, kileygen balıqtı quqoñdaqtap cıǵılat.

- Emne eken?... Emne?!...

- Aylanayın!... Qañıltır... Qañıltır!...

- Qañıltır!? Bali... bali!... Mında... Mında sal! - dep, Abıl qaptı ala çurqayt.

Balıqçılar, olcoǵo qubanışıp, köldü közdöy daǵı cönöşöt. Tordun eki qanatın kerişip, ceekti közdöy daǵı süyröşöt. Qay bir uçurda aq balıqtar qumğa caynay tüşöt. Qay bir uçurda balıq orduna balır cayılat. Balıqçılar, ümüt üzüşpöy, qayta cönöşöt.

- Aylanayın!... Capar!... Daǵı... Daǵı bar!

- Emne?

- Qañıltır!... Daǵı qañıltır!...

Tor, dümüröyüp, qumğa çıǵat. Tor içinde - kileygen döñgöç.

- Töh!... Qara bas ay!... Cañıldım!... Cañılıpımın - deyt

Capar. Balıqçılar tor menen qayta suuǵa kirişet.

§ 18. Sıñar süylömdör.

Reç tizmeginde, köbünçö qooz adabiyatta kemtik süylöm menen öksük süylömdörgö oqşoǵon ssüylömdör da keziget. Mınday süylömdö ce bayandooç, ce ee coq bolot, biroq coq bolǵon ee menen bayandooç aldınçı süylömdön da, añgemenin qırdalınan da tabılbayt. Mas.: *Tün. Ötö qarañǵı. Calǵız kelem. Coldu tuman basqan. Belge cettim. Daǵı qarañıladı.* (*Tün* , *ötö qarañǵı* degen süylömdördün bayandooçu belgisiz. Bular da belgisiz bolup turǵan bayandooçtor aldınçı süylömdördön da, añgemenin qırdalınan da bilinbeyt. *Daǵı qarañǵıladı* degen süylömdö ee belgisiz. Belgisiz bolǵon ee aldınçı süylömdördön da, añgemenin qırdalınan da tabılbayt, emne qarañǵılaǵanı belgisiz).

Mınday eesi, ce bayandooçu taqır belgisiz bolǵon süylömdü sıñar süylöm deybiz.

Sıñar süylömdör ekige bölünöt : eesi bar, bayandooçu belgisiz süylömdü *eelüü sıñar* dep, bayandooçu bar, biroq eesi belgisiz süylömdü *eesiz sıñar* dep aytabayt.

Eesiz sıñar menen sıñar bayandooçu acıratuuǵa kerek; sıñar bayandooçtor birinçi cana ekinçi caqtı körsötüp, süylömdün eesi qaysı ekeni dayım biliniş turat; eesiz sıñarlar ılgıy üçünçü caqtı körsötüp, süylömdün eesi qaysı ekenin bilindirbeyt. Mas.: *Baylar memleketin 8-martı ayaldarǵa keñiri mayram qıldırbayt.* (Mındaǵı eenin qaysı ekeni taqır belgisiz).

Çıparmalardın cana mekemelerdin attarı köbünçö uşul eelüü sıñarlardan qurulat. Mas.: *"Emgek tölü"*, *"Marat"*, *"Qırǵızstandın Memleketti basması"* c.b.

Çığarmaların attarı eesiz sıñardan qurulğan uçurlarda bolot. Mınday uçurda bayandooçtuq mildetti urğun cöndömö atooçtor atqarışat. Mas.: "Acal orduna", "Köl boyunda" c.b.

BIŞIQTOOLOR

1.

Eelüü sıñar süylömdü bir başqa, eesiz sıñar süylömdü bir başqa köçürüp alğıla.

Caydın künü. Caratılıştın köykölüp turğan kezi. Biz Alatoonun tüpkür cayloolorun közdöy bet aldıq.

Tün, Qarañğı. Taqalanğan attar tuyaqtarı menen taştı canıy başqanda, çaqmaq taştın otunday uçqundar calt- cult etet. Biz, ermekteşip, qoqtunu ördöp barabız. Suu boyloğon iymekey coldor közö körünböyt. Adis attar ğana, coldon çıqpastan, bizdi alıp kele catat. Tömön qulağanıbizdi, örgö tayanğanıbizdi attın qıymılınan bolcoybuz.

Biz örgö tayanğanda, too baştarın bulut qapatağanday boldu. Muruñqu birin-serin cımıñdağan cıldızdar da közdön qayıp boluştu. Too başınan cel soğup, camğırın beıgısın da berdi. Biz, saal ayañday qalıp, attardın booçuların oñdop, coldu ilgerilete baştadıq.

Qarañğılıq küçödü. Dumuq tarttı. Caratılış, qıymıldan acırıp, tına qalğanday boldu. Sanaalarımız alda qayda cügürdü. Attan tüşüp, cata qaluuğa da bolbodu, antkeni - camğır caasa, aylabız kete turğan. Möndür quya turğan bolso, şorubuz mından qata tuurğan, sebebi - bizde qalıñ kiyim coq.

Qırdan eñkeygendey bolduq. Dağı qarañğıladı. Dağı dumuq tarttı. Coldon adaştıq. Aldıbizda - tuyuq qapçığay. Attar tegerenip qaldı. Aylabız tügöndü.

- Arğa qantı? Emne qılabız? - deyt coldoşum.

- Tüş, attardı baylaştıralı. Taş tübünö qorğoloylu - deym.

- Ayuu kezikse, arğabız emne bolot? Al bizdi tüz ele kelip, babaspaybı, ce, asqanın başında turup, taş menen tompoytpoybu?

- Bolğondu körörbüz. Tüş attan.

Attardı bayladıq. Eerden körpöçönü alıp, taştın qoñuluna

kirdik. Çeenge hkirgen ayuday qultuyup, catıp qaldıq.

Mañdaydağı boordo qaldır-quldur etet. Birde taş uratat. Birde ün salğanday bolot. Keede bizge qaray kele catqanday körünöt.

- Mına!... Ayuu... Emiçi? ... - deyt coldoşum.

- Qamıqpa, tıñ cat. Eçetem coq - dep, anı qayrattantqan bolom.

Dübürt. Bizge caqın cerden qaldırata baştadı. Cürögübüz dağı tuyladı. Dağı qalıñ dübürt.. Dağı qaldırayt. Cürögübüz dağı tuylayt.

- Tuura ele bizge kele catat - deyt coldoşum.

- Oyuma qılt ete qaldı. Qoñuldan başımdı çığarıp, attardı qaradım. Attar tıñ. Tıñşaymın. Qoşquruq uğulbayt.

- Attar qoşqurbayt, eleñdebeyt. Eç nerse coq. Qorqpo - deym.

- Tıñşaçı... Dağı... dağı dübürodü - deyt coldoşum. qara saba kürpöldödü. Kolxozdun uuz qımızı tünkü col tüşüğüñ daroo esten çığardı.

§ 19. Qıs qarğan bayandooçtuu süylöm.

Reç tizmeginde eeden cana cöndömö atooçto turğan ayqındooçton qurulğan süylömdör da uçurayt. Mınday süylömdör kemtik süylömgö da catpayt, antkeni - mınday süylömdördün bayandooçu aldınqı süylömdördön da, añgemenin qırdalınan da bilinbeyt, biroq süylömdün özünün mazmununan biliniş turat. Mas.: *Asıl-taştan, aqıl-baştan*. (Mında *Asıl taştan çığat, aqıl baştan çığat* degen toluq süylömdör tüşünülüp turat. Mındağı çığat degen bayandooç süylömdün mazmununan biliniş turat). *Paqta - büt boydon fabrike*. (Mında *Paqta büt boydon fabrikke berilsin* degen tüşünük biliniş turat. Mındağı berilsin degen bayandooç, aytpasaq da, süylömdün mazmununan ayqın tuyulat).

Aytılbası da, bayandooçu belgilüü bolup turğan süylömdü qıs qarğan bayandooçtuu süylöm deybiz.

Qıs qarğan bayandooçtun ayqındooçu catış cöndömödö turğan atooç bolso, al dayım eenin aldında aytilat. Mas.: *Toodo - tuman. Oydo - çañ*. (Mındağı süylömdördö bar, ce catat degen bayandooçtor ayqın biliniş turat).

§ 20. Qısqarğan bayandooçtuu süylömdü
cazuu erecesi.

1. Qısqarğan bayandooçtuu süylömdün eesi menen bayandooçtun ayqındooçunun arasına sızıqça qoyulata. Mas.: *Paqta-fabrikke. Uyat - betke. Fabrikke - paqta.*

2. Qısqarğan bayandooçtun ayqındooçu catış cöndömödögü atooç bolso, al ayqındooç dayım eenin aldına cazılat. Mas.: *Qırda-tuman. Oydo - çañ.*

BIŞIQTOOLOR

1.

Qısqarğan bayandooçtuu süylömdü köçürüp alğıla.

Tüpkürdö.

(Baylar memleketinde)

Men - batıştan.

Sen - çığıştan.

Eköübüz teñ - cumuşçu.

Düynö mülktü bizder taptıq.

Biz casadıq turmuştu.

Ökmöttö - bay.

Biylik bayda.

Bizdi alar qul qılıştı.

Men - batıştan,

Sen - çığıştan,

Eköübüz teñ - cumuşçu.

Kele qoldu, birirgelik.

Baydan tartıp qayta alalıq

Biz çaşağan turmuştu!

2.

Coğorquday qılıp iştegile.

Toodo - möñgü,

Oydo - qar.

Suuda - kök muz.
Cel... ızğaar...
Bul qay kezde bolçu ele?
Aqıl ergit, taap al!

Asmanda - nur.
Cerde - gül.
Çöptör körkötö.
Sansız tür...
Torğoy köktö çuruldap,
Çeçenderçe süylöyt til.
Bul qay kezde bolçu ele
Aqıl ergit, munu bil!

Paqtadan gül açılata.
Aq bulalar çaçılata.
"Fabrikke - paqta!"
"Şaarğa - egin!"
Dep, udarnik kolxozçu
Ulu uraandar çaqırat.
Añızda - tolğon kombayn,
Künü-tünü şaqıldap.
Bul qay kezde bolçu ele?
Aqıl ergit, munu tap!

Camğır suusu - tizeden;
Kök şiberler - taq belden.
Qoylor qozu telçitken.
Beeler qulun eerçitken.
Udarnik ketmen taptağan.
Traktor cerdi qaptağan.
Bul qay kezde bolçu ele?
Aqıl ergit, tap ıqçam!

3.

Qısqarğan bayandooçtuu süylömdördü tapqıla.
Bayandooçtun ayqındooçu menen eenin arasına sızıqça qoyğıla.

Asmanda ay. Cerde şoola. Cıldızdar cımıñdaşat. Cel toodon. Cazğı suluu güldördün cıtı añıqıyt. Biz coldo. Oyubuzda tañ ata sovxozğo cete kelüü.

Ay asmanda tegerenet. Cel toodon soğot. Türkün güldör cıttarn añqıtat. Asmanda sansız cıldızdar. Alar cımıñdaşat.

Cel çığıştan. Tañ şoolası biline baştadı. Asmanda cıldızdarbırqıray baştadı. Torğoyolr çuruldaştı. Çığıştan nur tögüldü. Cel toqtodu. Aylanada tınçtıq.

Attar oydoloyt. Oozduqtarn kemirişet. Kün nuru too baştarn çaldı. Biz da caqın keldik. Qara qırdın arı cağında sovxoz.

§ 21. Birikme süylömdör.

Eeleri ar türkün bolso da, bayandooçtoru birdey bolğon ayırım süylömdör, birigişip, bir süylöm uyuşturuşat. Mas.: *Asan oqudu. Saly oqudu* degen eki süylömdün bayandooçtoru birdey (oqudu). Birdey bolğon eki bayandooçtun birin kemitip, eki süylömdögü eki eeni bir bayandooç menen baylanıştırıp, eki süylömdün bir süylöm casooğo bolot. Mas.: *Asan, Saly oqudu*.

Bayandooçtoru başqa bolso da, eeleri birdey bolğon ayırım süylömdör da, birigişip, bir süylöm uyuşturuşat. Mas.: *Asan oqudu. Asan cazdı* degen eki süylömdögü eelr birdey (eköondö teñ ee bolup turğan - *Asan*), biroq bayandooçtor bölök (birinçide *oqudu*, ekinçide *cazdı*). Birdey bolğon eki eenin birin kemitip, eki bayandooçtu bir ee menen baylanıştırıp, eki süylömdü biriktirip ciberüügö bolot: *Asan oqudu, cazdı*.

Eeleri, ee bayandooçtoru birdey bolğon ayırım süylömdördün birigişipketken türün birikme süylöm deybiz.

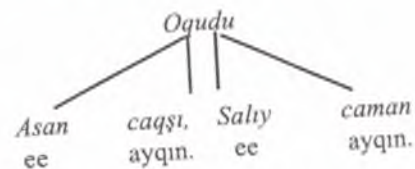
Ekiden aşıq süylömdör da, birigişip, bir birikme süylöm uyuşturuşat. Mas.: *Asan oquyt. Saly oquyt. Maamıt oquyt*. (Mındağı üç süylömdün bayandooçtoru birdey) degen üç süylömdü bir birikme süylömgö aylandıruuğa bolot: *Asan, Saly, Maamıt oquyt* (Birdey üç bayandooçtun eköo kemip, biröo ğana qaldı). *Asan oquyt. Asan cazat. Asan ırdayt* (mındağı üç süylömdün eelri birdey) degen ç süylömdü da bir birikme süylömgö aylandıruuğabolot. *Asan oquyt, cazat, ırdayt*. (Birdey üç eenin eköo kemip, biröo gana qaldı).

Kemiy turğan (qısqara turğan) birdey baş müçölördün ayqındooçtoru birdey bolso, al ayqındooçtor da baş müçölör menen birge qısqarat. Mas.: *Asan caqşı oquyt. Saly caqşı oquyt* (bul eki süylömdögü birdey bayandooçtoro birdey ayqındooçtor bar) degen eki süylömdün birdey bayandooçtorunda (*oquyt* degen bayandooçtoro) birdey (*caqşı* degen) ayqındooçtor bar. Mında qısqara turğan bayandooç özünün ayqındooçu menen birge qısqarat: *Asan, Saly caqşı oquyt*.

Qısqara turğan birdey baş müçölördün ayqındooçtoru birdey emes, başqa bolso, al ayqındooçtor saqtalıp qalat. Mas.: *Asan caqşı oquyt. Saly caman oquyt* (mında bayandooçtor birdey, biroq alardın ayqındooçtoru başqa) degen eki süylöm birikkende, mında bolup tüşöt. *Asan caqşı, Saly caman oquyt*. (Mında qısqarğan bayandooçtun *caqşı* degen ayqındooçu saqtalıp qaldı).

Birikme süylömdögü saqtalıp qalğan ayqındooçtoro mında şxemalar menen körsötüügö bolot.

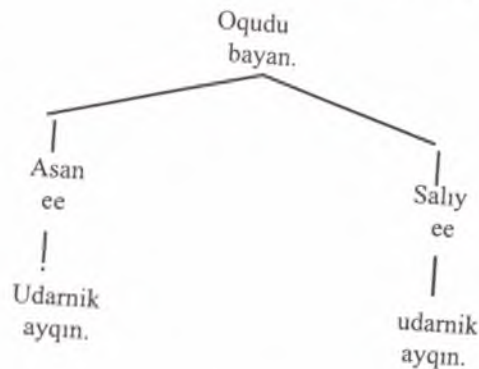
1.
Asan caqşı, Saly caman oqudu. (Birikpey, ayırım turğan süylömdör mında ele : *Asan caqşı oqudu. Saly caman oqudu*).

2.
Asan caqşı oqudu, caqşı cazdı. (Birikpey, ayırım turğan süylömdör mında ele: *Asan caqşı oqudu. Asan caqşı cazdı*).

Asan ee	oqudu, bayan.	cazdı bayan.
	caqşı ayqın.	caqşı ayqın.

3.
Udarnik Asan, udarnik Saly oqudu. (Birikpey, ayırım turğan süylömdör minday ele : Udarnik Asan oqudu. Udarnik Saly oqudu).

BIŞIQTOOLOR

1.

Birikme süylömdördü tapqıla. Alardı köçürüp alğıla.

Sopular.

(comoq)

Colbors, qarışqır tülküdon aqıl suradı.

- Cayıt tarıdı. Cegenge tamaq coq. Qanday qılabız, aqılman tülkü? - deşti.

- Künö özübüzdö. Cayıttı özübüz tarıttıq. Zamanı özübüz buzduq, antkeni - ötö zulum bolup kettik - dedi tülkü.

- Zamanı qantip tüzötöbüz?

- Sopy bololuq, eç candı ıylatpaylıq. Menin tilimdi alsañar, başqa caqqa barıp, ooqat qılahıq.

Colbors, qarışqır tülkünün sözüñö maqul boldu. Üçöö sopy boldu, dostoştı. Bulardın ubadasın töö uqtı. Al üç sopyğa keldi, calındı.

- Men silerge dos boloyun, siler menen birge keteyin - dedi. Tülkü, colbors menen qarışqırğa qarap, köz imdadı. Tülkünün oyuna colbors, qarışqır maqul boldu, töönü "dos" qılıp alıştı.

Colbors, qarışqır, tülkü colğö çıqtı. Alardı eerçip, töö da cönödü. Bular dalay coldordu basıştı, dalay belderden aşıştı.

- Börü baatır, qursaqtın cayı qanday? - dedi tülkü.

- Qursaq qurusun. Anın şaymanı ketti - dedi qarışqır.

- Cıluu qan içsek, caqşı bolor ele. Menin da qursağım aç.

- Cıluu qandı qaydan tababız, qaydan içebiz? - dedi börü.

- Sen maqul bolsoñ, men tabam. Töönü caylaybız.

- Al bizge dos emespi. Bizdin ubada qayda? - degen bolup, qarışqır sesteydi, toqtodu.

- Töönü razı qılabız, anan soyobuz. Özü razı bolso, bizdin sopoluğubuz buzulbayt. Colborsqo aqıl slalayı - dedi tülkü.

Qarışqır, tülkü colborsqo aqıl saldı. Colbors cim etti, külüp ciberdi.

Töö, qañdayıp, tiken cep turat, arqı-terki keşeyt. Tülkü, töönün canına kelip, söz baştı.

- Dosum, moynuñdu bur, sözümdü uq. Sır bilbegen cerge ketip barabız. Qış tüşüp qaldı. Barğan cerdin cayıttı qanday, kim bileti? Seni biz azırınça azıq qılahıq, cep turalıq. Caz çığıp, kün cılığanda sağa, biz botoluu töö berelik. Munu qanday deysiñ?

- Aldabasañar, men - maqul. Cazdın künü özümdöy bolğon, botoluu töö berseñer, - boldu - dedii töö.

Töönü soyuştı, için carıştı. Töönün qardın kötörüp, colbors tögüügö ketti. Tülkünün közü böyrök maydan ötüp barat.

- Böyrök maydı cep qoyuluq, börüm. Colbors, añqoo eme, bilbey qalat - dedi tülkü. Qarışqır maqul boldu. Tülkü, börü böyrök maydı büt cedi.

- Böyrök may qana? - dep, colbors kele sala ele suradı. Börü, emne aytarın bilbey, tülkügö qarap qaldı.

- Özüñ cep qoyup, meni qarap qalasıñ, mıtayım - dep tülkü ordunan tura qaldı, börügö ızırındı.

Colbors börünü qaçırap qaldı. Börü ordunan tura cönödü, bet aldı qaçıp qaldı. Colbors börünü, qırdı aşırıp, quup ketti.

Tülkü ettin barın iyinge bekitti, qan-söldü tazaladı. Eç nerse körbögön emedey bolup, somsoyup, oturdu. Bir ooqumda colbors keldi. Qarışqır menen colbors keler zamat ele tülkü ıyladı, közünön caştar ağızı.

- Emne ıylaysıñ? Et qana? - dedi colbors. Tülkü küçödü, dağı qatuu öñgürödü.

- Et qana? Töö qayda? - dep, qarışqır omuroolodu.

- Töö ketip qaldı. Azır ele uruşup catasıñar, cazda mağa boroluu töö berbeysiñer deyt. Al bizge işenbey qaldı - dep, tülkü dağı ökürdü, öksüdü.

-Balakettin barın sen qıldıñ. Senin moynuñdu culam - dep, colbors börünü qaçırap qaldı. Börü, soyodoy bolup, qaçıp berdi. Colbors börünün arqasınan köşöörö tüştü, alda qayda quup ketti. Etti büt eelep, tülkü qaldı.

2.

Tömönkü ayırım süylömdördön birikme süylöm tüzgölö.

Çımçıq sayradı. Torğoy sayradı. Bürküt qatuu uçat. Coru aqırın uçat. Qara quçqaç - bizge dos. Bulbul - bizge dos. Tarançı çımçıq - bizge duşman. Qulaalı - bizge duşman. Çegirtke egin büldüröt. Çıqqan egin büldüröt. Qurt egin büldüröt.

3.

Ayırım süylömdördögü eelerdi qısquartıp, birikme süylömdör tüzgölö.

Çımçıq sayrayt. Çımçıq uçat. Çımçıq uya salat. Salıy oquyt. Salıy qat cazat. Salıy ırdıyt. Salıy - Asańa dos. Salıy - Asańa coldoş. Salıy - Asańa sabaqtaş. Bögün sabaq oquduq. Bögün süröt tarttıq. Bögün ekskursiyağa bardıq. Men bögün süröt tarttım. Men kitep oqudum. Kün tiydi. Kün ısıdı. Kün şoolasın çaçtı. Cel cürdü. Cel çöptü cayqadı.

4.

Tiyeşelüü baş müçölör menen tiyeşelüü ayqındooçtordu qısquartıp, birikme süylöm tüzgölö. Tiyeşelüü ayqındooçtordu saqtap qalğıla.

Köl qatuu tolquyt. Kölmö aqırın tolquyt. Bulbul caqşı sayrayt. Çıyırçıq caqşı sayrayt. At qıyın cügüröt. Qızıl at corğoloyt. Ceerde

qunan corğoloyt. Sarı tay çurqayt. Sarı qunan çurqayt. Çüydüñ qızılçası çoñ bolot. Çüydüñ darbızı çoñ bolot. Darbiz erte bışat. Qoon keç bışat. Asan bögün kelet. Salıy erteñ kelet. Maamıt erteñ kelet. Abdı erteñ kelet. Erteñ cel bolot. Erteñ camğır bolot. Asan kitep oquyt. Salıy qat oquyt. Asan surnaydı çaldı. Salıy qomuzdu çaldı. Udarnik cumuşçu balqasın çaptı. Udarnik kolxozçu ketmenin çptı. Tünkü cel salqın boldu. Keçki cel ısıq boldu.

§ 22. Birikme süylömdögü calpılağıç ee.

Birikme süylömdün tutumunna kirüüsü ayırım süylömdördögü bayandooçtor qısquarğanda, eeler menen bayandooçtor caq qağınan baylanışpay da qalat. Mas.: *Asan oqudu. Men oqudum.* (Mındağı eki bayandooçtun uñğuları birdey oqu, biroq alardıñ ayaqtarı - ulandıları başqa-başqa caqtardı eerçip turuşat: birinçi süylömdün bayandooçu üçünçü caqtı, ekinçi süylömdün bayandooçu birinçi caqtı eerçidi). Bul eki süylömdögü eki bayandooçtun birin qısquartsaq, birikme süylöm mındaı bolup çıqmaqçı: *Asan, men oqudu, ce Asan men oqudum.* (Mındağı bayandooçtor eki eege birdey taandıq bolboy qaldı, başqaça aytqanda, murunqu ayırım süylömdördögü oylor birikme süylömdö taq çıqpadı).

Birikme süylömdö eeler menen bayandooçtor caq qağınan baylanışpay qalğanda (başqaça aytqanda, birikme süylömdün tutumundağı eeler türkün caqtı körsötüp qalğanda), al ar türkün caqta turğan eelerdi birdey caqqa keltirüü üçün, alardı calpılay turğan söz qoldonobuz. Calpılay turğan söz süylömgö negizgi ee bolot da, bayandooçtu oşol eerçitet. Mas.: *Asan, men - eköobüz oquduq.* (Mıda *eköobüz* degen söz calpılağıç ee boldu da, bayandooçtoğı caqtı oşol eerçitti: *Oqudu, oqudum* degen eki caqtağı bayandooçtorun ayaqtarın ortoq caqqa keltirip, *oquduq* qılıp özgörttü).

Calpılağıç ee bolup mildet atqaruuçı sözdör - calpılağıç san atooçtor (calpılağıç san atooçtor dep *öö*, ce *oo* qurandıları menen quralışuuçu, segizge çeyinki san atooçtoron aytabız. Mas.: *Bir-biröö, eki-eköö, üç-üçöö, tört-törtöö, beş-beşöö, altı-altoo, ceti-cetöö*).

Birikme süylömdögü eelerdin sanın taq aytqıbiz kelse, calpılağıç san atooçtordu qoldonobuz. Mas.: *Men, sen - eköobüz*

oquduq. (Mındağı ee - eköo ele, ekini qoldonduq). *Men, sen, Asan - üçöobüz bardıq.* (Mındağı eelerdin sanı - üç ele, biz üçtü qoldonduq). *Men, sen, Asan, Maamıt, Saly - beşöobüz bardıq.* (Mındağı eelerdin sanı - beş ele, calpılağıç eege bešti qoldonduq) c.b.

Birikme süylömdögü eki eeden artıq eelerdin sanın taq berbey da qoyobuz. Mınday uçurda calpılağıç eege *barı* degen söz qoldonulat da, anın ayağına caq ulandıları qoşulat. Mas.: *Men, sen, Asan - barıbiz bardıq.*

Calpılağıç eege *teñ* degen cardamçı söz urğun qoşulup aytilat. Mas.: *Men, sen, Asan - üçöobüz teñ bardıq. Men, sen, Asan - baarıbiz teñ bardıq.*

Birikme süylömdögü eeler ilğıy üçünçü caqtı (birdey caqtı) körsötüp tursa, alardın bayandooçtoru köptük türdö da, cekelik türdö da qoldonula beret. Mas.: *Asan oqudu. Saly oqudu* (Eki ayrım süylömdün eeleri ceke bolğon soñ, bayandooçtoru da cekelik türdö qoldonula beret. Süylömdün eeleri ceke bolğon soñ, bayandooçtoru da cekelik türdö turuşat) degen eki ayrım süylömdü biriktirgende, alardın qısqağandan qalğan bayandooçu köptük türdö ayılıp, ayağın köptük ulandı menen özgörtüü kerek: *Asan, Saly oquştı.* (*Asan, Saly oqudu* emes). *Asan - udarnik. Saly - udarnik* degen eki ayrım süylöm birikkende da, anın bayandooçu köptük türdö tüşüügö kerek: *Asan, Saly - udarnikter.* (*Asan, Saly - udarnik* emes).

Birikme süylömdögü eelerdin sanın eerçip, bayandooçtor köptük türdö tüşköndö, bayandooçtun negizgi maanisi başqa maanige çataşıp ketken uçurlar köp bolot. Mas.: *Asan menen Saly oquştı* degen süylömdö eki kişinin meldeşip oquşqanın da tüşünöbüz. *Asan caqşı. Saly caqşı* degen eki süylömdün bayandooçtoru - sın atooçtor. Eger eki bayandooçtun birin qısqaqtıp, qalğan bayandooçtu köptük türdö ayıtıp, birikme süylöm tüzsoök, mında da maani çataşat. Mas.: *Asan, Saly caqşılar* dedik ele, maani taqır özgördü.

Maani buzula turğan bolğon soñ, üçünçü caqtı körsötüüçü eelerdin tubasa bayandooçtorun (etiş menen sın atooçtordon bolğon bayandooçtordu) urğun cekelik türdö aytabız, ce calpılağıç ee menen aytabız. Mas.: *Asan, Saly oqudu.* (Bayandooç cekelik türdö ayıldı). *Asan, Saly caqşı.* (Bayandooç cekelik türdö ayıldı). *Asan, Saly - eköo oqudu.* (Bayandooçtun aldında calpılağıç ee tüştü).

Birikme süylömdögü bayandooçtor zat atooçtordon bolup qalsa, bayandooç cekelik türdö da, köptük türdö da, calpılağıç ee menen ayılı beret. Mas.: *Asan, Saly - udarnik.* (Mındağı ayrım süylömdör: *Asan - udarnik. Saly - udarnik.*) *Asan, Saly - udarnikter.* (Mında bayandooç köptük türdö tüştü, biroq süylömdün maanisi buzulbadı). *Asan, Saly - eköo teñ - udarnik.* (Mında bayandooçtun aldında calpılağıç ee qoldonuldu).

Birikme süylömdö eeler menen bayandooçtordu caq cağınan taq baylanışturuuçtu kirindi müçönü calpılağıç ee deybiz.

Calpılağıç ee qoldonulğanda, birinçi cana ekinçi caqtı körsötüüçü eeler tüşüp da qalat. Mas.: *Asen - eköobüz keldik.* (Mında birinçi caq *Men* tüşüp qaldı). *Asan, Maamıt - barıbiz teñ keldik.* (Mında da *men* tüşüp qaldı). *Asan - eköoñ keldiñ.* *Asan eköoñör keldiñer.* (Bul süylömdördö *sen* degen tüşüp qaldı). *Asan - eköoñüz keldiñüz.* *Asan - eköoñüzdör keldiñüzder.* (Bul eki süylömdö *siz, sizder* degen sözdör tüşüp qaldı).

Calpılağıç ee biz, sizder, siler degen at atooçtordon soñ da kelet. Mas.: *Biz - barıbiz sabaqqa bardıq. Sizder - barıñızdar bardıñızdar. Siler barıñar bardıñar.*

Calpılağıç eenin mildetin atqaruuçtu sözdördün (calpılağıç san atooç cana barı degen sözdün) aldında ilik cana çığış cöndömölördögü atooçtor tursa, al sözdör calpılağıç ee emes, cönököy ğana ee bolot da, anday süylöm birikme süylöm bolboyt. Mas.: *Pionerlerdin barı lagerge ketti. Pionerlerden altoo çoğuluşqa qatıştı.* (Mındağı eki süylöm birikme süylömdör emes, qadirese ğana cayılma süylömdör).

Calpılağıç ee boluuçu sözdör, calğız turup da, süylömgö ee bolo beret, mınday uçurda da birikme süylöm bolboyt. Mas.: *Barıbiz oquduq.* (Mında qadirese ğana cönököy süylöm). *Eköobüz mektepkе bardıq.* (Mında qadirese ğana cayılma süylöm).

Calpılağıç ee qatışqan birikme süylömdü calpılağıç eelüü birikme süylöm deybiz.

Calpılağıç eelüü birikme süylömdögü bayandooçtu ccalpılağıç ee başqarat. Munu sxema menen mınday körsötüügö bolot.

Men, sen - eköobüz oquduq.

Men,
Sen ————— *eköobüz* ————— *oquduq.*

Men, sen, Asan barıbiz teñ oquduq.

Men,
Sen,
Asan ————— *barıbiz* ————— *oquduq.*

Bayandooçtoru birdey bolğon süylömdör, birikpey, ayırım çubaşıp ayılğanda, ce bayandooçu birdey bolğon süylömdün qay biri birikme süylömdün tutumuna kirbey qalğanda, şilteme at atooçtordun qay biri da (mas.: *bu, al*) calpılağıç eenin mildetin atqarat. Şilteme atooçtor calpılağıç eenin mildetin atqarğanda, alarğa da baylamta qoşulup, calpılağıç eege logika basımın beret. Mas.: *Asan oqudu. Saly oqudu* degen süylömdün bayandooçtoru birdey (*oqudu*), biroq eköo, birikpey, ayırım ayılğanbul eki süylömdün ayaqqısı, birinçige qarağanda, maani çağınan kömüsköröök ayılıp turat. Bul süylömdün maanisin kömüskölüktön çığaruu üçün, ağa calpılağıç ee berebiz. *Asan oqudu. Saly - bu da oqudu.* (Ayaqqı süylömdö calpılağıç ee - *bu da*).

Şilteme atooçtor qatar turğan birikme süylömdördö da keziget. Mas.: *Asan, Saly - eköo oqudu. Abıl, Maamıt - bular da oqudu.* (Bul eki birikme süylömdögü bayandooçtor birdey *oqudu*. Oşonduqtan, ayaqqı süylömgö şilteme atooç calpılağıç ee bolup tüştü).

Calpılağıç bolğon sözdör süylömdö calpılağıç ayqındooç bolup da mildet atqarat. Mınday uçurda calpılanıp turğan ayqındooçtor (atooçtor) urğun uñgu türdö, ce cöndömölördün türlöründö turat da, calpılağıç ayqındooç ilğiy cöndömö atooçtor türünö ötöt. Mas.: *Asan, Saly - eköönü komsomolğo aldıq. Asandı, Salydı - eköönü komsomolğo aldıq. Asan, Saly - eköönö teñ belet tiydi. Asanğa, Salyğa - eköönö teñ belet tiydi. Asan, Saly - eköönün teñ oquusu büttü. Asandın, Salydın - eköönün teñ oquusu büttü.*

Ayqındooçtuq mildet atqarğan calpılağıç eeni calpılağıç ayqındooç deybiz. Calpılağıç eeni cana calpılağıç ayqındooçtuq calpılağıç müçölör deybiz.

Eskertüü : Calpılağıç ayqındooçu bar, biroq calğpılağıç eesi coq süylömdör birikme süylömdördün türkümünö kirbeyt, cayılma süylömdün ğana türkümünö kiret.

BIŞIQTOOLOR

1.

Calpılağıç eeleri bar süylömdördü tapqıla.

Sotsialistik meldeş.

Mergendik iyriminin müçölörü arasında meldeş cürüp qaldı. Biz - barıbiz meldeşke capırt qatıştıq. Mıltıq atuunu barıbiz teñ bilçü emespiz. Eki ay içinde Voroşilov belgisin aluuğa barıbiz teñ ubada bayladıq. Bir neçe kişiden uyuşup, üç partiyağa bölündük.

Asan - eköobüz bir partiyağa qoşulduq. Qaly - bu da bizdin partiyağa kirdi. Abdı, Maamıt, Saly - üçöobir boldu. Aqmat, Bakir, Coro - alar da bir bölündü. Üç partiya - üçöo teñ meldeşke qatuu kirişti.

Mıltıq atuunu men murun bilçü emes elem. Asan - bu da bilbeyt eken. Qaly - al da murun mıltıq atıp körböptür. Bizde can coq. Biz - baarıbiz teñ uyat bolbosqo tırışıp cüröbüz.

Aqmat, Bakir, Coro - baarı teñ mıltıq atıştı murun bir az üyrönüşüptür. Abdı, Maamıt, Saly - bular da mıltıq atış menen sabağın iyrimde murun bir az ötüşüptür.

-Tigiler - baarı teñ - muruntan mergen eken. Biz - üçöobüz meldeşte ceñilebiz ğo - dedi Asan. Asandın qorqunuçu mende da boldu. Mınday qooptu Qaly - al da ayttı.

- Biz artta qalbaspız. Caqşılap iştesek, biz - üçöobüz meldeşte ceñilebiz ğo - dedi Asan. Asandın qorqunuçu mende da boldu. Mınday qooptu Qaly - al da ayttı.

- Biz artta qalbaspız. Caqşılap iştesek, biz - üçöobüz alar menen teñ taysaşabız - dep, coldoştorumdu qayrattandırdım.

Barıbizdın ortobuzda meldeş küçödü. Biz, abdan qayrattanıp,

iştep catabız. Sabaqtan soñ biz kündö mılıtqqa cabıšabız. Mılıtqın dedi cetekçibiz.

- Mende cürök dürüldöp qaldı - deymın coldoştoruma.

- Qorqpo. Möröydü alarğa aldırıbaybız - dep, Asan, Qalıy - eköo meni qayrattandırat.

Abdı, Maamıt, Salıy - bular qımıñdap cürüşöt. Baygeni aluuğa alar muruntan ele arnap cürüşkön. Aqmat, Bakir - alar da quduñdap cürüşöt.

Keñ talaa. Tüş ooğon kez. Baarıbız teñ, mılıtq alıp, komissıyanın aldında turabız.

- Bayge - bizdiki - dep, Abdı bizid şıldıñdayt.

- Coq, bayge - Asan, Qalıy üçöbüzdükü - dep, men moyun berbeym.

Mılıtq çuruldap catat. Komissiya butanı ulam qarayt, qağazğa cazat. Komissiya müçölörü - barı teñ butanın camınan ketpeyt. Komissiya müçölörünün barı butanı ulam ayanat.

Mılıtqın çuruldağan ündörü tıyıldı. Komissiya müçölörü - barı ten keñeşke kirdi. Biz - ar kimibiz qıpıladağan cürök menen kütüp turabız.

- Natıyca mınday boldu : Asanın partiyasına - birinçi möröy, Abdı, Maamıt, Salıy - üçöönün partiyası menen Aqmat, Bakir, Coro - bulardın partiyası - taytalaş - dedi komissıyanın törağası.

Biz - üçöbüz "uraa!"ğa saldıq. Komissıyanın müçölörü qol çaptı. Abdı, Aqmat, Maamıt, Salıy, Bakir, Coro - barı tegiz biz - üçöbüzdü quttuqtaştı.

2.

Ayqındooçtuq mildetti atqarıp turğan calpılağaç eelerdi tapqıla. Alardı başqa qağazğa köçürüp alğıla.

Asan, Maamıt - üçöbüz bara catabız. Bizdin - barıbızdın maqsatıbız - toqoy içinen gül terüü.

Cel coq. Kün - çaq түş. Qayıñ, qarağay - barının başı qıymıldap da qoyboyt. Çöptün, güldün - barının teñ arasında bıcıladağan çımın-çirkeyler. Biz - üçöbüzdün aldıbızdan ulam sonun güldör uçurayt.

Tabılğan cañı güldördü biz - varıbız tekşerebiz: calbıraqtarın, sabağın, tamırların bayqaybız. Alardı biz daroo tordun içine salabız.

Kün keçtedi. Biz - üçöbüz üydü közdöy tarttıq. Toqoydun çetine çığa bergenibizde, qatuu şamal kötörüldü. Çöp, quuray - barının başı udurğudu. Biyik qarağaylar, barıktüü arçalar - barının butaqtarı qağıştı, köpölök, çımın, aarı - barı teñ daroo coq boldu. Bizdin - üçöbüzdün buttarıbız tegiz çalıştayt. Biz - üçöbüz teñüygö, tün kirgende, arañ cettik.

3.

Tömönkü ayırım süylömdördön birikme süylöm casağıla. Calpılağaç eelerdi qoldonup, bayandooçtordun ayaqtarın özgörtkölö.

Men çoğuluşqa bardım. Asan çoğuluşqa bardı. Sen çoğuluşqa bardıñ. Men kitep oqudum. Sen kitep oquduñ. Asan kitep oqudu. Çöp qıymıldadı. Cığaç qıymıldadı. Quuray qıymıldadı. Qamış qıymıldadı. Suu toñdu. Köl toñdu. Cıldız şoola çaçtı. Ay şoola çaçtı. Çımın ızıldadı. Çirkey ızıldadı. Aarı ızıldadı.

§ 23. Birikme süylömdögü ancılağaç eeler.

Bayandooçtoru birdey ayırım süylömdördün eelerinde birdey taandıq atooçtor ayqındooç bolso, mınday süylömdör birikme süylömgö tutumdaşqanda, eelerdegi ayqındooç bolup turğan taandıq atooçtordun birinen başqaları qısquarıp, qalğan ayqındooç köptük türdö aytilat da, eelerdin barına teñ birdey ayqındooç bolot. Mınday ayqındooç ortok ayqındooç dep aytilat. Mas.: *Asanın sabaqtaşı Salıy keldi. Asanın sabaqtaşı Maamıt keldi* (Mındağı süylömdördün eelerinde ayqındooç bolup turğan sözdör *sabaqtaştı*, bulardın özdörünün ayqındooçtoru *Asanın*) degen eki süylömdögü birdey ayqındooçtordun birin qısquarıp, qalğan ayqındooçtu eki eege teñ birdey, ortoq ayqındooç qılaraq, mınday birikme süylöm tüzülöt: *Asanın sabaqtaşarı - Salıy, Maamıt keldi.* (Mında *Asanın sabaqtaşı* degen ayqındooç qısqardı, qalğan ayqındooç taandıq atooç, *sabaqtaşarı* bolup, köptük türgö aylandı).

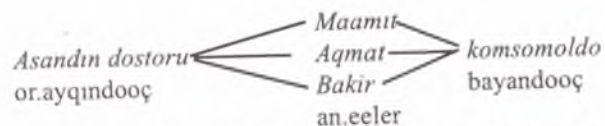
Ortoq ayqindooç menen baylanışqan eelerdi ancılağıç eeler deybiz, antkeni - ortoq ayqindooç cönököy ayqindooçtordun mildetin dey mildet atqarbayt, toptoğuş eenin mildetin atqarat. Başqaça aytqanda, ortoq ayqindooç birikme süylömdögü eelerdin barın teñ bir cerge toptoyt. Mas.: *Asandın sabaqtaştarı - Saly, Maamıt keldi* degendin orduna *Asandın sabaqtaştarı keldi* dep aytsaq da bolot. (Mında *Saly, Maamıt* degen eki eeni bir cerge toptoğon - *Sabaqtaştarı* degen söz). *Asandın sabaqtaştarı keldi* degende, Asandın qaysı sabaqtaştarı (kimder) ekendigin ğana bile aluuğa bolboyt. Asandın sabaqtaştarı kimder ekendigin ancılağıç eeler çeçti. Toptoğuş eeni ancılay turğan bolğonduqtan, toptoğuş eeden (ortoq ayqindooçton) kiyinki eelerdi ancılağıç eeler dep aytqandığıbızdın sebebi - uşul. Mas.: *Menin ecelerim - Baty, Ayşa komsomolğo kirdi*. (Mındağı toptoğuş eenin mildetin atqarıp turğan ortoq ayqindooç - *ecelerim*, anı ancılap turğan eelr - *Baty, Ayşa*).

Ortoq ayqindooç ılığy köptük türdö turat. Cekelik türdö tursa, al ortoq ayqindooç bolboyt. Mas.: *Menin ecem Baty, Ayşa komsomolğo kirdi* degende, ecem cönököy ğana ayqindooç bolup, *Baty* degen ğana eeni ayqındadı, *Ayşa* degen ayqindooçsuz qaldı. (Başqaça aytqanda, *Ayşa* menin ecem bolbodu). Ayqindooçtoru ortoq bolboso, birikme süylömdögü eeler da ancılağıç bolboyt. Mas.: *Menin ecem Baty, Ayşa komsomolğo kirdi* degende, *Baty* menen *Ayşa* ancılağıç ee bolup qaldı.

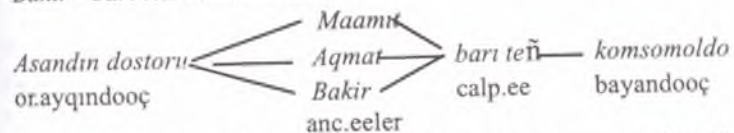
Birikme süylömdö ancılağıç eeler menen calpılağıç ee da birge qatışqan uçurlar bolot. Mas.: *Menin ecelerim - Baty, Ayşa - eköo teñ komsomolğo kirdi*. (Mında ancılağıç eeler *Baty, Ayşa* calpılağıç ee - *eköo teñ*). *Asandın coldoşturu - Maamıt, Aqmat, Bakir - barı teñ komsomoldo*. (Mındağı ancılağıç eeler - *Maamıt, Aqmat, Bakir* calpılağıç ee - *barı teñ*).

Süylömdö bayandooçtu ancılağıç eeler başqarat. Ancılağıç eeler bar süylömdö calpılağıç ee bolso, bayandooçtu calpılağıç ee başqarat. Bulardı sxema menen mınday körsötüügö bolot.

Ancılağıç eeler başqarğanda : *Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakir komsomoldo*.

Calpılağıç ee başqarğanda : *Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakir - barı teñ komsomoldo*.

Ancılağıç bolğon sözdör, calpılağıç ee sıyaqtuu, süylömdö ayqindooç bolup da tüşöt.

Ayqindooç bolup tüşköndö, ancılağıç eeler, süylömdün mazmununa qaray, süröttörün özgörtö beret. Ancılağıç eelerdin ortoq ayqindooçu sürötün eç qaçan özgörtpöyt. Mas.: *Men Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat Bakir menen süylöştüm*. (Mında ancılağıç eeler, tabış cöndömögö ötüp, ayqindooçtuq mildet atqarat).

Ancılağıç eeler, ayqindooçtuq mildet atqarışqanda, eñ ayaqqı ancılağıç eenin ğana sürötü özgörüp, qalğandarının süröttörü özgörböy da qalat. Mas.: *Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakirdin oquuları büttü*. (Mında eñ ayaqqı *Bakir* degen sözdün ğana ayağı özgördü. Oşondoy bolso da, maani buzulbadı. Başqaça aytqanda, *Asandın dostoru - Maamıtın, Aqmattın, Bakirdin oquuları büttü* degen maani toluq saqtaldı). *Men kitepti Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakirge berdim*. (Mında da eñ ayaqqı ğana *Bakir* ayağın özgörttü).

Ancılağıç eelerdi calpılap turğan calpılağıç ee da, ancılağıç eeler menen birge ayqindooçtuq mildet atqarat, biroq mınday uçurda calpılağıç eenin ğana ayağı özgörüp (keede, süylömdün mazmununa caraşa, özgörböy da), ancılağıçtardın ayaqtarı tük özgörböyt. Mas.: *Men Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakir - barı menen süylöştüm*. (Mında ancılağıçtar da, calpılağıç da ayağın özgörtpödü). *Men Asandın dostoru - Maamıt, Aqmat, Bakir - barına berdim*. (Mında da calpılağıç ğana ayağın özgörttü, ancılağıçtar ğana qalibında qaldı).

Ayqindooçtuq mildetti atqarğan ancılağıç eeler **ancılağıç ayqindooçtor** dep atalısat.

Ancılağış ayqındooçtor süylömdö qadirese bayandooçtuq mildetti da atqarğan uçurları bolot. Mas.: *Menin kitepterim Asandın dostoru - Maamut, Aqmat, Bakirde.*

Ancılağış ayqındooçtor bayandooçtuq mildetti atqarıp qalğan uçurda, alardın eñ kiyinkisi ğana ayağın özgörtöt, qalğandarı ayaqtarın eç qaçan özgörtüşpöyt. Mas.: *Menin kitepterim Asandın dostoru - Maamitta, Aqmatta, Bakirde dep aytuuğa bolboyt, Maamut, Aqmat, Bakirde dep ğana aytabız.*

Birikme süylömdögü ancılağış eeler, ancılağış bayandooçtor cana ancılağış ayqındooçtor, calpı conunan, ancılağış mücölör dep atalısat.

Eskertüü: Calğız ğana ancılağış ayqındooçtoru bar (ancılağış eeleri cana ancılağış bayandooçtoru coq) süylömdör birikme süylömdün türkümünö kirbeyt.

BIŞIQTOOLOR

I.

Ancılağış eeleri bar süylömdördü tapqıla. Alardı köçürüp alğıla.

Qış keldi.

Qış keldi. Qıştın cabuuları - aq qar, kök muz cer betin cümködü. Abışqa qış cığaçtın butaqtarına mindi. Qay bir butaq, çıdabay, sımpı ketti. Qay biri qaçıradı, ıyladı, eptep, turuştuq berdi. Talaanın murun, ün alışıp, ırdap catqan ırçıları - tunuq bulaqtar, arqtağı sekirgen suular toñdu, küülörün basıñı qı çığarışıp, küñgürödü. Suuların üstünö kök muzdan köpürö salındı. Suunun cortuulçuları - may çabaqtar, türpülör tereñ cerge çasınıştı.

Mına, ızğaar küçödü. Qıştın Bürkündülörü - boroon, boroşo uludu. Köktün betin bulut qaptap, kündün közün bizden çasırdı. Tün uzaq boldu. Tañ, oñoyluq menen atpay, iç bışıra turğan boldu. Qıştın dostoru - börü, tülkü ayıl arasın sağaladı. Cer betinin tırıq cerleri - qoqtu, cıbit kürtökkö toldu.

Kündön küngö ızğaar küçödü. Cer tüktörü - çiy, qamış, quuray qarğa kömüldü. Toqoy ilbeesinderi - kekilik, çil, qoyon, qırğool cutadı. Alardın qay birleri - kekilik, çil küñgöyliü cerge ketiştı. Qay birleri - qoyon, qırğoodor ogoroddordu maanalaştı.

Kolxoz cana sovxozdun maldarı - qoylor, uylar, cıqlıqarqıştı toğotpodu. Qoylor küngöylödü, cıqlıqar sarı tulañdı küyşödü. Uylar cana qoy menen cıqlının çabalardı - qulundar, taylar, toqtu-boruqtar cıluu qoroodoğu çöptö boluştu. Cazda caqşı kütünböğön ceke çarbalardın malı ğana eñgiredi.

Qıştın açuusu keldi : mayda baldardı üşütmökçüü boldu; mektepke bara catqan baldardın murdun, qulağın çimçiladı. Baldar cıluu mektepke kire qaçtı. Eñ mayda baldar da qıştı toğotpodu. Alar, cıluu tondoron kiyip alışıp, muz tebüügö kiriştı.

Añdardın qay birleri - arqar-qulca, eçki-teke da qıştı toğotpodu. Qay birleri - ayuu, qaşqulaq, suur iyinge bekindi. Añdardın qay biri, ayıl çöyrölöp, canın baqtı.

Qış qanattuularğa da bardı. Alardı da üşütmök boldu. Biroq qanattuular da da qıştı köp toğotpodu. Quştardın köbü murun ele cıluu caqtarğa uçup ketken. Bir qatarı - kekilik, çil, ular küñgöy cerlerge caylanıştı.

Candın eñ maydaları - qurt-qumursqa da suuqqa aldırbadı. Bular caz başınan azıq-tülügün qamdap alğan. Qış alardı izdep cürgöndö, alar cıluu iyinde ğana cırğap catışqan.

Öz oyundağıday bolso, qış adamdı da, maldı da üşütmökçü bolğon. Biroq kün murun kütünüp alğan kolxozçular qıştı toğotqon da coq. Kolxozdun, sovxozdun maldarı - cıqlı, qoy, uy - barı da qıştın çildesin toğotpodu. Suuqtan qorqmoq tüğül, kolxozdun udarnikteri - Aqılay, Barqıt, Taşım, Oroz - barı teñ qıştay sabatsızdıqtarın coyup alıştı. Sovxozdun udarnik malçıları - qoyçular, cıqlıqıqlar qarışqırğa bir qozu da aldırğan coq, bir taydın da butun sindırıspadı.

Qış ıza boldu. Kündür-tündür anın Bürkündülörü - boroşo, boroon ırlday berdi. Biroq qıştın ömürü uzaq barğan coq. Kün cılıy baştadı. Too başındağı burğaqtar taradı. Kelgin quştar, türkün küügö salışıp, cazdın kelip qalğanın cariya qılıştı. Kolxoz talaasında turmuş qaynadı. Sotsialistik talaalardın süykümdüü cabdıqtarı - traktorlor, sepkiçter öz küülörünö salıştı. Talaanın betteri - oylor, qırlar - barı teñ tilinip qaldı. Cer betinin nurları - qızğaldaq, qaaqım, türkün güldör talaanı boyop ciberdi. Kolxoz talaası cañı töldün ünü menen uuçuuğa bölöndü.

2.

Ayrım süylömdördögü birdey ayqındooçtordu qısqartıp, alardan ortoq ayqındooç tüzgölö da, ancılağıç eeler menen birikme süylömdör casağıla. Birdey ayqındooçtordu cana birdey bayandooçtordu qısqartqıla.

Bizdin mekteptin oquucusu Asan kolxozgo çıqtı. Bizdin mekteptin oquucusu Saly kolxozgo çıqtı. Salydın ecesi Ayşa zavoddo işteyt. Salydın ecesi Aqılay kolxozdo işteyt. Maamıttın ağası Taşım sovxıodo qızmat qılat. Maamıttın ağası Qaly sovxozdo qızmat qılat.

3.

Süylömdö ayqındooçtuq mildet atqarıp turğan ancılağıç eelerdi tapqıla. Ancılağıç eeleri bar süylömdördü köçürüp alğıla.

Tündün tubasa şamdarı - ay, cıldızdın nurları çaçılıp turat. Cazdın cibek celi celbirep, betten süyöt. Tün aqındarı - baqanın, çegirtkenin, capalaqtın ündörü qulaqtı tundurat. Cazdın bağıldır çöptörünün - betegenin, şıbaqtın, cıltırqandın baştarı arañ ğana bütküldöşöt. Kolxozdun qoroosunda kök çöpkö çıñ toyğon qoydun, eçkinin ıntala bolğon ündörü çığat. Tündüktön, türülgön qapşıttan qurğaq quuraydın otu cıltıdayt. Fermanın udarnikteri - Malabek, Şadıqan, Azizdın qomuzğa çertken küülörü, kötörüñkü salğan obondoru cazdın cılımq celi menen carışat. Tün küzötçülörü - Mayrıq, Erketay küü tıñşayt. Qoroo çetindegi döböttör bors-bors üröt. Tün cañırıqçıları - qapçığay, asqanın ündörü alda qayda ketet.

Qoroo çetinde - qalıñ toqoy. Toqoy içindegi qarağaylardın, qayındardın baştarı biler-bilbes ğana köykölöt. Toqoy döölörü - qayındın terektin calıraqtarı ğana arı-beri dirildeyt. Maldın boz üy içine baylanğan cañı töldörü - qozunun, ulaqtın maarağan ündörü anda-sanda uğulat. Alardın eneleri - sooluq qoy, toqtu, sooluq eçki, çebiçter barqırağan ün menen coop qaytarışat. Cazdın cılımq, meylüün celi qoroonu qaytadan tıñtıqqa keltiret.

Taıñdın celi, suu boylop, corto baştayt. Kün çığıştan, carqırıp, Çolpon kötörülöt. Çığış caqtağı arsaq toolordun baştarın taıñdın qızğılt

nurları çalat. Qoroogo can kiret. Ulaqtar, qozular enelerin közdöy camırayt. Fermanın udarnik ayaldarı - Salyqan, Batma, Qalıyman, etekterin türüşüp, caş töldü emizişet. Kün kötörülğöndö, kolxozdun qoyloru betkeydi cibiratat. Fermanın kündüzgü kezmetçileri - Abdılta, Asanbay cayılğan qoy arqasında küü salışat. Kündün nuru cer betin tekşi bölöp, erteñki salqın cel dağı toqtoyt.

4.

Bayandooçtuq mildet atqarıp turğan ancılağıç ayqındooçtordu tapqıla.

Menin kitebim - coldoştorum - Asan, Abıl, Salyda. Menden alğan buyumdarıñ - Asandın coldoşturu - Abıl, Saly, Bakirdin qoldorunda. Menin dostorum - Asandın sabaqtaştarı - Abıl, Bakir, Saly.

§ 24. Birikme süylömdögü ayqındağıç ee.

İlğiy qoş eelüü (eki) birikme süylömdör da keziget. Mınday birikme süylömdör, ayrım eki süylömdön kelip çıqqan emes, bular tüpkü törkünündö ele bir süylöm. Mınday, qoş eelüü süylömdögü eelerdin kiyinkisi, birinçi eege cardamçı bolup, anı (birinçi eeni) ayqındayt. Mas.: *Biz - pionerler Lenindin colundabız.* (Mındağı birinçi ee - *Biz*, anı ayqındap turğan ee - *pionerler*). *Biz - bolşevikter qıyınçılıqtan qorqoybuz.* (Mındağı birinçi ee - *biz*, ayqındap turğan ee - *bolşevikter*). *Ulutçuldar - baylardın agentteri sovetke qarşılıq qılışat.* (Mındağı birinçi ee - *Ulutçuldar*, anı ayqındağan - *baylardın agentteri*).

Süylömdögü birinçi eeni negizgi ee deybiz, antkeni - bayandooçtu birinçi ee başqarat. Mas.: *Biz - bolşevikter qıyınçılıqtan qorqoybuz.* (Mında bayandooç birinçi eege baş iydi : *Biz - qorqoybuz*). Ekinçi ee ayqındağıç ee dep atalat, antkeni - al birinçi eege cardamçı ğana bolup, bayandooçtu başqara albayt. Mas.: *Biz - bolşevikter qıyınçılıqtan qorqoyt* dep aytuuğa mümkün emes.

Ayqındağıç eesi bar birikme süylömdü ayqındağıç eelüü birikme süylöm deybiz.

Birikme süylömdögü negizgi cana ayqındağış ee bolğon sözdör süylömdö ayqindooç bolup da qızmat atqarışat. Mas.: *Bizde - sovetter soyuzunda cumuşsuzduq coq. Başqa ölkölördö - kapitalistik memleketterde cumuşsuzdar arbin.*

Negizgi ee menen ayqındağış ee bayandooç bolup da qızmat qılışat. Mas.: *Emgektin güldögön ceri bizde - SSSRda.*

Eskertüü: Ayqındağış eesi, ce ayqındağış bayan-dooçu coq, calğız ğana ayqındağış ayqindooçu bar süylömdör da birikme süylömdün türkümünö kire albayt.

Negizgi ee menen ayqındağış ee, ayaqtarın özgörtüp, ayqindooçoq, ce bayandooçoq aylanğanda, eköo teñ ayaqtarın birdey özgörtöt. Mas.: *Bizde - Sovetter Soyuzunda cumuşsuzduq coq.* (Mında negizgi ee da, ayqındağış ee da catış cöndömögö öttü. *Biz - Sovetter Soyuzunda cumuşsuzduq coq* dep da, *Bizde - Sovetter Soyuzu cumuşsuzduq coq* dep da aytpaybiz).

BIŞIQTOOLOR

1.

Bayandağış eelüü süylömdördü tapqıla. Alardı başqa qağazğa köçürüp alğıla.

Biz - komsomol müçölörü eç qaçan turmuştan artta qalbaybiz. Biz - sotsialistik turmuştun balbandarı keleşekke süyünçülüü köz menen qaraybiz. Komsomoldor - udarnikter qızmatan çalıqpayt. Komsomoldor - partiyanın оруnbasarları ar dayım aldıñqı qatar da boluşat. Alar eç qaçan çalığışpayt. Eç qaçan tap sergektigin coğotuşpayt. Alara - ülgülüü çaştar dayım emgekte örnök körsötüşöt. Alar iştegen öndürüş eç qaçan artta qalbayt. Alar - deni taza azamattar qızmatı başqadan murun atqarışat. Komsomoldor - bilimdüü çaştar dayım cañı texnikağa çeber boluşat. Texnikanın cañılıqtarın alar daroo üyrönüp turuşat.

2.

Coğorquday qılıp iştegele.

Taqa-taqa, çaqa-çaqa
Çap balqanı, soq qızıu!

Tempiñdi temp baqa-şaqa
Demep tursun, çıqsın duu.
Özgörüş - ört qaptap ketsin
Çatır-çutur, ızı-çuu,
Cerdin betin tegiz biylep,
Celbiresin Qızıl Tuu!

3.

Ayqındağış ee bolğon sözdördün ayqindooçtorğo aylanıp turğan süylömdördü tapqıla. Alardı başqa qağazğa köçürüp alğıla.

Bul buruluş SSSR üçün cañı, öto oluttuu ekonomikalıq örcük caqqa imerilişti körsötüp tursa, kapitalistik ölkölördögü bolğon buruluş ekonomikalıq tüşkün caqqa imerilişti körsöttü. Bizde SSSRda - önör cayda da, ayıl çarbasında da sotsialistik quruluştun ösüp bara catqan örcüdü. Alarda - kapitalisterde - önör cayda da, ayıl çarbaçılığında da ekonomikanın ösüp bara catqan krizisi.

(Stalin).

4.

Ayqındağış eesi bar süylömdördü başqa qağazğa cazıp alğıla.

Siler - pionerler çiyki suuğa coloboyşuñar. Bizder - komsomoldor pionerlerge ülgü körsötöbüz. Sovet - emgekçilerdin ökmötü ar dayım tınçtıqtı süyöt. Qızıl Armiya - tınçtıq qorğonu, eç qaçanbiröönün çegine çabuul casabayt. Duşman qol salar bolso, al eç ubaqta tartınıp qalbayt. Duşmanın sazayın qoluna beret. Bizdin bolot quştar - aeroplantar dayım tınçtıqtı süyöt. Bizdin temir attar - traktorlor kolxozdorğo ulu cölök boldu. Sovet soyuzu - bütün dünyö emgekçilerin ata qonuşu ar dayım tınçtıqtın sayasatın cürgüzüp keleşat.

§ 25. Birikme süylömdögü baylamtalar.

Birikme süylömdögü eeler cana bayandooçtor baylamtalar menen da tutaşat.

1. Baylamta **da** birikme süylömdögü cönököy eelerdi da, ancılağış eelerdi da tutaştırat. Mas.: *Asan da, Batty da oqudu. Asan da, Batty da - eköo teñ oqudu. Ecelerim - Batty da, Aysa da oquyt. Ecelerim - Batty da, Aysa da - eköo teñ oquyt.*

Birikme süylömdögü bayandooçtoru tutaştırat. Mas.: *Batty oquyt da, cazat da. Batty oquyt da cazat*

2. Baylamta **cana** eelerdi tutaştırat. Mas.: *Asan cana Maamit komsomolgo cazıldı. Asan cana Maamit - eköo teñ komsomolgo cazıldı.*

3. Baylamta **menen** eelerdi cana catış cöndömödö turğan atooçton başqa atooç bayandooçtoru baylaştırat. Mas.: *Asan menen Saly birge oquyt. Asandın sabaqtaştarı - Saly menen Maamit - eköo teñ komsomoldo.* (Mında eelerdi tutaştırdı). *Asandın sabaqtaştarı - Saly menen Maamit.* (Mında bayandooçtoru tutaştırdı). *Menen* baylamta cik atooç cana surooluu atooç menen küdük atooçton bolğon bayandooçtoru tutaştırğanda, al bayandooçtorun birinçisi atoo turpatında (ulandısız) qalat. Mas.: *Asandın coldoşturu - sen menen menmin (sensiñ menen mensiñ dep, eköönü teñ cik ulandı menen aytuuğa bolboyt). Asandın satıp alğan cabdıqtarı - siya menen boyoqtur. (Siyadır menen boyoqtur dep aytpaybız). Asandın coldoşturu - Saly menen Bakirbi? (Salyby menen Bakirbi dep aytpaybız).*

Eskertüü: Ancılağış eeler, ayqındooçqo cana bayandooçqo aylanıp qalsa, coğoruda körsötülğön ereceler menen tutaşat.

BIŞIQTOOLOR

1.

Birdey müçölördü **da** baylamta menen baylağıla.

Asan, Saly mektepte oquyt. Asan oquyt, cazat. Saly oquyt, cazat, süröt tartat. Mambet, Bakir, Asan - Salydın sabaqtaştarı. Asan oquunu, ırdoonu, süröt saluunu caqşı köröt. Batty süröttü, ırdı ötü süyöt. Komsomoldor, pionerler ekskursiyağa çıqtı. Pionerler çöp terdi, gül cıynadı. Komsomoldor köpölöktü, qoñuzdu, çegirtkeni teriştı. Pionerler, komsomoldor caqşı iştıdi.

2.

Birdey müçölördü **cana** baylamta menen tutaştırğıla.

Asan, Abıl, Saly - üçöo çoğuluşqa bardı. Çoğuluşta Abıl, Saly prezidiumğa öttü. Saly qatçılıq qıldı, çoğuluştun işin teskedi. Asandın, Salydın bıyıl oquşu abdan caqşı. Asan, Saly, bakirdin sabaqtarı bıyıl ilgeri. Cazğı, qışqı sınaqtıan Asan caqşı öttü.

3.

Birdey müçölördü **menen** baylamta arqılıu tutaştırğıla.

Atası, balası colğo çıqtı. Balası tüşündö ayuunu, qamandı kördü. Ayuu, qamandan abdan qorqtı. Ayuunun, qamandın türü ağa abdan caman köründü. Bala atasın oyğottu. Atası tüşündö ayuunu, qamandı körüptür, alardı balta, soyul menen caap alıptır. Ayuunun, qamandın terisin soyup alıptır. Alardı balasına ton casatmaççı boluptur. Oyğonso, balası canında catıptır. İzdep, ayuunun, qamandın terisin taba albaptır. Al cönündö balasına aytıptır. Qamandın terisi ton bolbosun balası atasına tüşündürüptür. Atası uyalıptır.

§ 26. Birikme süylömdördögü müçölördün cazılıştarı.

1. Baylamta arqılıu tutaşpağan baş müçölördün barı teñ (eeler, bayandooçtor) ütür menen bölünöt. Mas: *Asan, Saly oqudu. Asan menen Saly oqudu. Asan oqudu, cazdı. Asan oqudu da cazdı.*

2. Qısarğan bayandooçton qalğan ayqındooç özünün eesine canaşa cazılat da, eger özünö tiyeşelüü eeden soñ tüşsö, ütür menen bölünöt. Mas: *Asan caqşı, Saly ortoço oqudu.*

3. Calpılğan eeler menen ancılağış eelerdin arası sızıqça menen bölünöt. Mas: *Asandın sabaqtaştarı - Maamit cana Bakir komsomoldo. Ancılağış eeler menen calpılağış eelerdin arası da sızıqça menen bölünöt. Mas: Asandın menen Saly - eköo teñ oqudu. Asan, Maamit, Bakir - barı teñ oqudu. Qalmat - bu da oqudu.*

4. Ortoç ayqındooç menen ancılağış eelerdin arası sızıqça menen bölünöt. Mas: *Asandın sabaqtaştarı - Maamit cana Bakir - eköo teñ komsomoldo.*

5. Negizgi ee menen ayqındağıç eenen arası da sızıqça menen bölünöt. Mas: *Biz - bolşevikter qıymçılıqtan qorqoyubuz. Qara buğa - parovoz tütünün buruldattı.*

BIŞIQTOOLOR.

1.

Baylamtasız baş müçölördün arasına ütür qouğula.

Kün cañı ğana çıqqan. Caydın cıluu celi betten öpkülöyt. Çımçıqtar qurt-qumursqalar tamaq izdöögö çığışqan. Çımındar köpö!öktör qaaqımdın bedenin güldörünön tamaq taba baştaştı. Aarılar, alda qayda uçup ketişip, bal cıyuuğa kirişti. Qoylor, uylar fermanın qorosunan cayııp çıktı. Alar qoqtunu, qolottu ördöp bara catışat. Ulaqtar keede ottoyt, keede taştardın baştarına sekirip çığat. Qozular, quyruqtarın çaraday qılışıp, şıbaqtın betegenin cıltırqandın baştarın çalıp bara catışat. İnek uylar ögüzdör kök şiberdın başın taraqtuu til menen aymaşat. Tayınçalar süzüşöt biri birine tınçtıq berbeyt.

Asan menen Salıy gül terüügö bara catışat. Eköönün conunda teñ - qapçıq. Qolqдорunda - suu quyulğan bötölkö menen tayaq. Mina, alar da caziq betten qaaqım menen çoğoyno güldördü araladı.

2.

Tıyeşelüü ayqındooçtordu ütür menen bölgülö.

Torğoy biyik tarançı capız uçat. Çıyırçıqtar payda tarançılar ziyan keltiret. Çıyırçıqtar çegirtkeni tarançı egindi qıyratat. Qulaalı menen ükü da ziyanduu. Qulaalılar balapandardı ükülör qoyondordu qurutat. Quş menen qırğıy cana itelgi da zalal keltiret. Quş qırğooldu kekilik - cildi qırğıy bödönönü itelgi ördöktördü azaytat. Qoyon menen kroliktin da biri paydaluu biri ziyanduu. Krolikter et cündüü teri beret qoyondor baqtardı büldüröt. Tülkü cana qarışqır - bular da çarbağa ötö çoñ ziyan tiygizet. Qarışqır añdı maldı tülkü ilbeesindi qaz ördök tooqtu qıyratat.

3.

Tıyeşelüü eelerdin arasın sızıqça menen bölgülö.

Asan eköübüz birge oquyubuz. Abdıbek menen Balabay birge oquyt. Salıy, Bakir eköo birge oquyt. Salıy menen Bakirdin sabaqtaştarı Adıl, Qalqan eköo teñ bizdin komsomoldun uyumunda. Komsomoldor, pionerler barı teñ ülgü körsötöt. Asan, Bekir barbız teñ - udarnikpız. Salıy buda - udarnik. Adıl buda - udarnik. Biz barbız keñeşip işteybiz. Bıyıl Abdıbek, Salıy, Asan üçöo teñ bayge aldı. Bakir, Qalqan eköönö teñ sotsialisttik meldeşte birinçi orundu eeleşti.

4.

Negizgi ee menen ayqındooç eenin arasına sızıqça qoyğula.

Traktorum temir atım kürküröyt. Bolot şumqar aeroplan kürüldöyt. Biz komsomoldor traktordu da, aeroplandı da başqara bilebiz. Qızıl askerler uz baatırlar tınçtıqtı qorğuşoti Pionerler aqılduu baldar ar iştenülgü körsötöt. Komsomoldor çın balbandar öndürüşöt dayım alda boluşat.

§ 27. Süylömdögü qaratma söz.

Biröögö tike arnap süylösök, arnalğan kişinin, ce buyumduın atın körsötüüçü sözdü bölüp süylöybüz. Mas: *Coldoştor, sabaqqa qamıñıla.* (Mında bölünüp ayılğan söz *coldoştor*).

Süylömdö biröögö tike arnalıp cana bölünüp aytiluuçu attı qaratma söz deybiz.

Qaratma söz süylömdö calqama ee bolot, antkeni - bayandooçtu al başqarbayt, bayandooçtu kömüskö turğan caqtama atooçtor başqarat, ce bayandooçtu başqaruuçtu ee özünçö tüşöt. Mas: *Asan, sabaqqa kirgile.* (Bul süylömdö bayandooçtu başqarğan ee - kömüskö turğan ee - *siler*, antkeni - bayandooçtu *Asan* başqarsa, *sabaqqa kirgile* emes, *sabaqqa kir* bolor ele. Eger kömüskö turğan eeni açıq cazaşq, süylöm minday bolup tüşöt : *Asan, siler sabaqqa kirgile*).

Asan, coldoştoruñ sabaqqa kirsin. (Mında qaratma söz da, süylömdün eesi da - eköo teñ ayıldı : qaratma söz - *Asan* süylöm süylömdün eesi - *coldoştoruñ*). *Coldoştor, Asan sabaqqa kirsin.*

(Mında qaratma söz da, süylömdün çımığı eesi - *Asan*).

Qaratma söz birikme süylömdördö da keziget. Mas: *Coldoştor, Asan menen Bakir keldi.* (Mındağı birikme süylöm - *Asan menen Bakir keldi*, qaratma söz - *coldoştor*).

Qaratma söz qatışqan süylömdördü qaratma sözdüü süylöm deybiz.

Qaratma söz süylömgö müçö bolboyt. Qaratma sözdüü süylömdördögü ee kömüskö turğan caqtama atooçtor bolot, ce bayandooçtu başqarıp turğan başqa atooçtor bolot.

§ 28. Qaratma sözdün cazılışı.

1. Süylömdün başında kelse, aldınan ütür menen bölünöt. Mas: *Coldoş, sen mında kel. Asan , sabaqqa kir.*

2. Süylömdün ortosuna kelse, eki çağınan teñ ütür menen bölünçt. Mas : *Mildetti, coldoştor, siler caqşı atqarğıla. Siler, coldoştor, mildetti caqşı atqarğıla .*

3. Qaratma sözdüü süylöm küçtüü sezim menen aytılsa. Anday süülömdördün ayağına ilep belgisi qoyulat. Mas : *Bütün ölkölördün proletarlari, birikkile !*

4. Qaratma söz süylömdün eñ ayağına tüşsö, anın arqasına ütür qoyulat da, ayağına ilep belgisi cazilat. Mas: *Sabaqqa kirgile, coldoştor ! Sen caqşı oqu, Asan !*

5. Qaratma sözdün özü süylöm başında calğız qatuu sezim menen saytılsa, ütürdün orduna ilep belgisi qoyulat, biroq süylşmdün başqı sözü çoñ tamğa menen başlatat . Mas : *Coldoştor ! Beri qarağılaçı . Asan ! Bakir kele catat . c.b.*

6. Qoomğö ündöölör cazılğanda (ce aytılganda), ce biröögö küp sözdör aytılganda, qaratma söz, qağazdın başqı ortosuna, sıñar süylöm qatarında, cazilat. Mas :

Ardaqtuu coldoştor !

Kapitalisttik memleketter Sovetter Soyuzuna soğuş dayardap catıшат. Kapitalistter, qoldorunan kelse, Sovet Ökmötün talqalap, emgekçilerdi qulduqqa aylandırmaqçı. c.b.

BIŞIQTOOLOR.

1.

Qaratma sözü bar süylömdördü köçürüp alğıla.

Aq buudayım,
Tolup danıñ,
Başındı iye kör!
Uşu cazdın
Maani cayın
Caqşı bile kör!
Cürögünö kapitaldın
Oqtoy tiye kör !
Oqtoy, oqtoy, oqtoy, oqtoy,
Oqtoy tiye kör !
Tañğa qarşı adımdap,
Coldoştor, sozğon qol !
Oqtu çaptap, nayza aştap,
Kün cetti salar col.
Cıynalalıq, teñ qurba,
Irdaylı turna tuuraluu.
Turna, turna, al turna,
Al da - bizdey caş turna.

2.

Coğorquday qılıp iştegele.

İynelik menen qumursqa.

Irçı iynelik, cırıldap,
Cazdı cazday bir tınbay,
Boşqo cürdü, ır irdap,
Keler qışqa qam qılbay.
Caşıl talaa soludu:
Capıraq da coq, gül da coq.
Cırğalduu kün qurudu :
Tamaq da coq; üy da coq.
Barı ketti... Qış menen
Birge keldi aççılıq.

Açqa bolso, küç menen
 Qaydan çıqsın ırçılıq.
 İynelikten küç qayttı,
 Açqalıqqa qabılıp.
 Qumursqağa muñ ayttı,
 Tilek qılıp, calınıp :
 -Caqşı qurbum,meni ayap,
 Cilt, toyğuz, ber tamaq!
 Cıluu üyüñdö asırap,
 Cazğa çeyin bağıp-qaq !”
 “Qızıq iş qo bul, qurbum,
 Cazdan baştap cumuşqa
 Kirdiñ bele, ne qıldıñ ?”-
 Dedi buğa kumursqa.
 -“Cumuşuña geldibi oy,
 Barı dayar - ırdadım.
 Dayar tamaq, dayar üy -
 İrdadım da, cırğadım !”
 - “Dağı, qurbum ?”...
 - “İr ırdap,
 Cürdüm cazday, biyledim”
 - Bar, emese, qılçıldap,
 Zirkilde da biylegin !”
 (Kriylov).

3.

Qaratma sözdördü tapqıla. Tiyeşelüü tınış belgilerin qoyğula.

Sen Asan bugün cıyılıştan keçikpe.Muqay sen da keçikpey
 bar. Sen da keçikpe Asıl. Eç kim coldoştor keçikpesin. Coldoş Asan
 sen da cıyılıştan soñ pionerlerdin arasına bar da, alarğa cardam qıl.
 Muqay cıyılıştan soñ üyünö barsın. Abıl sen bizdin briadanın planın
 köçürüp qoy. Qana coldoştor işke kirişeli.Iqşam bolğula, biriñer da
 turbağıla, coldoştor. Biz Asan keşigip qalbaylıq, coldu başta. Qana
 Muqay cür.

§ 29. Logika basımduu çağırıp bayandooç .

Kişinin, ce başqa nersenin atın çağırıp, qoomğo qarap, uraandar taştaybız. Mınday uşurda süylömdün bayandooçu(urğun etiş bayandooçtor) ayrıqça küç menen eñ birinçi aytilat da bölünöp süylönöt. Mınday bayandooçtor ılıqy üçünçü caqtı körsötöt. Mas: *Caşasın Lenin menen Stalindın partiyası !* (Bul süylöm uraan qılınbay, qadirese aytilsa mınday bolup tüşöt ele : *Lenin menen Stalindın partiyası caşasın*). *Caşasın bizdin colbaşçıbız col.Stalin !* (Eğer uraan qılbay aytqanda, bul süylöm mınday tüşöt ele : *Bizdin col başçıbız col.Stalin caşasın*).

Uraandarda aytiluuçu bayandooçtu çağırıp bayandooç deybiz.

Çağırıp bayandooç, öto qatuu basım menen aytilğandıqtan, dayım logika basımına ee bolot da, süylömdün başınan orun alat.

Çağırıp bayandooç qatışqan süylömdü çağırıp qatuu süylöm deybiz.

§ 30. Çağırıp qatuu süylömdün cazılışı.

1. Çağırıp qatuu bayandooç süylömdün en başında cazılat da, süylömdün ayağına dayım ilep elgisi qoyulat. Mas : *Coğolsun faşistter ! Caşasın proletariat diktaturası !*

2. Çağırıp qatuu süylömdün tutumunda qaratma söz kelip qalsa, al urğun çağırıp bayandooçton murun cazılat da, ilep belgisi menen bölünöt. Çağırıp qatuu süylöm çoñ tamğa menen başlatat. Mas: *Coldoştor ! Caşasın 1- May ! Coldoştor ! Coyulsun şalaqılıq !*

§ 31. Süylömdögü sırdıq sözdör .

1. Süyünücübüzdü cana ökünücübüzdü bildirüüçü sırdıq sözdör da süylömgö köp uçurda qatışat.Biroq sırdıq sözdör süylömgö müçö bolo albayt (ee da, bayandooç da, ayqındooc da bolo albayt). Sırdıq sözdör süylömdö içki sezimibizdi bildiret. Mas : *Balı, sen - mıqtı udarnik ekensiñ!*(Mında süyünücübüzdü ayttıq). *Attiginiñay,caş kezimde bilim alsamçı !* (Mında ökünücübüzdü bildirdik).

Sırdıq söz qatışqan süylömdör sırdıq süylömdör dep atalat.
Sırdıq süylömdördö qaratma sözdör da keziget. Mas: *Asan, töh, sabaqqa keç keldik, ee!*(Mında qaratma söz - *Asan, sırdıq söz töh* menen *ee*).

§ 32. Sırdıq süylömdördün cazılışı.

1. Süylömdögü sırdıq sözdör ütür menen bölünöt. Mas : *Oy, azamat ekensiñ ! Bali, caraysñ.*

2. Sırdıq süylöm küçtüü sezim menen ayılısa, anın ayağına ilep belgisi qoyulat. Mas: *Bali, azamat ekensiñ! Qoquy, sabaqqa keçiktim !*

3. Sırdıq söz süylömdün ayağına kelse, anın aldınan ütür qoyulat da, süylömdün ayağına dayım ilep belgisi cazılat. Mas : *Siya tögüldü, qoquy ! Abdan tattuu eken, bah !*

4. Sırdıq süylömdörgö qaratma sözdör qatışsa, qaratma söz da, sırdıq söz da ütür menen bölünöt. Mas: *Töh, cıyılıştan keçiktik, Asan ! Asan, cıyılıştan keçiktik, töh !*

BIŞIQTOOLOR.

1.

Sırdıq sözdördü tapqıla.

- Qap, bugün ekskursiyadan qaldıq. Asan ! Tün erte catıp, erte tursaq bolmoq eken. Töh, uşuğa da aqılıbız cetpeptir ! Ay seni, bul mından kişin este bolsun - dedi Bakir .

- Töh, deseñçi... Alda uyqunun tattuuluğu ay !... Uyat ele bolduq, ee!... - dedi Asan.

- Qoy, mından kişin keçikpeylik .

2.

Tiyeşelüü tınış belgilerin qoyğula.

Bat qaraçı coldoş kün qanday sonoun tiydi. Oy bali kündün nuru qanday ğana carqırayt. Barakeldi caratılıştın suluuluğu sonun ele eken. Pay pay qanday sonun çöptör cayqalat. Oy-oy bul qanday sonun gül degi qaraçı Asan.

§ 33. Süylömdögü kirindi sözdör.

Aytalıq degen oyubuzdu bekemdöo üçün, süylömgö qayıрма sözdördü qıstarabız. Qayıрма sözdördü kirindi sözdör deybız, antkeni - qayırmalar süylömgö müçö bolo alışıpayt cana ayırım (reç tizmeginen başqa) ayılısa, maanige da ee emes. Kirindi (qayıрма) sözdördü ayılı turğan oydu ayanasına uğuuçunun köñülün qayruu üçün, toptoo üçün qoldonobuz. Mas: *Men, oşentip, işti bütürdüm.*(Mındağı kirindi söz - *oşentip*). Bul söz ayırım tursa, eç bir maanige ee bolboyt). *Ariyne, men cıyılışta boldum.* (Mındağı kirindi söz - *ariyne*).

Kirindi söz qatışqan süylömdü kirindi sözdüü süylöm , ce qayırmaluu süylöm deybız.

Qayırmaluu süylömdör reç tizmeginde kemtik süylöm uyuşturganda, kirindi (qayıрма) sözdör bütkül süylömdün orunun eelep da qalat. Mas:

- Sen udarniksiñbi ?

- Ooba.(Mında kemtik süylömdü uyuşturu turğan - calğız ğana kirindi söz - *ooba*).

- Sabaq oquduñbu ?

- Ariyne.(Mında da calğız ğana kirindi söz).

- Mektepke bardıñbi ?

-Albette.(Mında da calğız ğana kirindi söz kemtik süylömdü uyuşturdu).

Kirindi sözdör (qayırmalar) kemtik kemtik süylömdörgö qaratma sözdör da qatışat. Mas: *Coldoştör, oşentip, işke kirişeli. Oşentip, coldoştör, işke kirişeli.*

§ 34. Kirindi sözdüü süylömdün cazılışı.

1. Kirindi sözdör süylömdün başına kelse, bir cağıman ütür menen bölünöt. Mas: *Ooba, men bardım. Ariyne, Asan - caqşı cigit.*

2. Kirindi sözdör, süylömdün ortosunda kezikse, eki cağınan ütür menen bölünöt. Mas: *Biz, oşentip, cıyılışta bolduq. Men, ariyne, caqşı oqudum.*

3. Kirindi sözdör süylömdün ayağına kelse, alardan murun ütür qoyulat, süylömdün ayağına cönököy çekit tüşöt. Mas: *Men oqudum, ariyne.*

4. Kirindi sözdüü süylömgö qaratma söz qatışsa, qaratma söz da, kirindi söz da ütür menen bölünöt. Mas: *Coldoştor, oşentip, işke kirişeli. Oşentip. Coldoştor, işke kireşeli, Coldoştor, işke kirişeli, oşentip.*

BIŞIKTOOLOR.

1.

Kirindi sözdör bar süylömdördü tapqıla.

- Oşentip, erteñ balıq qarmooğö çığabızbı ?- dedi Bakir.
- Ariyne, çığabız. Erteteek çığalı, antpesek, erte qayta albaspız - dedi Asan. - Qayırmaqtarıñdı teylediñbi ?
- Albette. Boosu da, sabı da, al emes, qurtu dadayar.
- Qurttu emne qılasıñ ? Qantip ele, barğan cerde qurt tabılbasın ?
- Qurt, tabılmaq tügöl, al cerde bizge iyziñde körsötpöyt.
- Qantip ele, Asan, oşol cerde qurt coq bolsun ? Baya künü, qalp aytpasam, Abıl oşol ele cerden qazıp aldı. Biz da, oşentip ele, qazıp alsaq bolboybu, emnege bul cerde ubara bolobuz ? Andan körö, cüktü köp qılba, coldo gül tereli.
- Sen, emese, qurtsuz ele bar. Biroq, al cerden qurt tabılba qalsa, men sağa qurt berişpeymen.
- Meyliñ, qoyçu, qantip ele oşol cerde qurt coq bolsun. Meyli, menda öz ınsımdı sınaq körörmün.
- Qoy, emese, catalı. Erteñ körö catarbız. Oşentip, sen qurt berişpes bolduñ - dedi Bakir.

QOŞMO SÜYLÖM.

§ 35. Calpı tüşünük.

Turmuştağı, bizdi qurçap turğan aylanadağı qubuluştar (oquyalar) öz ara baylanıştuu bolot : bir qubuluş bir qubuluştun tuuluşuna sebep bolot da, ekinçi bir qubuluş başqa bir qubuluştun natıycası bolot. Mında öz ara tutumdaşqan qubuluştu tataal qubuluş dybiz. Mas: *Caşoo köñüldüü bolğon üşün, staxanovçular qıymılı tuuldu* degen süylömdö eki qubuluş (eki oquya) bar : birinçi qubuluş

-*caşoo köñüldüü boluu*, ekinçi qubuluş - *staxanovşucaulardın qıymılı tuuluu*. Bul eki qubuluştun biri (caşoo köñüldüü boluu) ekinçi qubuluştun boluşuna (staxanovşulardın qıymılının tuuluşuna) sebep boldu. Başqaça aytqanda, *staxanovçulardın qıymılının tuuluşu* caşoo köñüldüü bolğonduqtun natıycası bolup çıqtı. Mındağı eki qubuluştun ortosunda bekem tutumdaşıp catqan baylanış bar.

Mında, bekem tutumdaşıp catqan qubuluştur tuuraluu tüşünügübüzdü **tataal oy** deybiz.

Ayrım bir tataal oydu aytuu üçün, calañ süylömdördün bir neçesin tutumdaştırılabız. Calañ süylömdör, biri menen biri tutumdaşqanda, baylantalar, söz müçölörü cana cardamçı sözdör arqıluu baylanışat. Mas: *Camğır caadı da, cer köğördü* (eki calañ süylömdü baylamta *da* arqıluu tutaştırdıq). *Egin cayqalıp, kolxozçulardın köñülü sergidi.* (Mında eki calañ süylöm -ıp ulandı arqıluu tutumdaştı). *Camğır caadı ele, egin mıqtı çıqtı* (mında eki calañ süylöm cardamçı söz *ele* arqıluu tutumdaştı).

Calañ süylömdördü qay bir uçurda, intonatsiya arqıluu da tutumdaştırılabız. Mında uşurda eki calañ süylömdün ortosuna toluq tınış casaybız. (Oşonduqtan, çekit orduna ütür qoyobuz). Mas: *Camğır caadı, cer köğördü.*

Maani caqtan öz ara tutumdaşqan calañ süylömdördü qoşmo süylömdör deybiz.

Qoşmo süylömdördün tutumundağı süylömdün özdörünö taandıq eeleri cana bayandpoştoru bolot, eñ bolboğondo, ar biröönün özüñö taandıq bayandooçu bolot. Mas: *Camğır caadı da, cer köğördü* degen qoşmo süylömdün tutumunda eki süylöm bar: biri - *camğır caadı* (*camğır* - ee, *caadı* - bayandooç), ekinçisi - *cer köğördü* (*cer* - ee, *köğördü* - bayandooç). Mektepke alıñanda, Asan abdan süyündü degen qoşmo süylömdö da eki süylöm bar: biri - *Mektepke alıñanda* (mında ee coq, ayqındooç menen ğana bayandooç bar. - *Mektepke alıñanda*)- *Asan abdan süyündü* (mında ee - *Asan*, bayandooç-*abdan süyündü*).

Qay bir qoşmo süylömdün tutumundağı süylömdördü, baylanışıp turğan maaniden acıratıp, calañ süylömdörgö bölüp ciberüügö da bolot. Mında, qoşmo süylömdön acırap kete aluuçu

süylömdün özünö taandıq eesi bolot da, anın bayandooçu oydu taq bütürö aytat. Mas: *Kün caadi, cer kögördü* degen qoşmo süylömdö eki süylöm tutumdaşqan. Bul qoşmo süylömdögü eki süylömdün teñ ayırım eeleri cana bayandooçtoru bar. Mındağı bayandooçtordun eköo teñ - oydu taq bütürö aytuuçu bayandooçtor (*caadi, kögördü*). Bul eki süylömdü, tutumdaşqan maaniden acıratıp, eki calañ süylömgö bölüp ciberüügö мүmkün. Eger bölüp cibermekçi bolsoq, eki süylömdün ortosuna çekit qoyobuz da (toluq tınış casaybız da), ekinçi süylömdü baş tamğa menen baştaybız. Mas: *Kün caadi. Cer kögördü. Kün caadi da, cer kögördü* degen qoşmo süylömdün tutumundağı eki süylömdü da acıratıp ciberüügö bolot, - antkeni - eköönün teñ ayırım eeleri cana oydu taq bütürö aytqan bayandooç bar, eköönü bekem tutumdaştırıp turğan - *da* baylamta ğana. Eköönü bekem tutaştırıp turğan da baylamtanı coyup, anın orduna çekit (toluq tınış) qoysoq, qoşmo süylöm calañ süylömgö aylanıp ketet, Mmas: *Kün caadi. Cer kögördü*.

Tutumdan acıratıp, maani caqtan qaçıqtatıp ciberüügö bolo turğan (ayırım eelüü cana oydu taq bütürö aytuuçu ayırım bayandooçtuu süylömdördün tutaşqan) **süylömdü cönököy qoşmo süylöm deybiz.**

Qoşmo süylömdün tutumunda turğan qay bir süylömdün bayandooçu oydu taq bütürö albayt. Mındaq süylöm qatışqan qoşmo süylömdü, cönököy qoşmo süylömgö oqşotup, calañ süylömdörgö bölüp ciberüügö мүmkün emes. Mas: *Kün caap, cer kögördü* degen süylömdün birinçisinde bayandooş (*caap*) oydu taq bütürö aytpayt. (*Kün caap de, ce-ıp* ulandını coğotup, *kün caa dep toqtoğo мүmkün emes*).

Calañ süylömgö acıratuuğa bolboğon (tutumundağı süylömdördün birinin bayandooçu oydu taq bütürö aytpağan) **qoşmo süylömdü tataal qoşmo süylöm deybiz.**

§ 36. Baş süylöm mene bağınañqı süylöm.

Qoşmo süylömdün tutumuna kirgen süylömdör türkün mildet atqarıшат.

Bir qubuluştun tuuluşuna ekinçi qubuluş sebep bolot. Başqaça aytqanda, birge tutumdaşqan eki qubuluştun biri sebep bolot da,

ekinçisi natıyca bolot. Mas: *Caşoo köñüldüü bolğon üçün, staxanovçuların qıymılı tuuldu* - qoşmo süylömdö birinçi süylöm (*caşoo köñüldüü bolğon üçün*) sebepti, ekinçi süylöm (*staxanovçuların qıymılı tuuldu*) natıycanı körsöttü. Başqaça aytqanda, ekinçi süylömdün tuuluşuna birinçi süylöm sebep boldu. *Camğır mıqtı caap, egin caqşı çıqtı da, kolxozçuların köñülü qubandı* degen qoşmo süylöm üç calañ süylömdön qurulğan. Bul üç süylömdün birinçisi (*camğır mıqtı caap*) ekinçi süylömgö sebep bolup, al (*natıyca bolup turğan ekinçi süylöm*) qayta üçünçü süylömgö sebep boldu; ayaqqı üçünçü süylöm (*kolxozçuların köñülü qubandı*) ekinçi süylömdün natıycası bolup çıqtı. Mında misalğa keltirilgen qoşmo süylömdördün tutumundağı süylömdördün tutumundağı süylömdör birge tutumdaşqan sebep menen natıycanı körsöttü.

Qubulušta sebep menen natıycanı kezmetteşet caSna uçur menen baylanışat. Mas: *Caşoo köñüldüü boldu da, staxanovçuların qıymılı tuuldu* degen qoşmo süylömdö eki oquya (qubuluş) kezmetteşet: *staxanovçuların qıymılı tuuldu* degen oquyanın aldında *caşoo köñüldüü boldu* degen oquya öttü. Başqaça aytqanda, birinçi kezmette *caşoo köñüldüü boldu da*, anan (ekinçi kezmette) *staxanovçuların qıymılı tuuldu*. Bul qoşmo süylömgö tutumdaşqan calañ süylömdör oquyadağı qubuluştardın (sebeb menen natıycanın) kezmetteşkenin körsöttü.

Caşoo köñüldüü boloru menen, staxanovçuların qıymılı tuuldu degen süylömdö oquyadağı tutumdaşqan eki qubuluştun uçur menen baylanışqandığın körbüz : sebep bolor zamat (oşol ele uçurda), natıyca daroo tuuldu. Bul qoşmo süylömgö tutumdaşqan calañ süylömdör eki qubuluştun (sebeb menen natıycanın) baylanışındağı uçurdu körsöttü.

Oquyadağı qubuluştardın uçurların (caqtarın) cana sapattarın salıştırabız. Mas: *Caşoo qanday köñüldüü boldu, oşondoy staxanovçuların qıymılı tuuldu* degen qoşmo süylömdö tutumdaşqan eki qubuluştun qıymılı, uçur caqtan, ulanışa (çubaşa) bolğonduğun körbüz. *Bolşevikter qanday aytsa, kolxoz quruluşunun natıycası oşondoy bolup çıqtı* degen qoşmo süylömdögü eki qubuluştun sapatı birdey bolğonduğun körbüz. Qorutup aytqanda, bul qoşmo

süylömdördün tutumunda turğan calañ süylömdör qubuluştardı bir birine salıstıruu arqıluu baylanıştı c.b.

Qoşmo süylömdün tutumunda natıycanı körsötüp turğan cana bayandooçu oydu bütürö aytqan süylömdü baş süylöm deybiz. Qoşmo süylömdün tutumunda sebepti körsötüp turğan cana bayandooç oydu taq bütürö aytpağan süylömdü bağıınıñqı süylöm deybiz. Mas: *Caşoo köñüldüü boldu da, staxanovçuların qıymılı tuuldu* degen qoşmo süylömdö bağıınıñqı süylöm - *caşoo köñüldüü boldu da* degen süylöm, antkeni - bul süylöm, birinçiden, sebepti körsöttü, ekinçiden, bayandooçu oydu taq bütürö aytqan coq (*caşoo köñüldüü boldu* dep toqtoy albaybız), baş süylöm - *staxanovçuların qıymılı tuuldu* degen süylöm, antkeni - bul süylöm, birinçiden, natıycanı körsöttü, ekinçiden, bayandooçu oydu taq bütürö ayttı (*staxanovçuların qıymılı tuuldu*).

Baş süylöm menen bağıınıñqı süylöm ütür menen bölünöt. Mas: *Caşoo köñüldüü boldu da, staxanovçuların qıymılı tuuldu. Kün caadı da, çöp çığıp, mal semire baştadı. Qar ketip, kün cıhdı da, cer beti köğördü.*

BIŞIQTOOLOR.

1.

Añgemeni oquğula . Calañ süylömdü bir başqa, qoşmo aüylömdü bir başqa köçürgülö. Baş süylömdü bür başqa, bağıınıñqı süylömdü bir başqa cazıp alğıla.

Alısqı Afrikada.

Alısqı Afrikanın kün çığış çağında catqan Abissiniyada tınçtıq ketkenge köp boldu. Çıtırman toqoylordo, een cortup, tınç catqan añdardın baarı teñ qulapunan ürküp tyutuşat. Eöen türkün küügö salıp ırdağan çımçıqtar , azır toqoydun cerine qorğoloşup, cım- cırt boluşqan. Aybandar da, quştar da tınçtıq turmuştan acırağan.

Dıyqandar ketmenin, malçılar malın taştığan. Eldin barı teñ,qoldoruna nayza alıp, moyundarına qılıç tağınıp, qatın-baldarı menen qoştoşup, aylınan ketip catat.

Qıštaqtardın içi qırğın tiygen emedey körünöt: kündö köçödö oynop catuuçu tarmal çaç baldar coq; üylördün qaalğaları tekşi cabılğan, biroq üylördün içinde qıbrır etken can bilinbeyt, anda- mında ğana uluğan itterdin ündörü uğulat. Qıštaqtağı qatın-baldar qayda ? Bular qayda ketken ?...

Qıštaqtan oolağıraaq cerdeği çıtırman toqoy içinde bürüşkçn ayaldar oturat. Qay bir ayal, emçektegi balasın booruna bekem basıp, dirildeyt. Qay bir ayal, testeer bolup qalğan balasın qoltuğuna tıgıp, qumuradağı suuğa nan sınığın çılayt da, anı balasının qolunna qarmatat. Eneleri da, alardın baldarı da - barı teñ tilden qalğan. Barı teñ demderin içine tartqan. Barının qulaqtarı alda emneni tıñşaşat. Emne üçğn minday ? Bular emneden qorqot ? Buar emneni tıñşayt ?

Qıštaqtan oqçunuraaq cerde zambirekter kürüldöyt.Pulemottor tırıldayt. Mıltıqtar tarsıldıyt. Asmanda, cortqon bürküttöy qanattarın kerip, aeroplandar qarşı-terşi zıpıdayt. Aeroplandardan ırğıtılğan bombalar, çıtır-çutur carılıp, cer betin quyqalaşat. Carılğan bombalardan çıqqan uuluu gazdar, cer betin qalın cöö tuman sıyaqtuu quçaqtaşap, Abbassiniyanın cabdıqsız soldattarın tumçuqturat. Bolot tanktar, döbölönüp catqan ölüktördü tepsey çurqap,ilgeri qaray adırañdayt. Çıtırman toqoydo bekingen añdar da, quştar da, qatın-baldar da uşul şumduqtuu oquyanı tıñşaşat. Barı teñ uşuğa qulaq salışat.

Kün uyasına kiret. Afrikanın qalın toqoyun qarañğı tün quçaqtayt cığılat. Zambirekter ünün bir az basañdatat.

-“Cür,eneke, üygö keteli. Toqoydon qarışqır cep ketet”- dep, tarmal çaç bala qoltuğunan başın qılıtytat.

- “Qarışqırdan qorqpo,balam. Faşister qarışqırdan da caman”.

- “Faşister - adam ğo, eneke. Alar baldardı nege öltürsün.

Qarışqırğa et kerek, Al bizdi cep ketet”.

- “Balam, anday emes. Faşister qarışqırdan da meerimsiz.

Qarışqır, qarını açsa, bizdi ceyt. Qarını toq qarışqır kişiğe tiybeyt. Faşist, miñ kişinin qanın içse da, toyboyt”- dep, enesi uulun öz için közdöy qımırat.

Tañ qılayat. Abissiniya aymağı qaytadan dağı şumduqtuu tilge kiret : zambirekter kileygen oqtorun bürköt ; pulemottor bolot

möndürlördü sebet; tanktar , cer betin qaltıratıp, dağı dümüröñdöyt;
aeroplantar, qanattarın qaldaytıp, bombalardı dağı tögöt...

Qarışqırdan qorqıp, tün boyu uqtabay çıqqan baldar, kündün
nuru çaçılğanda, enelerinin qoltuğunda büşüyüşüp, uyquğa ketişet.
Coq, tattuu uyqu daroo buzulat: faşis aeroplanı, qanattarın üzüktöy
qılıp, toqoy üstünö cetip kelet da, bir az tegerene qalat;ürgülçp turğan
qatın-bala, cıy-muy ıyłaşat, qaçqan boluşat, Muruntan kütünüp kelgen
aeroplan, közdü açıp-cumğuça, zuñquyğan bombaların caadirat.
Cılañaç qatın-balanı uuluu gaz çümköy cığılat...

2.

Qoşmo süylömdördü köçürüp alğıla. Baş süylöm menen bağıñıñı
süylömdün aralarına ütür qoyğula.

Stalinge.

Erdiğiniñden köp tutqundan boşonduñ.
Öz atıñdı alda neçe qotorduñ.
Aldırtadan cumuşçunu ügüttöp,
Coldu taanıp İlyiçke sen qoşulduñ.
Emgekçi üçün asıl canıñ qıynadıñ.
Erkindikti keltirem dep tuyladıñ.
İlyiç menen coldoş bolup çaşıñan
Emgekçini baş qoşturup cıynadıñ.
İlyiç menen coldu birge çabıştıñ,
Oşol coldo dayım talbay carıştıñ,
Emgekçinin közün açıp colun çaap
Erkindiktin carış otun cağıştıñ.
Bizder üçün tınım alıp catpağan,
Kemengersiñ aytqanıñdan cazbağan,
Aqıl menen ağın suudan col açıp
Emgekçi eldin erkeçisiñ baştağan.
Tüpkürlördö dalay azap tartqansıñ.
Partiyanın colun tuura çapqansıñ.

Qas sanağan duşman, kirse, çıqpağan
Qayışpağan qara bolot qapqansıñ.

Dalay-dalay duşmandardı çoğottuñ.

Iylap cürgön emgekçini soorottuñ.

Eçen qıyın tosqoolduqqa çıdağan

Bekemdiğiniñ taş közögön bolotsuñ.

Emgekçini tayap turğan tiröösüñ.

Kommuniske, komsomolgo süröösüñ,

Keñeş menen coldu tura baştağan

Büt düynödö kemengersiñ bir özüñ.

(Osmonqul)

§ 37. Qıstırındı süylöm.

Qoşmo süylömdün tutumundağı süylömdördü maani caqtan
bekem tutumdaştırıu üçün, keede bağıñıñı süylömdü baş süylöm
dün eesi menen anın bayandooçunun ortosuna da qıpçıyız. Mas:
Kün caadı, cer caqşı köğördü degendin orduna *cer, kün caadı, caqşı
köğördü* deybiz. Mında baş süylömdün eesi (*cer*) bağıñıñı süylömdü
attap tüştü da, bağıñıñı süylöm büt boydon baş süylömdün eesi
menen anın bayandooçunun (*caqşı köğördü*) ortosunda qıpçılıp qaldı.
Baş süylöm menen bağıñıñı süylömdün arasında orun cütkünçük
bolğon menen, maani buzulbadı, al tügül, eki süylömdögü baylanış
murunqudan da çıñaldı.

Bağıñıñı süylömdün baş süylöm arasına qıpçılıp turğan
qıstırılma süylöm deybiz. Qıstırındı süylöm eli caqtan teñ ütür menen
bölünöt. Mas: *Cer, kün caadı da, caqşı köğördü. Dıyqandardın
turmuşu, kolxoz quruluşu ceñip çıqqan sebeptüü, ooqattuu bolo
baştaadı.*

BİŞİQTOOLOR.

1.

Añgemeni oquğula. Qıstırındı süylömdördü köçürüp alğıla.

Qapçığayda.

Qarañğı tün, sırdı içine cımırıp, Ala toonu bütkül quçaqtap, cattı. Küzdün ızğarduu boroonu, beti-baştı calap-cuqtap, ulup turdu. Tün cortuulun kesip körüüçü qarışqır da, suuq boroondor: iymenip, taştın üñküründö oturdu. Calğız ğana boroon ünü bolboso, tündün tıncıñın buzğan bir da qıymıl coq bolup turdu.

“Qarañğı nuru menen börügö coldoş” degen maqal bar. Çet mamleketten carışıp kele catqan duşman qarañğı tündün boluşuna abdan süyündü. Qarañğı tündön cana ızğarduu suuqtan paydalanıp, al bizdin çekke ötmökçü boldu. Al, qanday bolso da, qarañğı tündü camınıp, qızıl saqçıların közün cazğıramın dedi. Qarañğı tün cana qaarduu ızğardı al çoñ demilge qıldı.

Qapçığaydın içi qarañğı tündün quçağına abdan berilgen.

Izğarduu boroon, qapçığaydın için arqı-terki coylop, keñiri dooran süröt. Qarañğı tün da, ızğarduu cel da duşmandı caqtağanday körünöt. Izğarduu boroondun ünü : uşul qaarduu tündö qızıl saqçı, qıyın bolso, köz irmebey körsünçü !” degendey qıldı.

Duşman, qarañğı tün menen ızğarduu boroonĝo qımıldap, qapçığay menen kele catat. Al, qarañğı tüngö ğana işenip, oñgeldikey kele catqan coq. Al da - çığan adamdın biri. Anı da qocoyundarı tandap cibergen.

Uurdanıp ötüüçü cerden atqan cürüp körçü ! Birde bolboso, birde, qoroñdop körünüp qalbaysıñbı. Tar cerde arış kerip körçü ! Taştı qaldıratıp aluudan qorqup, arış kerbey, dayım ele aqırın bücüñdöp, cılıp oturçu ! Tañ atıp ketpeybi da, saqçıların közünö çaldıñıp qalbaysıñbı.

Duşman, birdearış kerip, birde otura qalat da, birde bücüñdöp emgekteyt. Birde, tündün qarañğılığına işenbesten, taşqa camınıp, demin içine tartıp, aylanadan şıbış tuñşayt. Cerdin ıǵına qaray, birde

çapanın añtara kiye salıp, birde cılañbaş çurqap qalat.

Mına, postun tuşuna keldi. Tağdırdı közdü açıp-cumğuça çeçüüçü münöt soqtu.

Duşman, posqo caqın kelgende, taş túbünö kömkörösünön cattı da, demin içine tartıp, aylanamı tuñşadı. Eş bir şıbırt coq. Eki közdü aylanağa tikedi. Eç nerse körünböyt. “Aldı açılıp, tün aq coltoy boldu !” degen oyĝo keldi duşman.

Mına, birde taşbaqaça cörgölöyt, birde cılança süylöyt. Birde, ölgön emedey ssunduyup, catıp qalat da, eki caqtı artıp alıp, dağı cılıcyt.

Mına, aldıda alaçıqtay taş turat. Taşqa cetti, - iş büttü! Ardan arı aman ketüü - şeksiz.

Duşmandın közü alaçıqtay taştan ötüp bara catat. Al, cılança soyloqtop ğana, taştı közdöy kele catat. Taşqa cetüügö beş metr ğana cer qaldı. Duşman, demin bir az cıyıp alıp, bar küçü menen taştı közdöy soyloğu. Coq, meder kütön taştan, ötö quuluq menen oylop tapqan quuluqtan bereke çıqpadı. Qızıl saqçının : “xay-xay, batır ! Bizdin közgö çalınbay ötüüçü can bolboyt” degen kekeerdüü tamaşası qulağına şaq ele dey tüştü.

2.

Tömöñkünü oquğula. Qıstırındı süylömdördü ütür menen bölgülö.

Asan cıyılıştın uçuru bolup qalğandıqtan aşınıp ketti. Salıy cıyılış bütüp qalğan sebeptüü üyünö qayttı. Aqmat sabağın bışırıp alıp uqtap qaldı. Abdılaz oquu cılı bütköndö kolxozĝo çıǵıp ketet. Pionerler oquu bütörü menen lagerge cönöşöt. Oquu ayaqtağanda biz soñ biz ekskursiyağa cönöybüz. Ekskursiyadan qaytqan soñ biz lagerge cönöybüz. Biz sentyabr ayı baştalğanda şaarda bolobuz. Oquu baştabastan murun biz cıyılış qılabız. Cıyılışta cañı oquu cılı tuuraluu masele tekşerebiz.

3.

Qıstırındı süylömdördü qıpçıtp turğan orundarınan boşotup cibergile.

Cer, camğır caadı da, kögörüp sala berdi. Mal, çöp mıqtı şıqtı da, tez semirdi. Egin, cay caançıl bolğonduqtan, baştı çoñ aldı. Kolxozçular, mıqtı işteşken sebeptüü, emgek kündü köp alıştı. Asan, udarnik bolğonduğı için , oqutuucularına da, coldoştoruna da qadırdı. Salıy, sabanın köptüğünö qarabay, komsomol komitetinin tapşırmaların öz uçurunda toluq cana mañızduu atqarat. Aqmat, başqa coldoştoruna qarağanda, matematikanı mıqtı bilet. Asan, başqa coldoştoruna qarağanda, ximiyanı caqşı köröt. Adabiyat sabağı, başqa sabaqtarğa salıştırğanda, Asqar için öto qızıqtuu.

4.

Tömönkü ırdı qara sözgö aylandırğıla. Ar bir bağımnıqı süylömdü qıstırındı qılıp cazğıla.

Qaldırttap, çiyilip catat altın tarix,
Caltıldap, mömölödü capcaş qalıq,
Aalamda proletarlar, cürögüm dep,
Mensindi SSSR ğa quvattanıp.

(Aalının "Stalin" degen ırınan üzündü)

§ 38. Qoşmo süylömdün bayandama cana çeçkin türü.

Bolğon, ce bolboğon catqan qubuluştı (oquyanı) şalaqı türdö ğana bayandap aytabız. Mas: *Kün caadı da, cer kögördü*. Mında bolğon qubuluştı şalaqı ğana süylöp qoyduq. *Kün caap, cer kögörüp catat* - mında da bolup catqan (baştalğan, birok bütö elek) qubuluştı şalaqı türdö ğana bayandadıq.

Aldıbizda bolo turğan qubuluştı muruntan da aytabız. Mas: *Kün caayt da, cer kögöröt*. Mında bolo turğan qubuluştı aldınan aytıq, biroq şalaqı türdö ğana bayandap qoyğonubuz coq, özübüzdün özübüzdün oyubuzdu şaydoot türdö (çeçe) aytıq.

Qoşmo süylömdün bolğon, ce bolup catqan qubuluştı şalaqı ğana bildirgen türün qoşmo süylömdün bayandama türü dep, bolo turğan qubuluştı şaydoot bildirgen türün çeçkin türü dep ataybız.

BIŞIQTOOLOR.

Qoşmo süylömdün bayandama türün bör başqa, çeçkin türün bir başqa köçürgülö.

Asıl taştan çığat, asıl baştan çığat. Qul emgegi baş qatırat, erkin emgek qayğı arıtat. Kapital biyligi turmuş tarıtat, emgek biyligi eldi marıtat.

Cer silkindi da, taş quladı. Cer silkinip, taş urayt, camğır caqşı caağan için, çöp mıqtı çığat, antkeni - kündün türü caqşı bolup turat. Suu öto köp bolot, sebebi - qar mıqtı tüştü. Caz erte şıqqandıqtan, egin erte aydaldı. Qış erte ketti da, cer erte kögördü, Egin aydalıp büttü da, el tekşi otooğö kirdi. Sebişi cana aydalışı caqşı kelgen eken, paqta tez kötörüldü. Paqta mıqtı işeldi ele, tüşüm opsuz köp boldu. Cer semiz bolup, cana mıqtı çabılıp, qızılçanın tüşümü arbin köp boldu. Kolxoz bolşevikçe işteey baştadı da, kolxozçuların turmuşu ooqattuu bolup qaldı.

§ 39. Tanaptaş süylöm.

Bir süylöm sebep , bür süylöm natıyca bolup, eki süylöm acırağıs, bekem tutumdaşat da, bağımnıqı süylömoquyadağı kezmetti da, uçurdu da körsötpöy, calğız ğana sebepti körsötöt. Mınday süylömdü **tanaptaş süylöm** deybiz. Tanaptaş süylömdün türkümün sebeptüü, için, soñ degen cardamçı sözdör cana -dıqtan degen söz müçösü tutumdaştırıtat. Mas: *Caşoo köñüldüü bolğon için, staxanovçular qıymılı tuuldu. Caşoo köñüldüü bolğon soñ (bolğondon soñ emes), staxanovçular qıymılı tuuldu. Caşoo köñüldüü bolğonduqtan, staxanovçular qıymılı tuuldu.*

Tanaptaş süylöm bayandama tür menen da, çeçkin tür menen da aytilat. Bayandama türünün bolğonun (ötkön çağın) coğorida körsöttük. Bolup catqanına (uçur çağına) misaldar : *Kolxoz quruluşu ceñip çıqqan sebeptüü, diyqandar ooqattuu bolup bara catat. Kolxoz quruluşu ceñip çıqqan için, diyqandardın turmuşu madaniy colğö qoyulup oturat. Sotsialisttik quruluş ceñip çıqqandıqtan, turmuşu cırğalduu bolup turat. Turmuşu cırğalduu bolğon soñ, caşoo ar kimge teñ qızıq bolup cüröt.*

Çeçkin türü : *Caşoo köñildüü bolğon sebeptüü, cumuşçular staxanovçu boluuğa tırıшат. Caşoo köñildüü bolğon üçün, cumuşçular staxanovçuluq qıymılı uyuşturat. Sotsialistik quruluş ceñip çıqqandıqtan, cumuşsuz qaluunu eş kim oyuna albayt. Kapitalizm biyliği bolğon soñ, çet mamleketter cumuşsuzduqtan eş qaçan qutula albayt.*

Tanaptaş süylömdün bardıq türü tataal süylömdün türkümünö kiret.

Eskertüü : Üçün calañ süylömdö da keziget, anda da sebepti körsötöt. Biroq calañ süylömdö ıldıy atooştordon soñ tüşöt. Mas: *Men kitep üçün keldim* (kitep - atooç söz, üçün atooçton soñ tüştü).

Üçün qoşmo süylömdü tutumdaştırğanda, anın aldında ilğiy etişter turat da, al etişterge köbünçö **ğan, maq, uu, ıı** cana bir qatar müçölör ayqaşat. Mas.: *Camğır caağan üçün, cer köğördü (üçün aldında ğan quralışqan etiş turat). Egin mıqtı boluu üçün, camqır kerek (üçün aldında uu quralışqan etiş turat). Egin mıqtı çığış üçün, camğır kerek (üçün aldında mında da ıı quralışqan etiş bar). Egin mıqtı bolmoq üçün camğır kerek (mında da üçün aldında maq quralışqan etiş bar). Paqta mıqtı çıqsın üçün, çabıq mıqtı casaldı (mında da üçün aldında etiş bar) c.b.*

BIŞIQTOOLOR

1.

Sebepti körsötkön süylömdü bir başqa, natıycanı körsötkön süylömdü bir başqa köçürgülö.

Sovet ökmötü ornoğonduqtan, emgek erkindikke çıqtı. Kolxoz quruluş sebeptüü, dıyqandar açarçılıq dümögünönqutuluştı. Ulut madaniyatı, priletariat diktaturası ornoğonsoñ, güldöp sala berdi. Uluttar arasınddağı murunqu duşmandıq, proletariat biylikke kelgen soñ, uluttar emgekçilerinin intımağına ordun boşottu. Germaniyadağı evreyler, faşizm biylikke kelgen soñ, murunqudan da qatuu qısqamaqqa tüştü. Faşister biylikke kelgen sebeptüü, german cumuşçularının turmuşu uqmıştuu qısqamaqqa tüştü.

2.

Bağınıñqı süylömdördü baş süylömdördön acıratıp cazğıla.

Qattaşuu, coldor oñolğonduqtan, oñoy boldu. Egin, traktor menen aydalğan sebeptüü, mıqtı çıqtı. Mal, caqşı bağılgandıqtan, töldüü boldu. Maldın sanı, bolşevikçe kirişken soñ, tez arbibay qoyboyt. Ferma, staxanovçuların qoluna tiygen soñ, tez güldöböy tursunbu. Bizdin mektep, staxanovçular köp bolğon sebeptüü, oquu cılının ayağında bayge aldı.

§ 40. Kezmetteş süylöm.

Bir oquyadağı eki qubuluştun biri birine tike sebep, biri birinin tike natıycası ekendigin taq körsötpöy, eki qubuluştun kezmetteşkenin (birinen soñ birinin bolğonduğun) ğana körsötkön süylömdör bolot. **Mınday süylömdör türkümün kezmetteş süylöm deybiz.**

Kezmetteş süylömdün türkümün **da** (baylamta), **ıq** (müçö) cana **ele, eken** (cardamçı sözdör) uyuşturat. Mas.: *Kün caadı da, çöp cayqaldı. Çöp cayqalıp, mal semirdi. Camğır caap, egin mıqtı çıqtı da, kolxozçuların köñülü qubandı. Camğır öz uçurunda caabay, dıyqandarı çoçuttu. Kolxozçular staxanovço işteşti ele, paqta tüşümü köp boldu. Kolxoz qampasına uuru kirgen eken, bir dalay buyumdar bölünüptür.*

Da cana **ıp** tutumdaşqan kezmetteş süylömdör ğana çeçkin türdöayttılat. Mas.: *Camğır caayt da, cer köğöröt. Camğır caap, cer köğöröt.*

Kezmetteş süylömdün **ıp** menen tutumdaşqan türünön başqaları cönököy qoşmo süylömdün türkümünö kiret.

Kezmetteş süylöm calğız ğana intonatsiyanın cardamı menen (**da, ıp, ele, eken** qatışpay) da uyuşat. Eki süylöm calğız ğana intonasiyanın cardamı menen tutumdaşqanda, eki süylömdün çegine toluq tınış qılınbastan, attamaq tınış qılınat. Mas.: *Camğır caadı, cer köğördü.*

Calğız ğana intonatsiya menen tutumdaşqan kezmetteş süylömdün türünön qıstırındı süylöm casalbayt.

Calğız ğana intonatsiyanın cardamı menen tutumdaşqan kezmetteş süylömdü odono kezmetteş süylöm deybiz.

Odono kezmetteş sylöm çeçkin tür menen da, bayandama tür menen da aytilat. Mas.: *Camğır caayt, cer kögöröt* (çeçkin tüü). *Camğır caadi, cer kögördü* (bayandama türü).

Odono kezmetteş süylömdü qadimki kezmetteş süylömgö aylandiruu için, *da* baylantının cardamın qoldonobuz (da menen tutaştırabız). Mas.: *Camğır caayt da, cer kögöröt, camğır caadi da, cer kögördü*.

BİŞİQTOOLOR

1.

Tömönkünü oquğulz. Kezmetteş süylömdördü köçürüp alğıla.

Bolşevik marşı örçüdü.

(Üzündü)

Qıştaq keldi şaanige,
Eski dat canıñ qağınıp.
Maşına toldu talağa,
Kök buloo bürküp, çamınıp.
Stanok, motor ırdadı,
Zavoddordon gudok "aq urup".
Erme çöl maydan kögördü,
Elirip, suular ağılıp.
Bolşevik marşı berildi,
Qoñğuroo, sayrap, qağılıp.
Samsıp kelet colooçu,
Sotsialğa* ağılıp.

(Coomart).

2.

Añgemeni oquğula. Uçurdaş süylömdörü köçürüp alğıla.

Möndür.

Caydın tolup turğan kezi. Cayloonun türkün güldörünün biri açılıp, biri kübülüp catqan uçur.

Bir top bala, ekskursiyağa kelip, cayloodo gül terip catabız.

Toonun teskey cağın ördögön sayın, cañıdan açılğan güldör uçurayt. Biz, tandamal güldördü terip alabız da, too etegi menen ulam çoğorulaybız. Ulam çoğorulağan sayın, güldör köp uçurayt da, biz dağı ilgerileybiz.

- "Baldar, qaytsaq, qantet? Qoqoustan kün caap ciberse, abiyribiz ketpesin?" - dey saldı Asan.

- "Caylooğo kündö kelip catqanımız coq. Dağı tere tüşölük" - dep, baldar çuulay qalıştı.

Baldar eregiş menen ulam ilgeri cügürüp oturuştı da, too başı caqın qaldı. Añğıça kündün quyu da buzuldu : too başınan ıldıy qaray cel cürdü da, asman buluttana baştadı.

- "Mına baldar. Emi möndür caayt da, şorubuz qatat" - dep, Asan tabalay baştadı.

- "Möndür emne qqılat? Taştın qoñuluna kirip ketebiz" - dep, qalğan baldar qayrattanğan boluştu.

Al, añğıça bolbodu : cel uyulğuy tüşüp, asman tünörö qaldı; calañ köynökçön deneleribiz çıyrığa baştadı. Kündün ırayınan çoçup, tömön qaray cönöldük. Möndürdön qoop qılıp, too başındağı buluttardı ulam qarap kelebız. Ava ulam muzday baştadı da, etibiz qatuu çıyrığıp ketti.

Kün batış caqtağı biyik toonun başına bulut oynoqtoy qaldı, cel uyulğuy tüştü. Añğıça, kün kürküröp, möndür tögüp ciberdi. Sol caqtağı asqanın tübündö üñkür bar ele, biz oşonu közdöy cügürdük. Möndür köynökçön etti soqqulap, canımız keyip bara catat. Etibiz açınğan sayın qatuu tüyülöbüz. Mına, üñkürgö cetip, başq alaçaladıq. Barıbız teñ, açışqan ceribizdi sıypalap, külüp catabız. Asandın qulağına möndür tiygen eken, qulağı şişip çığıptır.

§ 41. Natiycalama süylöm.

Bolğon (ce bolup catqan) sebepke, ce boloru murda çeçilgen sebepke qarap, andan çığuuçu, ce çıqsa da, anıqtala elek natiycanı aldan körsötö süylöybüz, ce, natiycağa qarap, anın añdoosuz bolup ötkön sebebin belgiley aytabız. **Qoşmo süylömdün minday türkümün natiycalama süylöm deybiz.** Natiycalama süylömdü cardamçı sözdördön *antkeni, sebebi* cana *demek* uyuşturat.

Süylömdü **antkeni** cana **sebebi** uyuşturganda, baş süylöm (natiyca) bağınıñqı süylömdün aldına tüşöt. Mas.: *Bıyılqı oqu cılının natiycası mıqtı bolot* (baş süylöm), *antkeni - oquuculardın barı teñ staxanovço iştedi* (bağınıñqı süylöm). *Öndürüş planı aşıra orundalat* (baş süylöm), *sebebi - cumuşçular staxanovçul qıymılğa tartıldı* (bağınıñqı süylöm).

Süylömdü **demek** uyuşturganda, baş süylöm ayağına tüşöt. Mas.: *Cumuşçulardın barı teñ staxanovço iştöögö kirdi* (bağınıñqı süylöm), *demek - zavud öndürüş plandı aşıra atqarat* (baş süylöm).

Bolğon, (ce bolup catqan) qubuluşqa qarap, anın kelerki (çığa elek) natiycasın aytsaq, baş süylömdün bayandooçu keler çaqtaaytılat da, bağınıñqı süylömdükü ötkön çaqta (ce uçur çaqta) aytılat. Mas.: *Caylooğo qar caayt, antkeni - too başın burğaq bastı. Egin bıyıl caqşı çığat, sebebi - caz camğırduu boldu. Caz camğırduu boldu, demek - egin mıqtı bolot.*

Bolğon (ce bolup catqan) qubuluştan tuulğan, biroq anıqtala elek natiycanı coromoldop aytsaq, baş süylömdün bayandooçun da, bağınıñqı süylömdün bayandooçun da ötkön (ce uçur) çaqqa qoyobuz. Mas.: *Caylooğo qar tüştü, antkeni - too başın burğaq bastı. Caylooğo çöp qalıñ çıqtı, sebebi - caz camğırduu boldu. Caz camğırduu boldu, demek caylooğo çöp qalıñ çıqtı.*

Natiycanı coromoldop belglegende, baş süylömdün (antkeni, sebebi qatışqan süylömdördö) bayandooçu şarttuu etiş bolğon uçurlar da bolot, biroq şarttuu etiş menen kerek degen söz qoşo aytılat. Mas.: *Caylooğo camğır caaşı kerek, antkeni - toonun başın burğaq basıp catat.*

Bolo elek, biroq boloru murda çeçilgen qubuluşqa (sebepke) söönüp, anın natiycasın belgiley aytsaq, baş süylöm da, bağınıñqı süylöm da keler çaq menen aytılat. Mas.: *Asan mında kelet, antkeni - komsomoldor cıyılış casayt. Caylooğo çöp qalıñ çığat, sebebi - cil camğırduu bolot. Camğır caayt, demek - çöp mıqtı çığat.*

Çıqqan natiycağa qarap, anın bizge bayqoosuz ötüp ketken sebebin da tababız. Mınday süylömdü **demek** uyuşturat (mınday uçurda baş süylöm aldına tüşöt). Mas.: *Tündö izğar cürdü, demek - tooğo qar caadi.*

Bolğon natiycağa qarap, oşonu menen baylanıştuu ekinçi natiycanın çıqqandığın da belgiley yatabız. Natiycalama süylömdün mınday türün da demek tutumdaştırnat. Mas.: *Caylooğo qar tüştü, demek - caqağa camğır caadi.*

Demek qısqaqıp ayılğan uçurlar da bolot. Mas.: *Camğır caadi - cer kögöröt* (camğır caadi, demek cer kögöröt). *Camğır caayt - çöp mıqtı çığat* (camğır caayt, demek - çöp mıqtı çığat) c.b.

Natiycalama süylöm qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret. **Antkeni, sebebi, demek** aldına ütür, arqasına sızıqça qoyulnat. Mas.: *Camğır caayt, antkeni - boroon toqtodu. Camğır caabayt, sebebi - boroon çıqtı. Boroon toqtodu, demek - camğır caayt.*

Demek qısqaqğan uçurlarda baş süylöm menen bağınıñqı süylömdün ortosuna ütürdüü sızıqça (-) qoyulnat. *Camğır caayt, - cer kögöröt.*

BIŞIQTOOLOR

1.

Qoşmo süylömdögü natiycanı bir başqa, sebepti körsötüp turğan süylömdü bir başqa acıratıp cazğıla.

Bıyıl egin mıqtı çığuuğa kerek, antkeni - caz camğırduu boldu, cayloonun çöbü cetilgendir, sebebi - iyın ayı bolup qaldı. Fermanın malı semirip qalğan çığat, antkeni - çöp bışıp qaldı. Süt ferması maydı köp alsa kerek, sebebi - al staxanaovçuladın qoluna berildi. Kolxozçular bıyıl tüşümdü köp alat, antkeni - aydoo da, sebüü da, tirmoo da, suğat da - barı teñ mıqtı boldu. "Kirov" kolxoz başqa kolxozdordon tüşümdü köp alat, sebebi - anda staxanovçular qatarı keñip barat. Stalin atındağı kolxoz "Voroşilov atçandarı" işin mıqtı colğo qoydu, demek - al başqa kolxozdorğo bul cöndö çoñ üllgü bolot. "Kalinin" kolxoz cer semirtüü işin mıqtı cürgüzdü, demek - anın qampası küzündö eginge şıqalat. Kuybişev atındağı kolxoz sovxoz menen mıqtı baylanıştı, demek - al öndürüşünç cañı tacriybalır kirgizet. Kolxozçular aq neet menen emgektenet, - kolxozdun işi cönügöt. Kolxozdun işi cönügöt, - kolxozçulardın turmuşu ooqaqtuu bolot. Staxanovçular qıymılı colğo qoyulnat, - kolxozdun işi tez ilgerileyt. "Dolon" kolxozdun işi şeक्सiz ülgülüü bolot, antkeni - başqaruu işterin bolşevikter qoldoruna alıştı.

2.

Tiyeşelüü orundarğa tınış belgilerin qoyğula.

Asamnadan bulut dırdıqtı demek camğır caabay qoyboyt. Camğır caayt antkeni ava suuna baştadı. Çüy öröönünö çöp mıqtı çıqtı sebebi caz camğırduu boldu. Bıyıl cayloo ot bolot antkeni camğır uçurunda caap catat. Kün erte cılıdı demek çöp tez amal alat. Birinçi qar ketti da kün qayta cılıdı demek cer betine alısın çığat. Emgek öndürümdüü bolot kireşe qoyuuğa tolot. Too başın bulut qaptap catta caan caadı. Kirov atındağı kolxoz kireşeni köp aldı kolxozçular staxanovço iştegen eken. Adırğa alısın çığptır caqında caan caap ötkön eken.

3.

Coğorquday qılıp işteğile.

Stalin.

(üzündü)

Bolşevizm, coldoştor -
Bizdın kün da bizidn ay.
Satlin bar ceñiş bar
Bolşevik bar köñül cay.

(Malikov)

§ 42. Şarttuu süylöm.

Bir qubuluştun boluşu üçün, ekinçi qubuluştun andan murun boluşun (başqaça aytqanda, natiycanın tuuluşu üçün, sebeptin boluşun) şart qılıp aytabız. **Mınday qoşmo süylömdü şarttuu süylöm deybiz.** Şarttuu süylömdü şarttuu etiş tutumdaştırıt da, baş süylöm dayım keler çaqta turat (başqaça aytqanda, şarttuu süylöm ilğiy ğana çeçkin türdü bolot). Mas.: *Camğır caasa, cer köğöröt* (caabasa, köğörböyt). *Kolxozçular staxanovço işteşe, tüşüm köp bolot* (işteşpese, bolboyt).

Şarttuu süylömdöğü baş süylöm keler çaqta (çeçkin türdü) turbasa, al şarttuu süylöm bolup esepelbeyt.

Şarttuu süylöm tataal süylömdün türkümünö kiret.

BIŞIQTOOLOR

1.

Sarttuu süylömdördü köçürüp alğıla. Şarttuu süylömdördöğü baş süylömdördü bir başqa, bağımqı süylömdördü bir başqa cazğıla.

Stalin.

(üzündü)

Kündün nuru bolboso,
Güldör qaydan açılısın.
Daraq suuğa cetilse,
Körkün nege caşırısın.
Kün asmanda turbasa,
Ötö alabı ömürün?
Künsüz, nursuz cürgöndö,
Açılabı köñülün?

Ay, çolponu bolboso,
Tündün körkü bolobu?
Caz carqırap çıqpasa,
Güldün körkü bolobu?

Kündüzgüügö kün bolso,
Tün küzötkön ay bolso,
Tabiyattın qubadı -
Suluuluğu bar bolso,

Adamdar tura berebi,
Oşonu menen caylanıp.
Kemenger eri coq bolso,
Qay caqqa barat, aylanıp!

(Malikov)

§ 43. Qayçılaş süylöm.

Bir qubuluş menen andan çığuuçu natiycı eköönün ortosunda qayçılıq da bolot. Başqaça aytqanda, bir sebepten kütkön natiycabız taqır çıqpay qalat, ce tetiri mazmunda çığat. Mas.: *Camğır caadı, biroq cer köğörbödü* (kütkön natiycabız - cerdin köğörüşü ele). *Camğır caadı, biroq eginge zıyan boldu* (kütkön natiycabız - eginge payda boluu ele).

Natiyca, biz kütön sebepten emes, başqa sebepterden da tuulat. Mas.: *Camğır caabasa da, cer kögördü.* (Cer kögörüşünün natiycasın biz camğırın boluşunan küttük ele, biroq sebep başqa qubuluş bolup çıqtı).

Sebep menen natiyca eköönün ortosundağı qayçılaştıqtı köröstüücü süylömdü qayçılaş süylöm deybiz.

Tanaptaş süylöm da, kezmetteş süylöm da, natiycalama süylöm da, şarttuu süylöm da qayçılaş süylömgö aylanıp aytilat.

1. **Tanaptaş süylömdögü** oquyadan çıqqan qayçılaş süylömdögü bağınıñı süylöm ğan ulandı cana menen baylantın cardamı arqılıu baş süylömgö tutumdaşat. Mas.: *Camğır caağan menen, cer kögörbödü. Camğır caabağan menen, cer kögördü. Camğır caağan menen, cerge zıyan boldu. Tışım ketik bolğon menen, aqılım tetik. Camğır caağan menen, üymöktör buzulbayt.*

2. **Kezmetteş süylömdögü** oquyadan çıqqan qayçılaş süylömdün baş süylömi **biroq** degen cardamçı söz arqılıu bağınıñı süylöm menen tutumdaşat. Mas.: *Qar qalın tüştü, biroq suuq bolbodu. Camğır köp caadı da, biroq çöp qalın çığa albadı. Cıl cut boldu ele, biroq kolxozçular main aman alıp qalıqtı. Möndür cürgön eken, biroq paqta zıyan tappaptır. Cumuşta qıyınçılıqtar uçurayt, biroq udarnikter alardı qoyboyt.*

3. Natiycalama süylömdögü oquyadan çıqqan qayçılaş süylömdün baş süylömi **ele** cana **eken** arqılıu, bağınıñı süylömi **biroq** arqılıu tutumdaşat. Mas.: *Camğır caayt ele, biroq boroon çıqtı. Camğır caamaq eken, biroq boroon çığıptır.*

4. **Şarttuu süylömdögü** oquyadan çıqqan qayçılaş süylömdün bağınıñı süylömi **da** baylamta arqılıu baş süylömgö tutumdaşat. Mas.: *Camğır caasa da, cer kögörbödü. Camğır caabasa da, cer kögördü. Camğırcaasa da, cer kögörböyt. Camğır caabasa da, cer kögörböyt. Camğır caabasa da, cer kögörot.*

Biroq qatışpağan qayçılaş süylömdördön qıstırındı süylömdör uyuşa beret. Mas.: *Cer, kün caağan menen, kögörbödü. Cer, kün caasa da, kögördü. Cer, kün caabasa da, kögördü.*

Qayçılaş süylöm tataal süylömdün türkümünö kiret.

BIŞIQTOOLOR

1.

Añgemeni oquğula. Qayçılaş süylömdördü köçürüp cazğıla.

Alısqı çığıšta.

Bizdin sotsialistik ata qonuşubuzdun aymağı qanday keñ. Bizdin ata qonuşubuz düynö cüzünün altıdan birin büt eeleyt. Bir uçunanbir uçu öto alıs bolğon menen, ölköbüz uyulday çıñ.

Bizdin ölkögö dalay imperialister kekirtekterin sozğon : dalay generaldı bizge qarşı cumşağan; ölköbüzdü basıp alıp, bizdi qulduqqa aylandırmaçqı boluşqan, biroq bul qara cüzdüktön eç nerse çıqqan emes.

Murunqu dalaalatlarınan eç nerse çıqpasa da, imperialister uşu küngö çeyin bizge közdörün artışat. Alar, qoldorunan kelse, bizdi basıp alıp, bizdin ölkönün emgek menen tabılğan baylığın çöntöktörünö salıp alğıları kelet. Oşonduqtan, imperialistik memleketter bizge qarşı uruşunun colun izdeyt. Japoniya menne Germaniyanın generaldarı azır da bizge qarşı soğuş çığaruunun araketinde. Bizdin ölköbüzgö soğuşun keregi coq. Biz biröönün cerin cana baylığın tartıp aluunu qaalaybız, biroq, bizge başqalar qatılsa, alardıñ qatığın qoluna berebiz. biz soğuşuunu süyböybüz, biroq, bizge qarşı soğuş menen coop qılıudan tartınbaybız. Bizdin Qızıl Armiya biröönün cerine çabuul qoyuunu süyböyt, biroq bizge çabuul çaşağandı tumşuqqa qoyuudan qaytpayt. Qızıl Armiyada ceterdik küç bar.

Bizdin ölkönün Alısqı Kün çığıštağı çegi - Japoniyanın basıp alğan cerleri menen çekteş. Bul oquya oşol Alısqı Çığıšta boldu.

Soğuştu japon bayları aqsı körgön menen, japon eemgekçileri soğuştu süyböyt. Japon generaldarı, emgekçilerin aldamaq üçün, ar türkün quuluqtardı işteşet : çek aradan cañcal çığarıp, bizdin ölkögö qurğaq calalardı cabışat.

Kündördün biri. Bizdin saqçılar qadimki orundarında. Alar, dürbülörün alıp, qoop kütüüsü caqtarğa salışat. Alar bizdin çekke cerde cerde qıbrağan nersenin baarına teñ sın közü menen qaraşat. Mına, Mancuriya caqtan bir neçe avtomobil köründü. Avtomobilder ali mancuriyanın aymağında, biroq soo avtomobilder emes:

üstündöğü adamdar şaydoottonğon; avtomobilderde caraq sıyaqtuu nerseler da körnöt. Bizdin saqçılar şektüü avtomobilderge közdörün tikedı da qalıştı.

Mına, avtomobilder çekke kirip keldi. Avtomobilderdin üstündö qoroñdoğon soldattar da körünüp qaldı. Qızıl komandir avtomobilderdi toqtotuğa qam qıldı: çek - silerdiki emes, qayra tart degen belgi berdi. Berilgen belgi öto ayqın bolso da, avtomobilder toqtobodu. Bizdin çekti tepsey cönöştü. Qızıl komandir dağı belgi berdi, biroq avtomobilder eseptepedi. Avtomobilder çek ereceesin öto buzdu ele, biroq bizdin saqçılar abdan sabır qılıştı: "toqto" degen belgini dağı beriştı. Belgi dağı berilgen menen, duşman soldattarı uqpadı. Bizdin saqçılar mıltıq atıspasa da, avtomobilderdin üstünön pulemottor tırılday ketti. Bizdin saqçılar oqqa oq menen coop qaytarıştı. Eki caq betteşip qalıştı.

Bir top atıştan kiyin, japondor ceñilip qaçıp qalıştı, biroq bizdin saqçılar, cañcaldı ulğaytpas üçün, artınan quuğuntuqtabadı. Kelgen duşmandardın barı teñ qırğın tabat ele, biroq bizdin saqçılar anı qaaalabadı. Bizdin çekke zıyan qıluu üçün kelgen menen, japondor özdörü köp zıyan tartıştı: bir neçe japon ofisterdin cana mancur soldattın söökörü bizdin çekte qaldı.

Arañ qaçıp qutulğan mancur soldat, entelep, çoñ qocoyununa keldi.

- "Sovet ölkösünün çegi bizden arı qança kilometr eken?" - dedi çoñ qocoyun.

- "Qança kilometr ekenin qaydan bileyin, taqsır! Arı bara catqanda, ir qança saat col cürdük ele, biroq, qayra qaçqanda, bir neçe minut ele col bastıq" - dedi soldat.

2.

Qayçılaş süylömdün tanaptaş türün, kezmetteş türün, natiycalama türün, şarttuu türün başqa-başqa köçürgülü.

Qar qalıñ tüşö da, kolxozçular maldarın cutatpadı. Çöp erte cetilbese da, kolxoz malı küülü turdu. Camğır köp caağan menen, qızılça çabığı üzgültökkö tüşkön coq. Kün uçurunda caabağan menen, staxanovçular egindi ılığy ğana suğat menen cetiltip alıştı. Camğır

caağan menen, cıyılğan eginge zıyan bolbodu. Qoroogo qarışqır tiygen menen, qoy aman qaldı. Egin erte basılat ele, biroq camğır köz açırbay turdu. Paqta aydoosu erte bütök eken, biroq camğır saat qılıptır. Küz bir az camğırduu bolot, biroq eginge zıyan bolboyt. Bıyılıqı cay salqın bolot da, biroq qış suuq bolboyt. Bıyıl qış erte tüşöt da, biroq caz erte çığat. Tooğö qar qalıñ caadı, biroq mal çığım bolbodu. Tooğö qar qalıñ tüştü da, biroq qış cılıu boldu. Too başına möñgü köp köröñgölödü ele, biroq suu keç kirdi. Suu qatuu taşığan eken, biroq ceektegi aydoogo zıyan qılbaqtır. "Abdıqadır" kolxoz paqtanı erte sepken eken, çabıq da erte bütüptür. Kolxozçular aq neet menen iştegen eken, kolxozdun işi tez önügüptür. Kolxozçular çın dil menen emgektenişken eken, turmuştarı tez oqattuu boluptur.

3.

Tömönkü süylömdördü qayçılaş süylömdörgö aylandırğıla.

Qar tüştü suuq boldu. Boroon boldu da, cer qattı. Kün bürköldü ele, camğır caadı. Nöşör caağan eken, qıyan cürüptür. Kün caasa, salqın bolot. Camğır caağan üçün, cer tez kögördü.

§ 44. Uçurdaş süylöm.

Oquyadağı qubuluştardın (sebeup menen natiycasın) kezmetteşkenini ğana aytpay, alardın uçur menen da tutumdaşqanın körsötüüçü süylömdör bolot. **Qoşmo süylömdün minday türkümün uçurdaş süylöm deybiz.**

Uçurdaş süylömdrö türkümün müçölördön (söz müçölörünön) da, ğıça, baylamtalardan menen uyuşturat. Mas.: *Camğır caağanda, cer kögördü. Camğır caağıça, ceer kögördü. Camğır caarı menen, cer kögördü*

Cardamçı sözdördön *soñ (kiyin), murun, zamat cana sayın* uyuşturat. Minday uçurda, *soñ (kiyin), murun* aldında *dan* müçö, *zamat* aldında *a* müçö, *sayın* aldında *ğana* müçö kelet. Mas.: *Camğır caağandan soñ, cer kögördü, camğır caağandan kiyin, cer kögördü. Camğır quya r zamat, cer kögördü. Camğır caay zamat, cer kögördü. Camğır caağan sayın, cer kögörü berdi.*

Uçurdaş süylömdün bardıq türü çeçkin türdö aytilat. Mas.:
Camğır caağandan soñ, cer kögöröt. Camğır caarı menen, cer kögöröt. Camğır caağıça, cer kögöröt. Camğır caağanda, cer kögöröt. Camğır caamayınça, cer kögörböyt.

Uçurdaş süylömdün bardıq türü teñ tataal süylömdün türkümünö kiret.

BIŞIQTUOLOR

1.

Uçurdaş süylömdördü tapqıla. Alardı köçürüp alğıla.

Fermada.

Qar ketkende, caz keldi.
Kelgin aldı - qaz keldi.
Kündön küngö kün cılıp,
Camğır, tınbay, caay berdi.
Kün caay zamat, çöp çıqtı.
Qara çiber köp çıqtı.
Cer betine, köykölüp,
Qalı kilem - körk çıqtı.
Qozu-qorpo toroldu.
Qulpunup, qulun çoñoydu.
Toyğondon soñ kök çöpkö,
Ariq-toruq oñoldu.
Fermaçılar çamdaştı.
Ozunup, qonuş qamdaştı.
Isıq çay cetip kelgiçe,
Mal caylooğö carmaştı.
Cazdın ordun cay bastı.
Keleri menen caylooğö,
Carımdın ordun may bastı.

2.

Bağınıñqı süylömdördü qıstırındı süylömdörgö aylandırğıla.

Faşister biylike kelgende, Germaniya qalqının turmuşu

murunqudan da qısılp ketti. Japoniya basıp alğandan kiyin, mancur emgekçileri murunqudan da qatuu ezile baştadı. Qıtay generaldarı qol qappağandan soñ, japon imperialisteri tündük Qıtaydı een corto turğan boldu. Imperialisterdin agentteri qubalanarı menen, Mongoliya Respublikası erkin çaşay baştadı. Abissiniyağa qarşı soğuş baştalar zamat, İtaliyağa revolutsionerlerge murunqudan da qatuu qısmat salındı.

3.

Tiyeşelüü orundarğa tınış belgilerin qoyğula.

Cerdin ımı ketkiçe camğır qayra caadı. Asan menen salıy saat ceti bolğondo mektepte boluştu. Cıyılış bütköndön soñ, Bakir üyün közdöy cönödü. Bakir üyünö kelgenden kiyin sabağına kirişti. Salıy saat ceti boloru menen töşöktön turup ketti. Saat segizdi qağar zamat muğalim kirip keldi. Saat keçki toğuzdu qaqqıça bakir sabağın dayardap boldu. Kündün murdu cayılğanda Asan menen Salıy eköo teñ mektepke cetip keldi. Asan menen Salıy kündün murdu cayılğanda eköo teñ mektepke cetip keldi. May ayaqtap iyun baştalıp qalğanda oquu cılının cıyınıtğın da çığarıp bolduq. Oquu cılı bütorü menen lagerge çığıp kettik. Lagerge kelgenden soñ madaniy dem aluunu mıqtap uyuşturdıq. Lagerge keler zamat den-sooluğubuz tüzölö baştadı.

§ 45. Salıştırma süylöm.

Oquyadağı qıymıldardın caqtarın cana qıymıldın, mazmundun, natiycanın sapattarın salıştırıp süylöybüz. **Mınday süylömdü salıştırma süylöm deybiz.**

Salıştırma süylömdün qıymıldın caqtarın salıştırğan türün **qandaycana oşondoy** degen sözdör tuutmdaştırat. **Qanday** bağınıñqı süylömgö, **oşondoy** baş süylömgö qatışat da, **oşondoy** (keede **oşo zamat**) dayım eenin aldına (murun) tüşöt. Mas.: *Caşoo qanday köñüldüü boldu, oşondoy staxanovçular qıymılı tuuldu. Staxanovçular qıymılı qanday baştalsa, oşondoy öndürüş kötörülöt. Staxanovçular qıymılı qanday baştaldı, oşo zamat öndürüş kötörülöt.*

Qanday, oşondoy degen sözdör salıstırma süylömdün sapat salıstırucu türün da uyuşturat, biroq **oşondoy** eeden soñ tüşöt. Mas.: *Bolşevikter qanday aytsa, kolxoz quruluşunun natıycası oşondoy bolup çıqtı.*

Oşondoy degen sözdü **taq, qağ** degen cardamçı (küçötküç) sözdör da candayt. Mas.: *Bolşevikter qanday aytsa, kolxoz quruluşunun natıycası taq oşondoy bolup çıqtı. Bolşevikter qanday aytsa, kolxoz quruluşunun natıycası qağ şondoy bolup çıqtı.* Salıstırma süylömdün sapat salıstırucu türün söz müçölörünön **day, ğança** cana cardamçı sözdördön **görü, tügül, turmaq, tursun** sıyaqtular da uyuşturat (bağınıñı süylömdü baş süylömgö tutumdaştırır). Mas.: *Kommunister aytqanday, faşister eldi açarçılıqqa duuşar qıldı. Qar cağança, camğır caasın. Çöp çımaq tügül, gül caynadı. Buuday bışmaq turmaq, paqta cetildi. Paqta bışmaq tursun, qozek terilip büttü. Bir qant zavod minday tursun, qırğızstanda eki qant zavodu quruldu.*

Salıstırma süylömdün sapat salıstırma türün şarttu etiş da tutumdaştırır, biroq baş süylöm dayım bayandama türdö (ötkön çaqta, ce uçur çaqta) turat. Mas.: *Camğır quyup catsa, boroon urup catat, cer silkinse. üy içi qaldırıp cattı.*

Salıstırma süylömdün sapat salıstırucu türünün **oşondoy** cana **day** qatışqan süylömdörünön ğana qıstırındı süylöm uyuşa alat. Mas.: *Kolxoz quruluşu, bolşevikter qanday aytsa, taq oşondoy bolup çıqtı. Faşister, kommunister aytqanday, eldi açarçılıqqa duuşar qıldı.*

Salıstırma süylöm qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret.

Eskertüü: **Sıyaqtuu** cana **oqşoş** sözdör da salıstırma süylömdü tutumdaştırır. Mas.: *Asan sıyaqtuu, Saly da sı - naqtan mıqtı öttü. Saly da, Asan sıyaqtuu, sinaqtan mıqtı öttü. Asanğa oqşoş, Saly da sinaqtan mıqtı öttü. Saly da, Asan oqşoş, sinaqtan mıqtı öttü. Saly da, Asanğa oqşoş, sı - naqtan mıqtı öttü. Biroq bul eki söz (**sıyaqtuu** cana **oqşoş**) cayılma süylömdördö qadirese ayqındooçtuq mildetti atqarışat. Oşonduqtan, bul eki sözdü öto saqtıq menen tergep, tınış belgilerin qıldattıq menenqoyuu kerek. Mas.: *Asan Saly oqşoş oquuçunun onunan qıyın. Asan Saly sıyaqtuu oquuçunun onunan qıyın* (bul cayılma süylömdördö bul eki söz qa -*

direse ayqındooçtuq ğana mildet atqarıp qalıştı: qanday oquuçı? *Saly oqşoş oquuçı.* Kim sıyaqtuu oquuçı? *Saly sıyaqtuu oquuçı.* Bul süylömdö sıyaqtuu cana oqşoş degen sözdördön soñ ütör qoyboduq, antkeni - bular bul süylömdördö cayılma süylömdördün ğana ayqındooçtorun uyuşturıştı).

BIŞIQTOOLOR

1.

Cağ salıstırucu süylömdördü bir başqa, sapat salıstırucu süylömdördü bir başqa salıstırğıla.

Kolxoz quruluşu qanday ceñip çıqtı, oşondoy dıyqandar turmuşu oñolo baştadı. Kolxozçular staxanovço iştoögö qanday kirişet, oşonoy turmuş oqattuu boluğa aylanat. Bolşevikter qanday ayttı, turmuş oşondoy güldödü. Bolşevikter qanday aytsa, turmuş taq oşondoy cırğalduu boldu. Kolxozçular aq neet menen qanday iştese, oşondoy turmuşları güldöyt. Kommunister aytqanday, kapitalister ali krizisten qutula albadı. Kapitalis memleketter arasındağı qarşılıq, coldoş Stalin qanday aytsa, taq oşondoy tereñdep bara catat. Faşister, kommunister aytqanday, qalqtı qulduqqa turtüstü. Kommunister aytqanday, faşister german qalqının ulu madaniyatın qıyratuuğa kirişti. Faşister, qalqtın qardının toyğonunan körö, qampalardın oqqo tolğonun caqşı körüşöt. Kapitalister tınçtıq cana teñdik cönündö sözdörün aytıp bütürgüçö, İtaliya faşisterinin zambirekteri abissindikterdin qıştaqtarın talqalap ciberdi. Japon imperialisteri, mancuriya menen ğana çektelmek tügül, Tündük qıtaydı büt qulduqqa aylandıruuğa araket qılıp catışat. Toqoçton acıroo minday tursun, faşister biyliğine tüşkön el ömürdön acuramaqçı. Erkindik ornomoq turmaq, faşister biylegen cerlerde qulduq ornoy baştadı. Faşisterdin oozdorunan tatuuluq sözdörü çuburup catsa, qoldorunan oq çuburup catat.

2.

Tıyeşelüü orundarğa tınış belgilerin qoyğıla.

Oquu qanday ayaqtadı oşondoy oquuçularr dem aluuğa cönödü. Oquu qanday bütöt oşondoy biz da dem aluuğa cönöybüz. Oquu cılı qanday ayaqtasa oşo zamat Asan da dem aluuğa cönöyt. Men qay cerge barsam Asan da oşo cerge barat. Men kurortto qança bolsom Asan da oşonço bolot. Men kurortton qaçan qaytsam Asan da oşondo qaytat. Men kurortqo qaysı künü kelsem Asan da qaq oşo künü keldi. Sabaqtı Bakir Asan qanday bilse taq oşondoy bilet. Asan aytqanday Saly matematikani barıbizdan mıqtı bilet. Alcandan körö matematikani Asan mıqtı bilet. Matematikani Asandan körö Saly mıqtı bilet. Oquu başqalğança biz kurortton kelip qaldıq. Sabaq baştalmaq tügül, muğalimderdin köbü kele elek eken. Muğalimder kelmek tursun mekteptin remontu cürüp catsa baldar oquu cilin öz uçurunda baştoogo dayardıq körüp cattı.

§ 46. Candamaluu süylöm.

Qoşmo süylömdün tutumunda özünö taandıq eesi coq süylöm da bolot. Mınday, özünö taandıq eesi coq süylömdögü bayandooç ekinçi süylömdün eesine baş iyet. Mas.: *Camğır caadı, biroq az caadı* (bul qayçılş süylömdö bir ğana ee - *camğır* bar. Bul ee özünö canaşa turğan *caadı* degen bayandooç menen tike tutaşqan. Ekinçi *caadı* degen bayandooçtun özünö taandıq eesi coq, bul bayandooç aldıñıqı süylömdögü *camğır* degen eege qıyır barıp baş iygen. Başqaça aytqanda, qoşmo süylömdö turğan calğız ee bir bayandooç menen tike, ekinçi bayandooç menen qıyır tutaşqan). *Staxanovço oquğandıǵınan, Saly bayge aldı* (bul tanaptaş süylömdö da bir ğana ee - *Saly* bar. Bul eege *aldı* degen bayandooç tike baǵınğan, *oquğandıǵınan* degen bayandooç qıyır baǵınğan).

Qoşmo süylömdün tutumundaǵı özünö taandıq eesi coq (başqa süylömdün eesine baş iygen) süylömdü candama süylöm deybiz. Tutumunda candama süylöm bar qoşmo süylömdü candamaluu süylöm deybiz. (Mas.: candamaluu tanaptaş süylöm, candamaluu qayçılş süylöm c.b.).

Candama süylöm baǵınıñqı süylöm bolup eseptelet. Candama süylöm da, baǵınıñqı süylöm sıyaqtuu, baş süylömdön ütür menen bölünöt. Mas.: *Camğır caadı, biroq az caadı. Staxanovço oquğandıǵınan, Saly bayge aldı.*

Candama süylöm, qoşmo süylömdün tutumuna qaray, qıstırındı bolup da aytilat. Mas.: Staxanovço oquğandıǵınan, Saly bayge aldı degen candamaluu tanaptaş süylöm qıstırındı türgö aylanat: Saly, staxanovço oquğandıǵınan, bayge aldı, (candama süylöm qıstırındı boldu). Camğır caadı, biroq az caadı degen candamaluu qayçılş süylömdögü biroq az caadı degen candama süylöm qıstırındı bolup tüşpöyt (antkeni - biroq qatışqan qayçılş süylömdön qıstırındı süylöm uyuşçu emes).

Candama süylömdü tuuğuzuçu sebep - üçünçü caqqa taandıq birdey eeler. Mas.: *Camğır caadı, biroq camğır az caadı, ee camğır caadı, biroq al az caadı* degen süylömdögü ekinçi camğır cana atooç *al* birinci *camğırğa* tete (teñ). Bir birine tete eelerdin biri qoşmo süylömdö qısarıp qalat : *Camğır caadı, biroq (camğır) az caadı. Camğır caadı, biroq (al) az caadı.*

Candama süylöm qatışqan süylömdördün baarı teñ qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret.

Es kertüü: Kezmetteş süylömdö da baylamta arqılıu baş süylöm menen tutumdaşuuça baǵınıñqı süylöm, candama süylömgö aylanıp, qıstırındı orunda tüşsö (qıstırındı süylöm bolup qalsa), candamaluu süylöm, sırtqı tür caǵınan birikme süylömgö da oqşop qalat. Mas.: *Kün, caadı da, cerdi çılap ciberdi* (tür caǵınan qaraǵanda, bul süylöm qoşmo süylömgö oqşoş emes, birikme süylömgö oqşop qaldı, antkeni - birikme süylömdö da bir ee cana caq menen caq caǵınan oqşoş bir neçe bayandooçtor bolçu ele. Mas.: *Asan oqudu da cazdı*). Biroq bul eki süylöm, tür caǵınan oqşoşonsup turğan menen maanı caqtan, birine biri caqın coloboyt: qoşmo süylömdögü canaşa turğan eki bayandooç, caq cana caq caqtan oqşoş bolğon menen, maanı caqtan taqır oqşoş emes; bir bayandooç sebep körsöttü da, ekinçi bayandooç anın natiycasın körsöttü; birikme süylömdögü eki bayandooç (*oqudu da cazdı*) maanı caqtan eç baylanışqan coq, alar qıymıldı cönököy ğana sanap öttü. Mas.: *Asan oqudu da cazdı* degende, Asanın oquğan qıymılınan anın cazğan qıymılı tuulğan coq, baş - qaça aytqanda, mında sebep menen natiycı coq, qur ğana (uçurdu da, kezmetti da körsötpöy) qıymıldardı sanap çıqtıq. Oşonduqtan, birikme süylömdögü **da** menen baylanışqan eki

bayandooç ütür menen bölüngön coq. Eki bayandooçtun biri qıstırındı bolboğonduqtan, süylömdögü eeni da, ütür menen bölböy, cönököy ğana *Asan oqudu da cazdı dep, qadirese cazdıq.*

BIŞIQTOOLOR

1.

Candamaluu süylömdördü tapqıla. Candam süylömdördü başqa, baş süylömdördü başqa köçürgülö.

Stalin.

(Üzündü)

Ulu tarix içinde
Oy aşusun aşırıp,
Qızıl tuunun başına
Marks ketti cazılıp.
Andan soñ, türüp bilegin,
Oynotup baatır cürögün,
Özgörtüp öttü aalamdı,
Vladimir Lenin.
Ay aalamdı çayqaltıp,
Artında cañı el qaldı.
Solqulatçu cer cüzün,
Josif, sendey er qaldı! (Malikov).

2.

Coğorquday iştegele.

Sen ğana.

Qalğan sınduu kün nurunan tüñülüp,
Tepselgen gül, bürlörünön kübülüp.
Tübölökkö öküm sürüp qalçuday,
Qaarduu bulut tumçuqturğan, üñülüp.
Elim-körksüz, dobul tiygen egindey,
Ayarıçtuu, sınıp qalğan, cügünüp.

Keñ dünüyö alaqandan tar bolup,
El kiyiktey ölgön, carğa sürülüp.
Qanğa, caşqa muqabatsız çayandar,
Qoçqul qandı tiştep sorğon, бүгүлүп.
Oy, çirkin ya! Al kün örtkö ketpese,
Qansız, qurğap, qalbas belek, бүгүлүп.

Bügün bar nur taq mañdayğa tiygendey,
Dene balqıp, baatır şayır iymenbey.
Tün, çayandar calın quuğan tütündöy,
Sozolundu,- ölüm oğu tiygendey.
Tün qoynuuda, boroşodo bozdoğon,
Muñduu qoyçu - baqıt tonun kiygendey.
Spartaqtay ot cüröktüü elderim -
Taalayına ölbös ömür çiygendey.

Bul - tüş emes, zaqımdanıp qaçqanday,
Bul - gül turmuş, qoynunda - biz - caşqanbay.
Cer - tuqaba, qalı, kilem başayı,
Bügün ğana caratılıp catqanday.
Alatoonun güldörünö bölünüp,
Beş tülük mal - cerdin çerin cazğanday.
Güldü türüp, erkeleşken cel menen,
Qubanıç küü - ay aalamdı basqanday.
Malçı kolxoz alısındayt, bıqıldap;
Dalay çotçu - dalay çotun qaqqanday.
Bıštaqtarı aq mramor too bolup,
Süttör, orğup,- köyröñ suular aqqanday.

Tuyaq - cambı; qulaq qancar uçunday
Sını - qulun; tügü - qaltar, buzulbay.
Çapsañ,- şamal; qanat bütöt özüñö,
Tyan-Şandın elkin erke quşunday.
Eski çaqta kör tayanıp turğan el,
tulpar mindi, çamındırıp, uşunnday.

Kümüş tuyaq-taşqa, taybay, batqanday;
Qalıñ duşman - tepsööründö catqanday;
Iqçırılıp, qayçılantıp qulağın,
Baatırlardıñ qıyalına caqqanday.

Şpor - şıñgır, ordendeeri carqıldap,
Bizdin marşal Voroşilov çapqanday.
Köp elimdin çeksiz küçü köründü
Kommunizm qaalğaların qaqqanday.
Bizdin ene - aşqalañan Alatoo!
Ölgön eleñ, tirildiñ ğo esen - soo,
But baspağan, quş cetpegen zañdardan.
Mintip, cıldız - elektrik küydü ğo!
Sen, Stalin - baqtıladı taratqan,
Sen, Stalin - ölgöndü qayra caratqan.
Sen, Stalin - İliyç antın orunday,
Qızıl tuuçan aldıbızda baratqan.
Ubaylardın avtoru - Sen, Stalin!
Ulu ataq İliyç, Sağa caraşqan.

(Aalı).

3.

Candam süylömdördü ütür menen bölgülö.

Nurun caynatıp kün çıǵıp keldi. Cer beti künden nuruna balqıp üstündögü türkün ösümdüktörün cayqalıtı. Çımın-çirkeyler ızıldap uça baştı. Aarılar uyuğunan çıǵa salıp, bal taşuuğa kirişti. Cer betin caynatıp kolxoz malı cayıttı közdöy qaptadı. Çoorlorun tartıp malçılar aralap mal ottoogo kirdi. Cayloonun küzgüdü tunuq suuları künden nuruna erkeleşip uqquluqtuu küülörün çalıştı.

Kün abdan çoǵoru ördöp biyik toolordun cıbıttarın büt quçaqtadı. Cayloonun çıǵınan cıbıttardağı bürüşkön güldör denelerin cazışıp qulpuna kelişti. Çıqtan bürüşüp cıbıtta oturğan köpöloktör qanattarın qurğatıp alışıp gül izdey baştaştı.

Kün tüş boldu. Cürüp turğan salqın toqtoldu. Cer beti kün soolasına qanıp alıp avanı cılıtıp ciberdi. Çeksiz tulañı een aralağan mal qursaqtı abdan tolturup alıp suunu közdöy cönöldü. Mal cayloonun tunuq susuna qanıp alıp cuuşooğoo kirdi. Erkin maşçılardıñ çoorlorunan töğülgön küülör bulaqtardıñ qooz ırları menne ün alışıp tulañğa toyğon maldı bat ele köşültüp ciberid. Çoorlordun küülörü, bulaqtardıñ ırları cana maydan çatınap bara catqan maldıñ intıqqan

ündörü caydın suluu caratılışı menen ayqaşıp kolxoz cayloosunun saltanatın kötördü.

§ 47. Bocomol süylöm.

Bolğon, ce bolup catqan, ce bolo turğan qubuluş cönündö pikiribiz taq emes, eki ancı bolup da aytilat, başqaça aytqanda, qubuluş cönündö çeçe emes, bocomoldop aytamız. Mas.: *Bügün ce kün caayt, ce şamal bolot* (oy eki ancı ayıldı, antkeni - eki qubuluştun qaysınısı taq bolorun ayta albağıq). *Bügün tooğoo qar caadı, ce möndür tüştü* (bolğon qubuluştı, taq bile albay. ek ancı tüşündük) c.b.

Eki ancı maanide aytilğan qoşmo süylömdü bocomol süylöm deybiz. Bocomol süylöm qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret.

Bocomol süylömdü tutaştırıuçu - ce

Eki ancı pikirdin (oydun) birin çındıqqa caqınıraaq qılıp aytsaq, al oyğoo ce qoşulbayt da, ekinçi, çındıqtan öto oolañıqı oyğoo ce qoşulup aytat. Mas.: *Bügün kün caayt, ce şamal bolot*. (Mında kün caayt degen oydu çındıqqa caqınıraaq qılıp aytıttıq da, şamal bolot degen oydu çındıqtan öto qaçıq aytıttıq). *Bügün ce kün caayt, ce şamal bolot* (mında eki oydu birdey bolcoduq).

Bocomol süylömdün tutumunda candama süylöm da bolot. Mas.: *Bügün kün ce caayt, ce açılcat* (ce açılcat - candama süylöm).

Bocomol süylöm, tür caǵınan, qadimki birikme süylömdördün türkümünö oqşop qalğan uçurlar da bolot. Mas.: *Ce camğır, ce qar caayt* (mında eki ee, bir bayandooç bar: *Camğır, qar - eeler, caayt* - bayandooç. Tür caǵınan, qadimki birikme süylömdün özü bolup çıqtı). *Kün ce caayt, ce açılcat* (mında da, tür caǵınan, candamaluu bocomol süylömgö oqşoboy, birikme süylömgö oqşop turat, antkeni - bir eege baǵınan, caq caǵınan da, birdey eki bayandooç turat: *Kün - ee, caayt, açılcat* - bayandooçtor).

Bul süylömdör, tür caǵınan oqşoğon menen, qadimki birikme süylöm emes: a) birikme süylömdü ayırım süylömdörgö acıratıp ciberüügö bolçu ele, biroq ce qatışqan süylömdördü ayırım süylömdörgö acıratıp ciberüügö bolboyt. Mas.: *Ce camğır, ce qar caayt* degen süylömdü, birikme süylömdü acıratqan col menen acıratsaq, minday bolup tüşmökçü ele: *Ce camğır caayt. Ce qar caayt,*

biroq ortoĝo tüşkön toluq tınış (çekit) özün aqtay albadı, antkeni - eki süylöm, maani caqtan, tutumdaş bolup qaldı da, eki süylömdün ortosuna toluq tınıp süylöögö mümkün bolboy qaldı. (*Ce camğır caayt, ce qar caayt* dep ğana toluq tınışsız aytuuğa bolot); b) bayandooçtoru başqa caqtardı körsötüp turğan ayırım süylömdördü biriktirgende, calpılağıç eenin cardamı menen bayandooçtoru da, qalı caqqa keltirip, biriktirçü elek al, emi *ce* qatışqan süylömdördü bayandooçtor calpılağıç ee menen da birikpeyt. Mas.: *Ce men baramın, ce sen barasñ* degen süylömdü, birikme süylömdün coluna salsaq, *ce men, ce sen - eköübüz barabız* bolup, süylöm maaniden taqır acırayt.

Bocomol süylömdün qay bir türünün birikme süylömgö oqşop turğanlığının sebebi mında : coromol süylömdün tutumunda turğan süylömdördün oqşoş bayandooçtorunun biri ğana qısqaıp aytilat. Mas.: *ce camğır caayt, ce qar caayt* degendin orduna, bir bayandooçtu qısqaıtıp, *ce camğır, ce qar caayt* deybiz. (Eki bayandooçtun aldınıqısı qısqaıdı). *Ce men baramın, ce sen barasñ* degendin orduna, eki bayandooçtun birin (aldınıqısın), caqtarı başqa bolso da, qısqaıtıp, *ce men, ce sen barasñ* deybiz (mında saqtalıp qalğan bayandooçtun cağı oşo boyunça saqtaldı - *barasñ*). Bocomol süylömdün bardıq türü teñ qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret. Bocomol süylömdön qıstırındı süylöm uyuşbayt.

Eskertüü: *Ce* şarttuu etiştin tanuu türü (*ba* qoşulğan türü) menen birge da aytilat.

Mas.: *Kün bürköldü: ce camğır caayt, ce bolboso, şamal bolot. Kün bürköldü: camğır caayt, ce bolboso, şamal bolot. Ce* qısqaıp qalıp, şarttuu etiş özü ğana aytilğan uçurlar da bolot. Mas.: *Kün bürköldü: ce camğır caayt, bolboso, şamal bolot. Kün bürköldü : camğır caayt, bolboso, şamal bolot.*

BIŞIQTUOLOR

1.

Bocomol süylömdördü köçürüp alğıla.

Estelikten.

(üzündü)

Asmanda ay, qozğolup, carılğanbı,
Suu basıp, cerdin beti tarılğanbı?
Bolboso, kün öşördöp cer cüzünö,
Uçqunun canğa çaçqan çağılğanbı?

Kün tüşüp, bardıq adam qısılğanbı?
Et cürök adam zattan buzılğanbı?
Bolboso, bardıq sanaa bir qoşulup,
San meege calğız sobol sızılğanbı?

“Ayrıldıq kemengerden!” - uğuldu söz.

Selt ettik. Alaqtadı qalıptan köz.

Dabış coq, çirkey uça, bilingendey;

Dem alğan iyin menen boldu bir kez.

Öyüdü san sanaanı calğız suroo.

Tolğodu, çımırıtıp, dendi buroo.

Çın ele Leninden ayrıldıqı

Degensip, tizilişti qat-qat suroo.

(Aalı).

2.

Coğorquday iştegele.

Bügün qar caayt, ce şamal bolot, antkeni - too başın bulut qaptadı. Camğır caayt, ce bolboso, şamal çıĝat, sebebi - qıbıla caqtan bulut kötörüldü. Boroon toqtodu, demek - camğır caayt, bolboso, kün açilat. Ce qıyan, ce bolboso, sel ağat, antkeni - camğır qatuu caadı.

§ 48. Kirindilüü süylöm.

Qay bir qoşmo süylömdün tutumunda candama süylömgö oqşoşqon süylömdör da uçurayt, biroq bul süylömdör - çımığı candama süylömdör emes, antkeni - alar, birinçiden, eç bir eege baĝınbayt, ekinçiden, sebep menen natıycağa eç bir qatışı coq bolup, qubuluştağı (oydoĝu) türkün qırdaldı ğana körsötöt. Mas: *Qanday bolso da, bugün kün caayt (qanday bolso da* degen süylöm eç bir eege baĝınbay cana sebep menen natıycağa tük baylanıspay turat. Bul süylöm oydu

qanday qırdalda aytilğanın ğana körsöttü : kündün caay turğandıĝın çındadı). *Salıy iştedi, iştegende da, mıqtı iştedi.* (Mında *iştegende da* degen süylöm eege da, sebep menen natıycağa da eç qatışı coq. Qubuluştun qanday qırdalda bolğonduĝun ğana körsöttü).

Oyduñ türkün qırdalın körsöttüçü süylömdü kirindi süylöm deybiz. Kirindi süylöm qatışqan qoşmo süylömdü kirindilüü süylöm deybiz. Kirindi süylöm ütür menen bölünöt.

Kirindi süylöm qatışqan süylömdör qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret.

Kirindi süylöm qatışqan süylömdör qoşmo süylömdün tataal türkümünö kiret.

Kirindi süylömdör tömönkü mildetterdi atqarat.

a) **Çıñdayt.** Mas: Bütün, *qanday bolso da*, camğır caayt. *Qanday bolbosun*, bugün coldoşum kelet. Cıyılış, *eñ keminde*, saat ondo bütöt. Asan, *eñ bolboğondo*, ekinçi baygeni alat, antkeni - al mıqtı oqup cüröt. *Salıy, qanday ğana bolbosun*, birinçibaygeni alat, sebebi - barınan mıqtı iştep cüröt. *Mambet, qanday qılsa da*, bugün kelüügö tiyiş, antkeni - bugün cıyılış bolot. *Abdılaz, boldu-bolbodu*, cıyılışqa ketti, antkeni al - öto dıqan ele. Bütün, *qantse da*, camğır caayt, sebebi - asmandı bulut qaptap kele catat c.b.

b) **Eskertet.** Mas: Bıltır, *unutpasam*, oquu cılının natıycası mıqtı bolup çıqqan. *Menin oyumça*, biginki kün salqın bolot. *Asmandın türünö qarağanda*, kün caayt. *Asağña, aytalıq*, birinçi bayge tiybese, ekinçi bayge anıq tiyet c.b.

c) **Küçötöt.** Mas: Asan qıştay epkindüü oqudu, **oquğanda da**, mıqtı oqudu c.b.

ç) **Taqtayt.** Mas: Asağña birinçi bayge tiyet, antkeni - al, **birinçiden**, baldarğa ülgü körsöttü, **ekinçiden**, sabağının barın mıqtı bildi.

Bizdin madaniyatıbiz, tür cağınan - uluttuqu, mazmun cağınan - sotsialistik madaniyat. Kolxoz quruluşu bir colu ceñip çıqtı, başqaça aytqanda, ayıl-qıştaqtaĝı çarbanın eski saltı sotsialistik saltqa ordun tübölük boşottu c.b.

BIŞIQTOOLOR.

I.

Kirindilüü süylömdördü tapqıla. Kirindi süylömdördü başqa

köçürüp alğıla.

Qıraaqı pioner.

Sotsialistik ata qonuşubuz qanday keñ. Keñ bolğondo da, öto keñ. Geografiya tili menen aytqanda, ata qonuşubuz Evropa menen Aziyanın tolğon cerin eelegen. Düynönün altıdan birine bizdin ata qonuşubuz ornoğon. Ata qonuşubuz, eelegen aymaĝı cağınan da, özünün qubat-küçü cağınan da, - düynödögü ölkölördün ulusu.

Ata qonuşubuzdu biz öto süyöbüz. Ata qonuşubuz üçün canıbizdı qıyabız. Öz çeçekeyibizdi qanday saqtasaq, ata qonuşubuzdu da oşondoy saqtaybiz. Ata qonuşubuzğa, aytalıq, duşman suuq qolun sala turğan bolso, al, bizden esen-soo ketemin dep oylobosun.

Çet memleketterdin kapitalisteri bizdin güldöp bara catqan ölköbüzdü cek körüşöt, antkeni - birinçiden, bizden ülgü alıp, qulduqta catqan emgekçiler azattıq talaşat dep, qoop qılat, ekinçiden, bizdin ölköbüzdün baylıĝın, qoldorunan kelse, talap alsaq deşet. Oşonduqtan, çet mamleketterdegi baylar, qanday ğana coldor menen bolbosun, bizdin ölködüzdün işine saat qıluuğa tırışışat. Alar, cansız kişilerin (şpiondorun) ciberip, eñ bolboğondo, çarba quruluştarıbizğa ziyan keltirmekçi boluşat.

Bir qızıq oquya ölköbüzdün batıştaĝı ceginde boldu. Bul çekten dalay şpiondor, qanday ğana quuluq qılbasın, qızıl saqçılardıñ közdörün cazğıra alğan emes. Qanday ğarañĝı tündü camınğan duşmandar da bul çekten öto albağan.

Kün çaq tüş ele. Duşmandın şpionu, qarañĝı tündön paydalanuudan ümüt üzgön eme, çaq tüştön paydalanmaqçı boldu. Çağ tüştö qızıl saqçılar ança şek ala qoybos degen oyğö keldi. Al, qanday bolso da, bizdin çekke ötmökçü boldu. Al, çöptön conuna cabuu qılıp alıp, booru menen soylodu da cönödü. Cer menen cer, çöp menen çöp bolup bara catqan adamdı, qıyın bolsoñ, körö salçı ! Booru menen cılıp bara catqan adamdın, eñ qur dese, conu kişinikindey bolso, bir kep bolor ele: anın conun da sezbeysiñ, antkeni - anın conun çöp büt şirep qalğan.

Şpion, booru menen cılıp oturup, eñ keminde, tört saat col bastı. Al bizdin çekten ötüp ketti. Qantse da, qoopton qutuldu degen oyğö kelip, al, çöp cabuusun taştadı da, bizdin eldin adamı sıyaqtanıp, qıştaqtı közdöy dardaya basıp ğana cönödü. Anın aldınan kezikken

pioner daroo şek aldı, antkeni - bul kişinin boorunun barı teñ topuraq.

-“Boorunun barın topuraq qılğan adam soo bolobu ? Bul, boldu-bolbodu, - duşman” degen oygo keldi pioner. Pioner saqçılarğa daroo qabar berdi. Qızıl saqçılar şpiondu oşo zamat qarmaq alıştı.

§ 49. Çeçme süylöm.

Tataal tutumğa toptolğan bir qança oydu aytuu üçün, al oylor-dun negizinen eñ murun üstünön düñ aytamız da, qalğan tarmaqtarın andan soñ çeçmeleybiz. Qoşmo süylömdördün minday türkümün çeçme süylöm deybiz. Mas: *Too başın burğaq çaldı : ce mağır caayt, ce boroon bolot.*

Çeçme süylömdün düñ aytilğan bölümünün bayandooçu oydu dayım taq bütürö aytat.

Çeçme süylömdör qoşmo süylömdün tataal türkümünön cana birikme süylömdördön tuulat. Mas: *Too başın burğaq çaldı : ce camğır caayt, ce boroon bolot* (bul süylöm qoşmo süylömdön tuulğan, antkeni - bul süylömdü minday aytuuğa bolot : *Ce camğır caayt, ce boroon bolot, antkeni - too başın burğaq çaldı*). *Kolxozdun qampasına mına bul cabdıqtar keldi : beş araba, on soqo, altı sepkiç cana tört tirmooç* (bul süylöm birikme süylömdön tuulğan, antkeni - munu minday aytuuğa bolot : *kolxozdun qampasına beş araba, on soqo, altı sepkiç cana tört tirmooç keldi*).

Çeçme süylömdün tarmaqtarının aldında (düñ aytilğan bölümünün bayandooçunan soñ) qoş çekit qoyulat da, tarmaqtağı ayırım süylömdördün arasına ce ütür, ce ütürdüyü çekit qoyulat :

a) tarmaqtağı süylömdör qoşmo süylöm bolso, ce süylömdün ayırım müçölörünön (eelerden, ce bayandooçtordon, ce ayqındooçtordon) qurulsa, ütür qoyulat. Mas: *Asman burğaq tandı : caan caap, ce şamal bolup, ubara qılbağay ele. Asan erteñ menen dayım bulardı işteyt : eñ murun cuunat, gemnastike casayt, anan tamaq içet. Asan dayım mına bul tazalıq cabdıqtarın qarmayt : samın, şçotka, paroşok cana sülgü.*

b) tarmaqtağı süylömdör calañ süylömdör bolso, ce bir neçe qoşmo süylöm bolso, bütökön ar süylömdün arasına ütürdüyü çekit qoyulat. Ütürdüyü çekitten soñ, kiçine tamğa menen cazilat. Mas : *kapitalistik memleketterdi kirizis qatuu soqtu : zavod-fabrikter cabıldı; cumuşsuzdardın sanı arbıdı ; qalq qaatçılıqqa coluqtu ...*

BIŞIQTOOLOR .

Çeçme süylömdördün tiyeşelüyü cerlerine tınış belgilerin qoyğula.

Bizdin mektepte mına bul baldar - mıqtı udarnikter Asan Saly Aqmat Quurman cana Abdilaz. Oquu cılının natıycasına qarağanda, bizdin klas barıdan mıqtı boldu 35% bala mıqtı, 50% bala caqşı baa alıştı. Oquu cılının ayağında kurortqo cönöybüz ce Qoysarda, ce Ceti Ögüzdö bolobuz ce bolboso, Isıq Atağa barabız. Kurortqo kelsek, cer sonun eken cöptör cetilgen güldör caynağan kün dayım tiyip turğan kurortqo qalq lıgırım tolğon.

§ 50. Qoşmo süylömdün tutumundağı süylömdör .

Qoşmo süylömdör calañ süylömdördön da, qoşmo süylömdördün özünön da uyuşat. Başqaça aytqanda, calañ süylömdördön uyuşupalğan qoşmo süylömdör öz ara da uyuşat. Qoşmo süylömdün tutumuna calañ süylömdördün barı teñ qatışat. Mas: *Kün caadı da cer köğördü* (mında qatışqan süylömdör - ilğiy cönököy süylömdör). *Çaşoo köñüldüyü boldu da, staxanovçuların qıymılı tuuldu* (mında ilğiy cayılma süylöm). Asan üygö azır keldi. *Keleri menen sabağına kirişti* (mında ilğiy kemtik süylömdör). *Tulpardın körkü - ter menen da, turmuştu körkü - cer menen* (mında ilğiy qıs qarğan bayandooçtuu süylömdör). Asan menen Saly beşinçi klastı bütürğöndö, Aqmat menen Acar törtünçü klasta ele (mında ilğiy

§ 50. Qoşmo süylömdün tutumundağı süylömdör .

Qoşmo süylömdör calañ süylömdördön da, qoşmo süylömdün sözdörünön da uyuşat. Başqaça aytqanda, calañ süylömdördön uyuşup alğan qoşmo süylömdör öz ara da uyuşat. Qoşmo süylömdün tutumuna calañ süylömdördün barı teñ qatışat. Mas: *Kün caadı, cer köğördü* (mında qatışqan süylömdör - ilğiy cönököy süylömdör). *Çaşoo köñüldüyü boldu da, staxanovçuların qıymılı tuuldu* (mında ilğiy cayılma süylömdör). Asan üygö azır keldi. *Keleri menen, sabağına kirişti* (mında ilğiy kemtik süylömdör). *Tulpardın körkü - ter menen, turmuştu körkü - cer menen* (mında ilğiy qıs qarğan

bayandooçtuu süylömdör). Asan menen Salıy beşinçi klasi bütürgöndö, Aqmat menen Acar törtünçü klasi ele (mında ilğiy birikme süylömdör). Ce caan cayt, ce şamal bolot, antkeni asmandan buluttar durğuşup, too başın burğaq qaptadı (mında calañ süylömdör eki qoşmo süylömgö tutumdaşqan da, eki qoşmo süylöm öz ara qayta tutumdaşqan). Kün qatuu caadı da, qıyan cürdü (mında cayılma süylöm menen cönököy süylöm tutumdaşqan). May ayıayqtağanda, Asan menen Salıy oquuların bitirdü (mında cayılma süylöm menen cönököy süylöm birikme süylöm tutumdaşqan) c.b.

Atqarğan mildeti cağınan birdey bağıniñqı süylömdör da, **cana** arqıluu tutumdaşıp, baş süylömdün bağıniñqı süylömünün mildetin atqarışat. Mas: *Camğır caasa, cana kün cılısa, cer daroo köktöyt* (mında baş süylöm bolup turğan *cer daroo köktöyt*, bağıniñqı süylömdör - *camğır caasa, cana kün cılısa*. Bul bağıniñqı süylöm eki şarttuu süylömdön qurulğan da, **cana** arqıluu öz ara tutumdaşqan).

Tınış belgileri qoşmo süylömdün tutumuna qatışqan süylömdörgö caraşa qoyulat. Mas: *Saat segiz bolğondo, Asan menen Salıy - eköo teñ mektepte boldu* (birinçi ütür bağıniñqı süylömdü baş süylömdön acıratuu üçün qoyuldu. Sızıqça birikme süylömdögü calpılanğan eeler menen calpılağıç eenin ortosun bölüü üçün qoyuldu). *Asan menen Salıy, saat segiz bolğondo, - eköo teñ mektepte boldu* (birinçi ütür, baş süylömdün calpılanğan eelerin qıstırındı - bağıniñqı süylömdön acıratuu üçün, qoyuldu). *Tulparın körkü - ter menen, turmuştun körkü cer menen bolot* (birinçi sızıqça süylömdün eesi menen qısarğan bayandooçtun ayqındooçtorunun çegin acıratuuğa qoyuldu. Ütür bağıniñqı süylöm menen baş süylömdün çegine qoyuldu). *Camğır caadı da, cer kögördü (da)* baylamtadan soñ ütür qoyduq, antkeni - **da** baş süylöm menen bağıniñqı süylömdü tutaştırdı-ütür menen bağıniñqı süylömdü baş süylömdön acıratıq). *Asan cana Salıy, saat segiz bolğondo, mektepke cönöştü* (**cana** baylamtanın aldına da, arqasına da ütür qoybodud, antkeni - al baş süylöm bolup turğan birikme süylömdün eelerinin arasın ğana tutaştırdı). *Camğır caasa, cana kün cılısa, cer daroo kögöröt (cana)* baylamtadan murun ütür qoyduq, antkeni - **cana** eki şarttuu süylömdü tutaştırdı; ütür eki süylömdün arasın acıratuuğa qoyuldu). *Camğır caasa, cana, köp keçikpesten, kün cılısa, cer daroo kögöröt* (mında **cana** baylamtanı

eki caqtan teñ ütür menen böldük, antkeni - birinçi ütür menen birinçi şarttuu süylömdü böldük, ekinçi ütür menen **köp keçikpesten** degen candama süylömdön **cana** baylamtanın özü böldük da, **cana** baylamtanın *kün cılısa* degen ekinçi şarttuu süylöm menen tutumdaşıp turğandığın körsöttük) c.b.

§ 51. Töl söz menen çet söz.

Süylögöndö, ce cazğanda, özübüzdün reçıbizdin (sözübüzdün) içine başqa biröönün reçin qatıştırıp süylöybüz. **Özübüzdün reçıbiz töl söz dep, başqa biröönün qatıştırıp süylögön reçı çet söz dep atalat.** Töl söz menen çet sözdü etiş **de** qamdaştırat. **De** etiştin ayağına, **ıp** ulandı, ce çaq ulandıları (ötkön çaqın, keler çaqın, uçur çaqın ulandıları) ulanışat. Mas.: *Maksim Gorkiy: "duşman bağınbasa, anı moysop salat" degen* (mında özübüzdün töl sözbüz - *Maksim Gorkiy degen, çet söz - duşman bağınbasa, anı moysop salat*). *"Aqıl baştan çığat, asıl taştan çığat"* degen maqal bar (mında töl söz - *degen makal bar, çet söz - Aqıl baştan çığat, asıl taştan çığat*).

Çet söz eki türküngö bölünöt. a) **çet sözdün ayılğan türün özgörtpöy qoldonsoq, anı tike söz deybiz.** Mas.: *"Duşman bağınbasa, anı moysop salat" degen Maksim Gorkiy* (mında maksim Gorkiydin aytqan sözünün türün taqır özgörtpöy berdik). Tike söz dayım turmaqça içine (" ") alınat. Tike söz töl sözdün içine qıçılıp (qıstırındı bolup) ayılısa, turmaqçanın aldına qoş çekit qoyulat da, tike söz kiçine tamga menen başlatat. Mas.: *Maksim Gorkiy: "duşman bağınbasa, anı moysop salat" degen.* Tike söz, töl sözgö qıçılıbay, töl sözdön murun tüşsö, anda turmaqça tuura açılta da, tike söz baş tamğa menne başlatat. Mas.: *"Duşman bağınbasa, anı moysop qoyot" degen Maksim Gorkiy.*

B) **Eger çet sözdün bütkül türün saqtabay, anın condop ğana mazmunun bersek, anı qıyır söz dep ataybiz.** Qıyır söz turmaqçasız cazılat. Mas.: *Bağınbagan duşmandı moysop saluu kerek degen Maksim Gorkiy. Maksim Gorkiy bağınbagan duşmandı moysop saluu kerek degen* (mında Maksim Gorkiydin aytqan sözün, bütkül türü menen, bütkül qıysını menen keltirbey, mazmunun condop ğana ayttıq).

Çet söz menen töl sözdü , dep qamdaştırsa, çet söz bağınlıqı süylömdün mildetin atqarat. Oşonduqtan, *dep* soñunan ütür qoyulat. Mas.: *"Duşman bağınbasa, anı moysop salat" dep, maksim Gorkiy aytqan. Bağınbağan duşmandı moysop saluu kerek dep Maksim Gorkiy aytqan.*

Çet söz menen töl sözdü de ötkön çaq , keler çaq, uçur çaq ulandıları menen qamdaştırsa, çet söz ayılma süylömdögü ayqındooçtordoy mildet atqarat. Oşonduqtan, *de* soñunan ütür qoyulbayt. Mas.: *Maksim Gorkiy "duşman bağınbasa, anı moysop salat" degen uraan taştadı. Maksim Gorkiy bağınbağan duşmandı moysop saluu kerek degen uraan taştadı. Maksim Gorkiy : "duşman bağınbasa, anı moysop salat" deyt Maksim Gorkiy. Maksim Gorkiy bağınbağan duşmandı moysop saluu kerek dedi. Bağınbağan duşmandı moysop saluu kerek deyt Maksim Gorkiy c.b.*

Eki kişinin qayma aytışqan (dialok) sözdörün da iraat menen (birinen soñ birin) töl sözdün içine qatıştırıp süylöybüz. Mas.: *"Qayda barasıñ?" dep, Asan Salydan suray qaldı. "Cıylışqa bara catam" dedi Saly.*

Qaymalar udaa aytilsa, töl sözdü ayağına çığarabız da, tike sözdü iyrip turğan tırmaqçalardıñ eki çağına teñ sızıqça qoyobuz. Mınday uçurda qaymanın ar biri col başınann cazılat. Mas.:

-*"Qayda aşıqtıñ, Saly?"-dedi Asan.*

-*"Cıylıştı közdöy" - dedi Saly.*

Töl söz menen çet sözdü çeçme süylömsıyaqtuu da qoldonobuz. Mınday uçurda töl söz düñ süylöm qatarında aldıda cazılıp, çet söz ilğıy tike söz bolup, tırmaq süylöm qatarında cazılat. Mas.: *Maksim Gorkiy mınday degen : "duşman bağınbasa, anı moysop salat". Mınday maqal bar : "aql baştan çığat da, asıl taştan çığat" c.b.*

Özübüzdün murun bir aytilğan reçibizdi kiyinki reçibizge çet söz qatarında kirgizebiz. Çet söz qatarında kirgen özübüzdün reçibiz da tike söz cana qıyr söz bolup qoldonulat. Çet söz qanday ereceler menen qoldonulsa, özübüzdün çet söz qatarında urunğan sözübüz da oondoy ereceler menen qoldonulat. Mas.:

-*"Qaydan kele catasıñ?"-dep, suray qaldı Asan.*

-*"Çoğuluştan kelem?"-dedim.*

Çet söz qayma menen aytilğanda, qay biröönö töl söz qatışpay (kemip) da qalat. Qatışpay qalğan töl sözdün maanisin oquyanın ıgına qaray (kemtik süylöm sıyaqtuu), bilip oturabız. Mas.:

-*"Qaydan kelesiñ?"-dedi Asan.*

-*"Çoğuluştan"-dedim.*

-*"Emne tekşerdiñer?" (töl szö qatışpadı)*

-*"Oquu cılın cıyıntıqtadıq". (Töl söz qatışpadı).*

-*"Natiyca qanday bolup çıqtı?" (töl söz qatışpadı).*

-*"Abdan mıqtı"-dedim.*

BIŞIQTOOLOR

1.

Tike sözdü tapqıla. Anı da tırmaqçanın içine alğıla. Tırmaqçanın aldına qoş çekit qoyğula. Qaymanı sızıqça menen baştağıla da, çet sözdü töl sözdün sızıqça menen bölgülü.

İynelik menen qumursqa

(Tamsil)

Irçı iynelik, çırıldap,
Cazdı-cazday bir tınbay,
Boşqo cürdü, ır ırdap,
Keler qışqa qam qılbay.
Caşıl talaa soludu:
Capıraq da coq, gül da coq.
Cırğalduu kün qurudu:
Tamaq da coq, üy da coq.

Barı ketti. Qış menen
Birge keldi aççılıq.
Asqa bolso, küç menen
Qaydan çıqsın ırçılıq.
İynelikten küç qayttı,
Açqalıqqa qabilıp.
Qumursqağa muñ ayttı,
Tilek qılıp calınıp
Caqşı qurbum, meni ayap,
Cılıt, toyğuz, ber tamaq.

Cazğa çeyin asırap,
Cıluu üyüñdö bağıp-qaq.
Qızıq iş ğo bul, qurbum,
Caz başınan cumuşqa
Kirdiñ bele, ne qıldıñ?
Dedi buğa qumursqa.

Cumuşuña keldibi oy?
Barı dayar,- ırdadım.
Dayar tamaq, dayar üy,-
İrdadım da, cırğadım.
Dağı qurbum?
Ir ırdap,
Cürdüm cazday, biyledim.
Bar, emese, qılçıldap,
Zirkilde da biylegin!

(Kırylov)

Tınış belgilerinin qoyula turğan orundarı

1. ÇEKİT (.)

a) cay süylömdün ayağında qoyulatur. Mas.: *Kün çıqtı.
Kolxozdun malı cayıtqa cönödü.*

b) tartipti (nomur tartipterin) körsötüüçü arapça sıfırlardan
soñ qoyulatur. Mas.: *Bizdin klastağı baldardın tizmesi*

1. Quttubay (birinçi)

2. Sağınbay (ekinçi)

3. Abike (üçünçü)

4. Qalıq (törtünçü)

Eskertüü: Rim sıfırlarınan soñ çekit qoyulbayt, antkeni -rim
sıfırları dayım tartipti körsötüü üçün qoldonulatur.

2. QOŞ ÇEKİT (:)

a) Çeçme süylömdün bayandooçunan soñ qoyulatur. Mas.:
*Kolxozdun qampasına bul cabdıqtar keltirildi : sepkıç, orğuç, 5 kürök,
qaaamıt cana 10 dönğölök.*

*Bütün düynönü qaptağan ekonomikalıq krizis kapitalistik
memleketterdin şaymanın oodardı : öndürüş küçtorü qıyradı;*

*zavoddor, fabrikter cabıldı; cumuşuzdardın sanı arbıdı; aqçanın
kursu tüştü.*

b) Tike sözdün aldında qoyulatur. Mas.:

İynelikten küç qayttı,
Açqalıqqa qabılıp;
Qumursqağa muñ ayttı,
Tilek qılıp, calınıp:
"Caqşı qurbum, meni, ayap,
Cılıt, toyğuz, ber tamaq;
Cıluu üyüñdö asırap,
Cazğa çeyin bağıp-qaq!"

3. ÜTÜRDÜÜ ÇEKİT (;)

Çeçme süylömdördün tarmağındağı aytılıp bütköñ
süylömdördün arasına qoyulatur. Mas.: *Bereşen caz berekesin töktü:
qar coğolup, cer beti köğördü; çöp qulpurup, mal semirdi; aydalğan
egin köyköldü.*

Eskertüü: ütürdüü çekitten soñ süylöm kiçine tamğa menen
başlatatur.

4. KÖP ÇEKİT (...)

a) Öksük süylömdördön so qoyulatur. Mas.: *Cayılıp catqan
qoyum, dir etip, ürkö qaldı. Qaray salsam, qarışqır kelip qalıptır...*
"Cedi... cep ketti..." -dep qıyqırdım.

"Emne?" -dedi coldoşum.

"Qarışqır!...cedi ... " - dedim.

"Qarışqır?..."

"Ooba...""Qarışqır..."

Coldoşum kelip qaldı. Qoydu acıratıp aldıq.

"Pay, pay, pay... balakettin türünün suuqtuğun qaraçı! -dedi
coldoşum.

b) Oquuçunun pikirin aytılgan ayırım oyduñ aylanasına köpkö
qarmap qaluuçu uçurlarda da köp çekit qoyulatur. Mas.:

Caz mezgili ... Öz kezegin tün basqan.

Ay on beşte, qat cazğanday nur çaçqan.

Bir tabış coq... Calğız ğana car taştan

Aqqan bulaq ömürdükkö ün salğan.

5. ÜTÜR (,)

a) Cayılma süylömdöğü baylamtasız, birdey terme ayqındoç toordun aralarına qoyulatur. Mas.: *Düköndön qarındaş, qağaz, depter aldım. Qızıl, sarı, çaşıl güldör caynadı.*

b) Birikme süylömdöğü baylamtasız baş müçölördün aralarına qoyulatur. Mas.: *Asan, Saly, Aqmat sabaqqa cönölüştü. Asan menen Aqmat oquştı, caziştı.*

c) Süylömdöğü qaratma sözdördü başqa müçölördön acıratuu üçün qoyulatur. Mas.: *Coldoştör, sabaqqa kirgile! Sabaqqa kirgile, coldoştör! Sabaqqa, coldoştör, kirgile!*

ç) Qayıрма sözdördü süylömdün başqa müçölörünön acıratuu üçün qoyulatur. Mas.: *Aryne, men sağa aytım. Men, ariyne, sağa aytım. Albette, sabaq caqşı boldı. Sabaq, albette, caqşı boldı. Emese, işke kirışeli. İşke, emese, kirışeli. Oşentip, işti bütürdük. İştı oşentip bütürdük.*

d) Sırdıq sözdördü süylömdün başqa müçölörünön acıratuu üçün qoyulatur. Mas.: *Attiginay, caş kezimde oqusamçı; Bax, sonun eken. Qoquy, sıya töğöldü!*

e) Qoşmo süylömdün tutumundağı süylömdördün aralarına qoyulatur. Mas.: *Kün caadı, cer kögördü. Kün caadı da, cer kögördü. Kün caasa, cer kögöröt. Kün caağandıqtan, cer kögördü. Cer kögördü, antkeni - kün caadı. Cer kögördü, sebebi - kün caadı. Kün caadı, biroq cer kögörbödü. Cer, kün caağandıqtan, kögördü. Kün caadı, biroq cer kögörbödü. Cer, kün caağandıqtan, kögördü. Cer, kün caabağandıqtan, kögörbödü.*

6. SIZIQA (-)

a) Qoş sözdördö cazılat. Mas.: *Bala-baqıra çuuladı. Çay-pay içildi. Sarı-ala güldör caynadı.*

b) Bayandooçu zat atooç, san atooç cana at atooç bolğon süylömdö, ee menen bayandooçtu acıratuu üçün cazılat. Mas.: *Cılqı-ayban. Asan udarnik. Bizdin kolxozdun müçösü - bir cüz on beş. Bayge alğan azamat - men. Asan - menin coldoşum. Alista qıbırağan - malbı? Alista qıbırağan - maldır.*

Eskertüü: 1. Süylömdün bayandooçu catış cöndömödö tursa, sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Asan oquuda, Aqmat cumuşta.*

2. Süylömdün bayandooçu surama at atooçtordon

bolso, sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Bul cigit kim? Körüngön emne? Aqçañ qança? Kitebiñ qaydan?*

3. Süylömdöğü bayandooç BAR cana COQ degen sözdördö da sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Mende kitep bar. Sende kitep coq.*

c) Ancılağış eelerdin aldında qoyulatur. Mas.: *Menin coldoştorum - Asan, Aqmat cana Abikenin oquusu bütü.*

Eskertüü: Eger ancılağış ee calğız ğana bolso, anın aldına sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Menin coldoşum Asanın oquusu bütü.*

ç) Calpılağış eenin aldında qoyulatur. Mas.: *Men, sen, Asan - üçöobüz oquuğa bardıq. Sen, Asan, Abike - bariñar oquuğa bardıñar.*

d) Qısqağan bayandooçtun ayqındoocu menen eenin arasın bölüü üçün qoyulatur. Mas.: *Sazda-tuman. Aqıl - baştan, asıl - taştan. Emgekten qaçqan - döñgökkö.*

e) Qoşmo süylömdü tutaştırıuçu ANTKENİ, DEMEK cana SEBEBİ degen baylamta sözdördön kişin qoyulatur. Mas.: *Çöp kögördü, sebebi - kün caadı. Çöp kögördü, antkeni - kün caadı. Asman bürköldü, demek kün caayt.*

g) Qaymaların (eki kişinin süylöşköndö) aldında qo-oyulatur.

Mas.: - *Amansıñbı; coldoş?*

- *Amançılıq.*

- *Qaydan kelesiñ?*

- *Sabaqtan kelem.*

Qayma (sızıqça) menen baştağan tike sözdün cana töl sözdün arasına qoyulatur. Mas.:

- *"Amansıñbı, coldoş!" - dey saldı birö.*

- *"Amançılıq!" - dedim.*

- *"Qaydan kelesiñ?" - dedi.*

- *"Sabaqtan kelem!" - dep coop berdim.*

ğ) Sözdün muunun acıratqanda qoyulatur.

Mas.: *Arbañ-da-key.*

ı) ayqındoocuq mildet atqaruucu sıyırılardan soñ qoyulatur.

Mas.: *1917-cıldın 25-oktyabrinde Rossiyada sotsialistik ulu revolütsiya boldı.*

Eskertüü: Ayqındoocuq mildetti rim sıyırılardı atqarsa, andan so sızıqça qoyulbayt. Mas.: *Asanın brigadası I orundu eeledi.*

7. ÜTÜRDÜÜ SIZIQÇA (-)

a) Qıs qarğan bayandooçtuu süylömdün eesi menen bayandooçunun arasına qıstırındı süylöm tüşsö, qıstırındı süylömdön soñ ütürdüü sızıqça qoyulat. Mas.: *Sen, oquandı bütsöñ, -çoğuluşqa! Emgekten qaçsañ, - döñgökkö!*

b) Qoşmo süylömdün tutumundağı kirindi süylömdön soñ bayandooçtuq mildetti zat atooç, san atooç, ce surama at atooçtorodon başqa at atooçtor atqarsa, kirindi süylömdön soñ ütürdüü sızıqça qoyulat. Mas.: *Bul unutup qalbasam, - mağa dos Asan, bir caqtan, - udarnik oquuçu, ekinçi caqtan, - klasqa başçı.*

c) Qoşmo süylömdün tutumundağı kirindisüylömdön soñ, ce bağımnıqı süylömdördön soñ calpılağıç eenin aldında ütürdüü sızıqça qoyulat. Mas.: *Asan menen Saly, unutupasam, - eköo teñ uudarnik. Asan menen Saly, kün cañı kötörülgöndö, - eköo teñ sabaqqa cönöldü.*

ç) Qoşmo süylömdögü demek qısqarsa, ütürdüü sızıqça qoyulat. Mas.: *Kün bürköldü, - camğır caayt.*

8. İLEP BELGİSİ (!) Küçtüü sczim menen ayılğan (çaqırnıq. uraan, süyünüç, ökünüç) siylömdördün ayağında qoyulat. Mas.: *Töh, caş çağımda oqusamçı! Barekeldi, keçeği sabaq qanday sonun öttü! Bütün dününün proletarları, birikkile! Caşasın sotsialistik ata qonuşubuz!*

9. SUROO BELGİSİ (?) Surooluu süylömdün ayağında qoyulat. Mas.: *Caşın qançada? Udarnitik qılasıñbı? Caşın qançağa keldi?*

10. TIRMAQÇA (“ “) a) Tike sözdün eki cağına qoyulat. Mas.: *“Eger duşman bağınbasa, anı moysop qoyot” de, Gorkiy aytağan. “Köp coyloğon qu tülkü tüspöy qoyboz qapqanğa” degen maqal bar.*

b) Casama attar (mekemelerdin, uyuşmalardın casama attarı) tırmaqçağa alınat. Mas.: *“Udarnik” kolxoz, jurnal “madaniy maydan”, “İlyiç” sovxoz.*

c) Qaqşnq sözdör tırmaqçanın içine alınat. Mas.: *Asan “udarnik”, üç kün sabaqqa kelbey, aydaykeldik qıldı. Azır coop Asan işti bat ele “büürdü”.*

11. QAŞAQA ( ) Kirindi oy qaşaaçağa alınat. Mas.: *Bizdin mektepte otuz bala oquyt. (Munun on bbeşi-qız, on beşi-erkek). Men keçee künü talağa (qalaanın sırtına) çıktım. Men bügün (unutupasam, saat ondo) Asandı kördüm.*

Qirgiz tili